

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет менеджменту
Кафедра менеджменту та маркетингу

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

конспект лекцій для здобувачів першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Економіка»
спеціальності 051 «Економіка» денної та заочної форми
здобуття вищої освіти

**МИКОЛАЇВ
2024**

УДК 336-049.5:33

Ф54

Друкується за рішенням науково-методичної комісії факультету менеджменту Миколаївського національного аграрного університету від 19 березня 2024 р., протокол № 8.

Укладачі:

А.С. Полторак – д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та маркетингу, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв

О.А. Лівандовська – асистент кафедри менеджменту та маркетингу, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв

Рецензенти:

О. В. Пилипенко – голова Шевченківської сільської територіальної громади Миколаївського району Миколаївської області

А. В. Ключник – д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування і міжнародної економіки, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв

© Миколаївський національний аграрний університет, 2024

ЗМІСТ

Передмова	4
Структурно-логічна схема вивчення дисципліни «Фінансово-економічна безпека»	5
Тема 1. Національна безпека України	6
Тема 2. Економічна безпека та її місце в економіці України	10
Тема 3. Фінансова безпека в системі національної безпеки держави	18
Тема 4. Основи податкової безпеки України	37
Тема 5. Валютна безпека України	44
Тема 6. Бюджетна безпека: питання теорії і практики	49
Тема 7. Державний борг: рівні безпеки	75
Тема 8. Інвестиції, як джерело фінансової безпеки	95
Тема 9. Фінансова безпека банківської системи.....	112
Тема 10. Фінансова безпека фондового ринку	128
Тема 11. Державні органи боротьби з фінансовими злочинами.....	153
Тема 12. Зарубіжний досвід забезпечення фінансової та економічної безпеки держави	160
Перелік рекомендованих літературних джерел та законодавчо-нормативних актів	179

ПЕРЕДМОВА

Мета дисципліни полягає у досконалому опануванні майбутніми фахівцями науково-методичних знань та аналітико-розрахункових і управлінських навичок в сфері забезпечення фінансово-економічної безпеки, її ролі та значення у економіці держави, досвіду забезпечення економічної та фінансової безпеки держави.

Завдання дисципліни: вивчення основ національної, економічної, фінансової безпеки держави, сутності податкової безпеки, основ валютної та бюджетної безпеки, державного боргу та рівнів безпеки, інвестицій як джерела фінансової безпеки, фінансової безпеки банківської системи та фондового ринку, державних органів боротьби з фінансовими злочинами, зарубіжного досвіду забезпечення фінансової безпеки держави.

Предмет дисципліни: сукупність форм та методів виявлення та попередження загроз фінансово-економічної діяльності фінансових установ країни, формування системи їх фінансово-економічної безпеки, моніторингу та оцінки її стану, заходів підтримання фінансово-економічної безпеки держави на рівні, що забезпечує фінансову стійкість та незалежність держави.

Об'єктом дисципліни є фінансово-економічна система та процеси, що відбивають різні аспекти фінансово-економічної безпеки України.

До системи компетентностей належать:

Інтегральна компетентність:

Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в економічній сфері, які характеризуються комплексністю та невизначеністю умов, що передбачає застосування теорій та методів економічної науки.

Загальні компетентності:

ЗК7. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.

Спеціальні (фахові) компетентності:

СК10. Здатність використовувати сучасні джерела економічної, соціальної, управлінської, облікової інформації для складання службових документів та аналітичних звітів.

СК15. Здатність дотримуватись принципів, прийомів, методів та процедур внутрішнього контролю у бюджетних установах і організаціях, а також здійснювати облікові процедури із застосуванням спеціалізованих інформаційних систем і комп'ютерних технологій у бюджетній та соціальній сферах.

СК16. Здатність застосовувати методики бухгалтерського обліку виконання бюджету в системі фінансових управлінь та Державного казначейства України, порядок здійснення операцій з касового виконання бюджету за видатками та виконання бюджету за дохідною частиною, розрахунків між бюджетами щодо облікового процесу.

Програмні результати навчання:

РН 9. Усвідомлювати основні особливості сучасної світової та національної економіки, інституційної структури, напрямів соціальної, економічної та зовнішньоекономічної політики держави. РН 11. Вміти аналізувати процеси державного та ринкового регулювання соціально-економічних і трудових відносин. РН25. Вміти здійснювати контрольні процедури у бюджетних установах і організаціях за окремими його ділянками, а також застосовувати сучасні інформаційні системи і технології у бюджетній і соціальній сферах.

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНА СХЕМА ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА»

Структурно-логічна схема дисципліни за змістовими модулями передбачає:

1. Лекції. Теми лекцій передують практичним заняттям.
2. Практичні заняття. Коротке викладення теми та мети заняття, вивчення основних методів та показників, їх обговорення, самостійне опрацювання, використання отриманих знань у процесі наукового дослідження.
3. Опитування здобувачів вищої освіти на практичних заняттях з попередньої теми, виконання контрольних робіт, тестування по закінченню змістового модуля.
4. Відпрацювання пропущених занять, здача тем, проведення консультацій згідно плану самостійної роботи. Пропущені лекції мають бути відпрацьовані в формі реферату, практичні заняття – шляхом виконання індивідуального завдання або співбесіди.
5. По завершенні курсу передбачено складання заліку.

ТЕМА 1. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

---

1. Поняття «національна безпека» та її значення для України.

2. Основні загрози та виклики, які стоять перед національною безпекою України в сучасному світі.

3. Роль інформаційної безпеки у забезпеченні національної безпеки України.

Ключові слова: національна безпека, загрози, виклики, економічна безпека, інформаційна безпека, кібербезпека, безпекові загрози, енергетична безпека, транснаціональні загрози, зовнішній вплив, суверенітет, національні інтереси, соціальна безпека, міграційна безпека, збройний конфлікт, національне відродження, геополітична ситуація, регіональна безпека, гібридна війна.

Keywords: national security, threats, challenges, economic security, information security, cyber security, security threats, energy security, transnational threats, external influence, sovereignty, national interests, social security, migration security, armed conflict, national revival, geopolitical situation, regional security, hybrid warfare.

1. Поняття «національна безпека» та її значення для України

Поняття «національна безпека» вживається стосовно широкого кола соціальних систем для характеристики їх захисту від різних негативних впливів природного й соціального характеру. Це поняття характеризує ступінь захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави. «Національна безпека» є кількісно-якісною характеристикою розвитку соціальної системи, вона відображає результати впливу тенденцій розвитку й умов життєдіяльності соціуму, його інститутів, за яких забезпечується збереження якісної визначеності соціальної системи й вільне функціонування, яке відповідає її природі. Її можна розглядати як специфічну властивість динамічних систем, комплексний критерій оцінки їх якості та ефективності. Головними об'єктами системи національної безпеки є громадяни (їхні права та свободи), суспільство (його духовні й матеріальні цінності), держава (її конституційний устрій, суверенітет і територіальна цілісність).

У державах сучасного світу національна безпека стала невід'ємним атрибутом, своєрідним категоричним імперативом їх зовнішньої, внутрішньої та військової політики. Незважаючи на це, поняття національної безпеки залишається терміном із багатьма значеннями. В американській політичній науці національну безпеку визначають як довготривалу підтримку цінностей або системи, і відсутність загрози стосовно них, або як політику, що забезпечує соціальну автономію груп, рівень політичного статусу, певний мінімум очікуваного економічного добробуту, а не лише фізичне виживання індивідів усередині національних кордонів. На розуміння поняття національної безпеки впливають історичний і політичний досвід держав, характер політичних режимів, особливості міжнародної ситуації в конкретний історичний період, цілі зовнішньої та військової політики тощо.

Національна безпека функціонує через систему різноманітних відносин між особою та суспільством, між громадянином і державою, між суспільством і державою, між різними державами. Тому національна безпека – це стан внутрішніх і міждержавних відносин, який визначає ефективність системи державних, правових і суспільних гарантій прав та свобод людини та громадянина, базових цінностей та інтересів суспільства й суверенної держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Основними об'єктами національної безпеки є:

- людина і громадянин – їхні конституційні права та свободи;
- суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність;
- нація та інші національні спільноти, її самобутність та чинники саморозвитку;
- соціальні спільноти, їх функціональні ролі та чинники розвитку;
- природа, природне середовище.

Національна безпека України за суспільними сферами функціонування поділяється на такі основні види: політичну, економічну, державну, соціальну, інформаційну, науково-технологічну, екологічну, гуманітарну та військову безпеки. Вони характеризуються своєрідністю, але перебувають у тісних взаємозв'язку і взаємозалежності. Вказані елементи є однаково важливими для формування комплексної системи безпеки, але, залежно від історичних обставин, різноманітних чинників кожна складова може набувати особливого значення.

2. Основні загрози та виклики, які стоять перед національною безпекою України в сучасному світі

Національна безпека як стан відносин з приводу захищеності національних інтересів має своїм антиподом загрози і небезпеку. Загрози національній безпеці — це стан відносин, коли існує очевидний намір (обіцянка) однієї держави (держав), юридичних чи фізичних осіб завдати шкоди національним інтересам іншої держави (держав). Загрози становлять потенційну небезпеку для національних інтересів. Небезпека національним інтересам — це практичні дії однієї держави (або груп держав), юридичних чи фізичних осіб щодо завдання безпосередньої шкоди національним інтересам іншої держави.

Загрози та небезпеки для національної безпеки необхідно розглядати на двох рівнях. По-перше, загрози національній безпеці України, що мають загальносистемний характер і зумовлені об'єктивними особливостями розвитку сучасної цивілізації. Це насамперед проблеми, пов'язані з процесами глобалізації різних сфер суспільного життя, поглибленням суперечностей між глобалізацією і національно-державними формами суспільного розвитку, песимістичними демографічними, екологічними, енергетичними прогнозами на першу половину ХХІ ст., ймовірність не лише виникнення, а й збільшення кількості локальних конфліктів, виникнення конфліктів між різними цивілізаціями тощо. Ці загрози мають глобальний

і регіональний характер. По-друге, загрози, зумовлені специфічними проблемами сучасної України як незалежної держави, зокрема, системною економічною кризою, повільними темпами трансформаційних процесів в Україні в напрямі до демократії, а також процесів соціальної та політичної структуризації суспільства. За масштабами можливих наслідків ці загрози можуть бути загальнонаціональними, локальними, поодинокими.

Загрози й небезпеки можна також класифікувати за сферами суспільного життя, в яких вони виявляються, або за типами національної безпеки.

Загрозами політичної безпеки України треба вважати реальні впливи, які ускладнюють або унеможливають здійснення національних політичних інтересів і створюють небезпеку для суверенітету нації й свободи особистості, незалежності, соборності, стабільності та прогресивного розвитку Української держави як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин. До них належать:

- порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів України, прав і свобод людини та громадянина, зокрема при проведенні виборчих кампаній, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконання законів України;

- посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав;

- спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав;

- військово-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України;

- розвідувально-підривна діяльність іноземних спеціальних служб;

- загроза посягань з боку певних груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян;

- поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності;

- злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму;

- загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України;

- можливість незаконного ввезення до країни зброї, боєприпасів, вибухових речовин та засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;

- спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;

- прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою певних регіонів України.

У системі національної економічної безпеки України загрозами є дії, спрямовані проти здійснення економічного суверенітету держави, становлення України як рівноправного учасника міжнародних економічних відносин. Прикладом таких загроз можуть бути:

- суттєве скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності й науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, зокрема фінансової (фіскальної) політики держави;
- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;
- зростання кредитних ризиків;
- критичний стан основних виробничих фондів у новітніх галузях промисловості, агропромисловому комплексі, системах життєзабезпечення;
- загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;
- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;
- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргу;
- небезпечно для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;
- критичний стан із продовольчим забезпеченням населення;
- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу для енергетичної безпеки держави;
- "тінізація" національної економіки;
- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними.

3. Роль інформаційної безпеки у забезпеченні національної безпеки України

Протягом останньої чверті століття у світі відбувся глобальний сплеск розвитку інформаційних мереж, який можна вважати унікальним поєднанням комп'ютерів і комунікацій соціуму. Цивілізація вступила в еру інформаційного суспільства, в якому інформація стає вирішальним чинником у багатьох сферах життєдіяльності. Сьогодні практично неможливо знайти площину соціальної активності, яка б не зазнала впливу інформаційних технологій: політика, право, економіка, медицина, освіта, культура,

релігія, сфера послуг і розваги. Потреба у засобах накопичення, систематизації, зберігання, пошуку, передачі інформації, забезпечення безпеки зростає.

Інформаційна безпека є складним, системним, багаторівневим явищем, на стан і перспективи розвитку якого мають безпосередній вплив зовнішні та внутрішні чинники, найважливішими з яких є:

- 1) політична обстановка у світі;
- 2) наявність потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз;
- 3) стан і рівень інформаційно-комунікаційного розвитку країни;
- 4) внутрішньополітична обстановка в державі.

Водночас інформаційна безпека є складною, динамічною, цілісною соціальною системою, компонентами якої є підсистеми безпеки особистості, держави і суспільства. Саме взаємозалежна, системна інформаційна єдність останніх складає якісну визначеність, покликану здійснити захист життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, забезпечити їх конкурентоздатний, прогресивний розвиток.

Забезпечення інформаційної безпеки завдяки послідовній реалізації грамотно сформульованої національної інформаційної стратегії значною мірою може сприяти забезпеченню досягнення успіху при вирішенні завдань у політичній, військово-політичній, військовій, соціальній, економічній та інших сферах державної діяльності. Так, втілення в життя вдалої інформаційної політики може суттєво вплинути на розв'язання внутрішньополітичних, зовнішньополітичних і військових конфліктів.

Чітке розуміння і виокремлення факторів, що зумовлюють загострення загроз інформаційній безпеці, мають системний характер, а тому вони охоплюють усі без винятку сфери життєдіяльності людини, суспільства і держави. На практиці аналіз викликів – це завжди суб'єктивний процес сприйняття суб'єктом певних факторів через призму власних інтересів і професійності.

Інформаційна безпека стає ключовим елементом забезпечення національної безпеки України в умовах сучасного світу. Розвиток ефективних стратегій та механізмів захисту від інформаційних загроз є надзвичайно важливим завданням, яке потребує комплексного підходу.

ТЕМА 2. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТА ЇЇ МІСЦЕ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

---

1. Економічна безпека: поняття, сутність та елементи.

2. Методологічні аспекти визначення рівня економічної безпеки національної економіки.

3. Основні заходи забезпечення економічної безпеки України.

Ключові слова: економічна безпека, загрози, ризики, міжнародні відносини, стабільність, розвиток, економіка, конкурентоспроможність, інвестиції, економічне благополуччя, ресурси, зовнішньоекономічна діяльність, ринкові відносини, соціально-економічний розвиток, індекси економічної безпеки, корупція, сталий розвиток.

Keywords: economic security, threats, risks, international relations, stability, development, economy, competitiveness, investments, economic well-being, resources, foreign economic activity, market relations, socio-economic development, indices of economic security, corruption, sustainable development.

1. Економічна безпека: поняття, сутність та елементи

Правовою базою у сфері економічної безпеки України є:

– Конституція України, в якій забезпечення економічної безпеки затверджено в якості однієї з найважливіших функцій держави;

– кодифіковане законодавство: Податковий, Митний, Господарський, Цивільний кодекси України;

– законодавство України з питань безпеки: Закон України «Про основи національної безпеки», в якому визначені засади державної політики, спрямованої на гарантування безпеки особи, суспільства України і самої держави від різноманітних загроз та захист національних інтересів;

– закони України стосовно функціонування суб'єктів забезпечення економічної безпеки: «Про національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України»;

– накази міністерств, відомств та об'єднань, такі як «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», «Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері», які регулюють деякі аспекти господарської діяльності.

Згідно наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 «**економічна безпека** – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання».

Складовими економічної безпеки є: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки.

Виробнича безпека – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективне використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Демографічна безпека – це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Енергетична безпека – це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів.

Зовнішньоекономічна безпека – це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення

сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційно-інноваційна безпека – це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості.

Макроекономічна безпека – це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Продовольча безпека – це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства.

Соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни.

Фінансова безпека – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни.

Таким чином, економічна безпека є однією з важливих підсистем національної безпеки України (рис. 1.2)

Вираз «економічна безпека» з'явився у роки «великої депресії». Так, за указом Ф. Д. Рузвельта у 1934 р. створено Федеральний комітет з економічної безпеки, а також Консультативна рада, однак, першочерговим завданням зазначеного комітету була боротьба з безробіттям, «економічна безпека» конкретних особистостей, а не держави в цілому. І досі у законодавчо-нормативній базі США вираз «*economic security*» вживається стосовно приватних осіб.

Виокремивши економічну безпеку серед інших складових національної безпеки, виявимо основні її елементи (табл. 1.2)

Таблиця 2.1 Основні елементи економічної безпеки

№ з/п	Назва елементу	Значення елементу
1	Економічна незалежність	Можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі в міжнародній торгівлі
2	Стійкість і стабільність національної економіки	Міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів

3	Здатність до саморозвитку і прогресу	Спроможність самостійно реалізувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни
---	--------------------------------------	--

Основні завдання економічної безпеки:

- забезпечення економічного зростання, приборкання інфляції та безробіття
- формування ефективної структури економіки
- скорочення дефіциту бюджету та державного боргу
- підвищення якості життя населення
- підтримання стійкості національної валюти

Суб'єкти економічної безпеки:

- центральні державні органи виконавчої влади
- органи місцевого самоврядування
- підприємства, установи та організації різних форм власності

Об'єкти економічної безпеки:

1. ресурси економічної діяльності;
2. Запаси (особливо стратегічні), золотовалютні резерви, заощадження та фонди;
3. стабільність гривні та розрахунково– платіжного обороту між домашніми господарствами, бізнесом і державою;
4. соціально–ринкова зорієнтованість та динамічний розвиток вітчизняної економіки;
5. держава, суспільство, громадяни, підприємства, установи та організації, території;
6. світові господарські зв'язки України;

2. Методологічні аспекти визначення рівня економічної безпеки національної економіки

Основний критерій економічної безпеки - здатність економіки зберігати або принаймні швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення в умовах припинення зовнішніх поставок або кризових ситуацій внутрішнього характеру.

Індикатори економічної безпеки - реальні статистичні показники, які характеризують явища і тенденції в економічній сфері і визначаються на основі критеріїв економічної безпеки.

Оптимальні значення індикаторів - інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворювальних процесів в економіці.

Порогові значення індикаторів - кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці.

Граничні значення індикаторів - кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці.

Індикатори макроекономічної безпеки:

- рівень тінізації економіки до ВВП;
- відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС;
- відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення;
- валове нагромадження основного капіталу у відношенні до ВВП;

- зміна запасів матеріальних оборотних коштів у відношенні до ВВП;
- відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП;
- відношення темпу росту продуктивності праці до темпу росту заробітної плати;

- частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах;
- частка сектора загальнодержавного управління в наявних доходах

Індикатори зовнішньоекономічної безпеки:

- частка імпорту у внутрішньому споживанні;
- частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави;
- питома вага провідної країни – партнера в загальному обсязі зовнішньої;
- питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів;
- коефіцієнт покриття імпорту експортом (відношення між обсягами експорту та імпорту);
- відношення обсягу експорту до ВВП;

Індикатори науково–технологічної безпеки:

- питома вага видатків державного бюджету на науку у ВВП;
- кількість спеціалістів, які виконують науково–технічні роботи (осіб на 1000 чол.);
- частка підприємств, що впроваджують інновації, в загальній кількості промислових підприємств;
- коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн. чол.);
- відношення кількості впроваджених об'єктів промислової власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків) до зареєстрованих;
- частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції;
- індекс зміни активності освоєння нових видів продукції;
- індекс зміни активності освоєння нових видів техніки;
- співвідношення частки фундаментальних досліджень, прикладних досліджень, науково–технічних розробок та науково–технічних послуг, виконаних власними силами в загальному обсязі.

Індикатори енергетичної безпеки:

- енергоємність ВВП;
- ступінь забезпечення паливно–енергетичними ресурсами;
- частка домінуючого паливного ресурсу у споживанні паливно– енергетичних ресурсів;
- знос основних виробничих фондів підприємства паливно–енергетичного комплексу;
- відношення інвестицій у підприємства паливно– енергетичного комплексу до ВВП;
- завантаження транзитних частин нафто– та газотранспортних систем: транзит нафти і газу;
- обсяг видобутку вугілля; • частка імпорту палива з однієї країни (компанії) в загальному його обсязі.

Індикатори соціальної безпеки:

- частка населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності);
- частка населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, які нижче прожиткового мінімуму; відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму;
- відношення мінімального розміру пенсії до прожиткового мінімуму;
- відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін;
- відношення сукупних витрат 10% найбільш забезпеченого населення до 10% найменш забезпеченого;
- частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств;
- рівень безробіття (за методологією МОП);

Індикатори демографічної безпеки:

- очікувана тривалість життя при народженні;
- коефіцієнт дитячої смертності (померло віком до одного року на 1 тис. народжених);
- коефіцієнт природного приросту населення;
- сумарний коефіцієнт народжуваності населення (середня кількість дітей, народжених жінкою за все життя);
- чистий коефіцієнт відтворення населення (брутто); коефіцієнт старіння;
- демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне

Індикатори продовольчої безпеки:

- добова калорійність харчування людини;
- споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особу); споживання риби та рибопродуктів (за рік/особу); споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особу); споживання картоплі (за рік/особу);
- споживання овочів та баштанних (за рік/особу); споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (без переробки на вино) (за рік/особу);
- споживання хлібу та хлібопродуктів (за рік/особу);
- рівень перехідних запасів зерна, відсоток від річного споживання;
- виробництво зерна на одну особу за рік.

Індикатори виробничої безпеки:

- коефіцієнт ліквідації промислових фондів;
- частка у промисловому виробництві обробної промисловості;
- частка у промисловому виробництві машинобудування;
- матеріаломісткість промислового виробництва; фондомісткість промислової продукції;
- рентабельність операційної діяльності промислових підприємств;
- індекс реального промислового виробництва (до 1990 року);
- ступінь зносу основних засобів промисловості.

3. Основні заходи забезпечення економічної безпеки України

Правова база забезпечення економічної безпеки України:

Конституція України – у ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Закони України: «Про національну безпеку України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»;

податкове та валютне законодавство;

законодавство України про приватизацію, банкрутство, зовнішньоекономічну діяльність;

Кримінальний, Кримінально– процесуальний, Цивільний, Цивільно– процесуальний, Митний, Бюджетний, Господарський кодекси України тощо, які мають безпосереднє відношення до регулювання відносин в економічній сфері;

Укази та Розпорядження Президента України;

Постанови та Розпорядження Кабінету Міністрів України; Відомчі нормативні акти міністерств та відомств; Міжнародні договори України.

Загрози економічній безпеці країни - сукупність умов і чинників, які створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільству, державі, ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів.

Внутрішні загрози у науково–технічній сфері:

- руйнування науково–технічного потенціалу;
- зменшення науково–технічних розробок;
- низький рівень науково–технічного потенціалу;
- високий рівень зношеності матеріально– технічної бази;
- відтік наукових кадрів за кордон або в іншу сферу діяльності

Внутрішні загрози в економічній сфері:

- скорочення обсягів виробництва у провідних галузях;
- розрив господарських зв'язків;
- великий внутрішній борг;
- низький рівень продуктивної праці та інвестиційної діяльності;
- низький рівень платоспроможності населення;
- загроза втрати продовольчої незалежності країни;

Внутрішні загрози в соціальній сфері:

• надто різка диференціація у доходах та споживанні населення; зростання рівня бідності;

- погіршення структури харчування;
- зменшення доступності освіти та медичних послуг;
- погіршення якості життя;
- зниження народжуваності, зростання смертності;
- неконтрольовані міграційні процеси.

Зовнішні загрози:

• зниження інвестиційних надходжень в економіку держави;

• значна частка сировинного експорту у зовнішньоекономічній діяльності та втрата традиційних ринків збуту;

• залежність забезпечення України від імпорту продовольчих товарів, товарів повсякденного попиту, технологічної продукції стратегічного значення;

- скуповування іноземними фірмами підприємств України з метою усунення їх як з зовнішніх, так і внутрішніх ринків збуту;
- високий рівень зовнішнього боргу.

Концепція економічної безпеки України - документ, який виступає стратегічним орієнтиром на 10–20 років та закладає основи економічної безпеки на більш тривалий період.

Основні заходи забезпечення економічної безпеки України наведені в табл. 2.2

Таблиця 2.2 Основні заходи забезпечення економічної безпеки України

№з/п	Основні заходи	Рівень управління	
		Загальнодержавний	Регіональний
I	Інформаційно-аналітичні заходи		
1	Моніторинг уразливості економічних інтересів	Моніторинг загроз економічним інтересам України	Моніторинг рівнів соціально-економічного розвитку регіонів
2	Поточна і прогностична оцінки економічного розвитку	Система показників оцінки економічного розвитку України	Система показників оцінки економічного розвитку регіону (адміністративної області)
II	Заходи регулятивного впливу		
1	Удосконалення нормативно-правової бази щодо здійснення інституціональних перетворень	Прийняття законів, кодексів, Указів Президента України, Постанов Уряду України та ін.	Прийняття постанов законодавчої і виконавчої влади регіонального рівня в межах компетенції
2	Усунення кризових тенденцій	У країні в цілому, в окремих галузях, регіонах	У регіоні, містах, на підприємствах в межах компетенції
III	Заходи прямої дії		
1	Програми виходу з кризи	України	Регіону (адміністративної області)
2	Державне регулювання регіонального розвитку	Розробка і реалізація цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів	Участь у реалізації державних цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів і залученні позабюджетних коштів
3	Потидія носіям загроз інтересам країни	Удосконалення фінансової системи, лобювання інтересів вітчизняного виробника на міжнародному ринку, вирівнювання на рівні максимуму рівня регіонального економічного розвитку	Підвищення економічної, соціальної і бюджетної ефективності управління регіоном (адміністративною областю)

ТЕМА 3. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

---

1. Теоретичні основи фінансової безпеки в системі економічної безпеки.
2. Загрози фінансової безпеки.
3. Методологічні засади оцінки рівня фінансової безпеки.
4. Індикатори фінансової безпеки.

Ключові слова: фінансова безпека, капітальні інвестиції, фінансовий результат, енергетична безпека, соціальна безпека, продовольча безпека.

Keywords: financial security, capital investment, financial result, energy security, social security, food security.

1. Теоретичні основи фінансової безпеки в системі економічної безпеки

Правовою базою у сфері економічної безпеки України є Конституція України, в якій забезпечення економічної безпеки затверджено в якості однієї з найважливіших функцій держави; кодифіковане законодавство: Податковий, Митний, Господарський, Цивільний кодекси України; законодавство України з питань безпеки: Закон України «Про основи національної безпеки», в якому визначені засади державної політики, спрямованої на гарантування безпеки особи, суспільства України і самої держави від різноманітних загроз та захист національних інтересів; закони України стосовно функціонування суб'єктів забезпечення економічної безпеки: «Про міліцію», «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України»; накази міністерств, відомств та об'єднань, такі як «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», «Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері», які регулюють деякі аспекти господарської діяльності.

Згідно наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 «економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання».

Складовими економічної безпеки є: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки.

Виробнича безпека - це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективне використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Демографічна безпека - це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Енергетична безпека - це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів.

Зовнішньоекономічна безпека - це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційно-інноваційна безпека - це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості.

Макроекономічна безпека - це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Продовольча безпека - це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства.

Соціальна безпека - це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни.

Фінансова безпека - це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни. Фінансова безпека, у свою чергу, має такі складові:

- *банківська безпека* - це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування;

- *безпека небанківського фінансового сектору* - це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах;

- *боргова безпека* - відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального

співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі;

- *бюджетна безпека* - це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції;

- *валютна безпека* - це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

- *грошово-кредитна безпека* - це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

Таким чином, економічна безпека є однією з важливих підсистем національної безпеки України, що висвітлено на рис. 3.1.

Рисунок 3.1. Місце економічної безпеки в загальній системі безпеки

Вираз «економічна безпека» з'явився у роки «великої депресії». Так, за указом Ф. Д. Рузвельта у 1934 р. створено Федеральний комітет з економічної безпеки, а також Консультативна рада, однак, першочерговим завданням зазначеного комітету була боротьба з безробіттям, «економічна безпека»

конкретних особистостей, а не держави в цілому. І досі у законодавчо-нормативній базі США вираз «economic security» вживається стосовно приватних осіб.

2. Загрози фінансової безпеки

Від ефективних управлінських рішень у сфері фінансової політики напряму залежить забезпечення фінансової безпеки України, що є найважливішою підсистемою економічної безпеки, стан якої в свою чергу залежить від чинників та явищ як зовнішньої, так і внутрішньої фінансово-кредитної політики в країні, досконалості законодавчого забезпечення, політичної ситуації в країні та її міжнародних зобов'язань.

Наявні загрози економічній безпеці держави породжують у перспективі існування національних і стратегічних ризиків. Так, кожній загрозі відповідає конкретний ступінь ризику. В сучасній фінансовій системі спостерігається стійка тенденція до зростання фінансових ризиків, що зумовлені диспропорціями у світовому господарстві, так, валютні та інші фінансові ризики стабільно домінують над всіма іншими. Необхідність управління та визначення ступеню фінансових ризиків зумовлена визначенням оптимального рівня економічної безпеки держави.

В законодавчо-нормативній базі України та в матеріалах досліджень сучасних науковців аналізуються різні поняття системи небезпек, такі як виклик, ризик, загроза, небезпека.

О. В. Макара зазначає, що кількісне вимірювання загроз економічній безпеці шляхом визначення рівня ризиків надає можливість порівняти загрози між собою та оцінити рівень економічної безпеки.

А. І. Граділь звертає увагу на те, що економічний ризик – це невизначеність та ймовірність настання подій, що є непередбаченими, які призводять до можливого відхилення від мети, та характеризуються наявністю альтернативних наслідків, які необхідно оцінювати та обирати оптимальний.

У Міжнародному стандарті ISO 31000:2009 «Ризик менеджмент – принципи та керівництва» зазначено, що ризик – це вплив невизначеності на цілі. Крім того, у цьому визначенні вплив розглядається як відхилення з негативними чи позитивними наслідками від того, що очікувалось, а цілі можуть мати як різні аспекти (в т. ч. фінансові), так і відноситись до різних рівнів.

В Законі України «Про основи національної безпеки України» загрози національній безпеці трактуються як «наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України».

Так, поняття системи небезпек пропонуємо класифікувати за ступенем ймовірної шкоди інтересам держави, суспільства та особистості, що представлено на рис. 3.2.

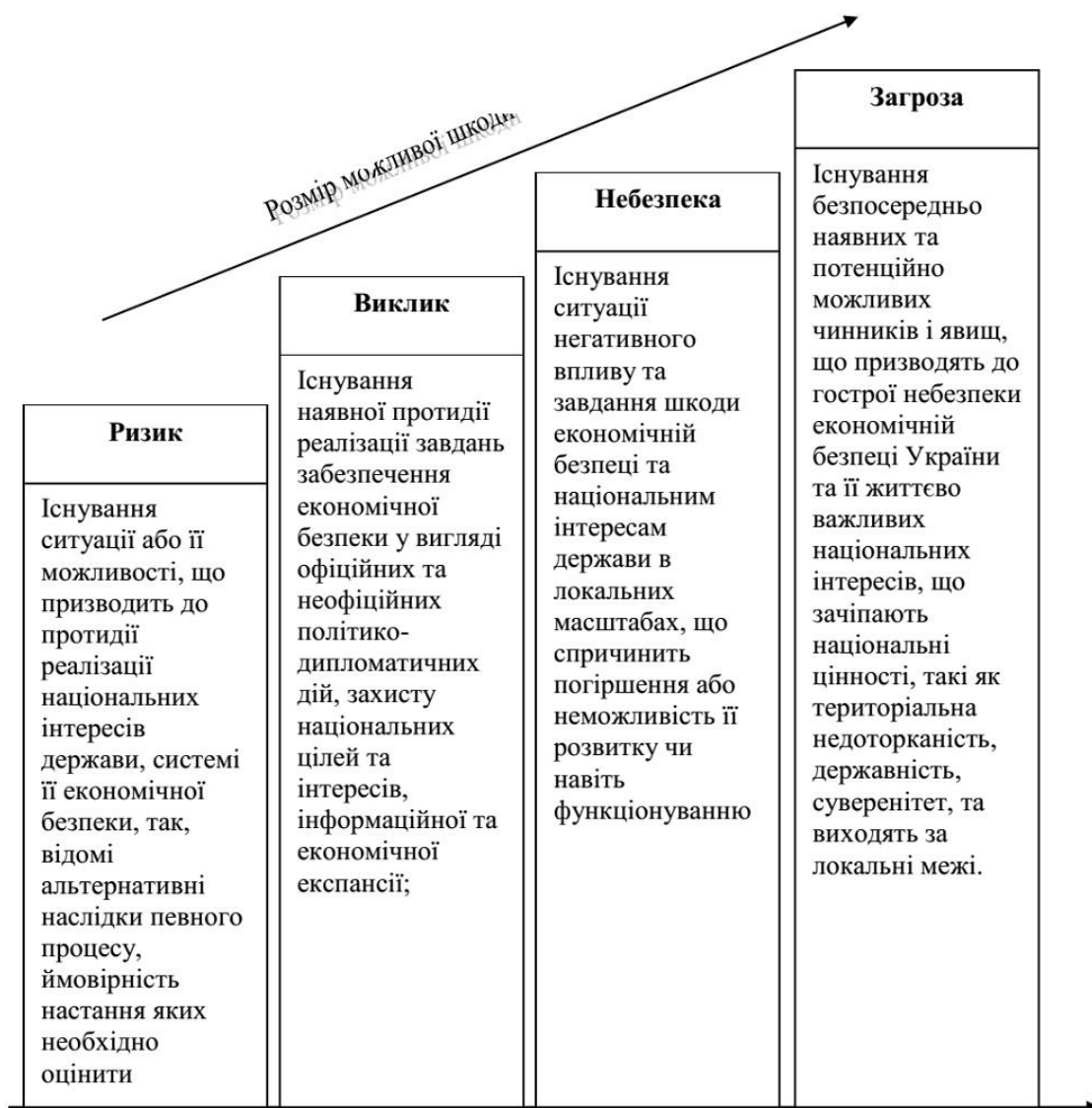

Рисунок 3.2. Класифікація понять деструктивного впливу за розміром можливої шкоди економічній безпеці України

У п.п. 3.2.2. Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» виокремлено найважливіші загрози економічній безпеці, серед яких окремо виділено наступні: низький рівень технологічного розвитку економіки та ефективності використання ресурсів; гостра залежність внутрішнього ринку держави від зовнішньоекономічної кон'юнктури; недостатній рівень захисту внутрішнього ринку від імпортерів та монополістів; недосконалість вітчизняного законодавства; «тінізація» економіки; високий рівень валютних ризиків; низький рівень ефективності використання бюджетних коштів; значна частка іноземного капіталу у провідних галузях країни.

У ст. 7 «Загрози національним інтересам і національній безпеці України» Закону України «Про основи національної безпеки України» виокремлено наступні загрози: загрози у зовнішньополітичній, воєнній, внутрішньополітичній, науково-технологічній, соціальній та гуманітарній,

інформаційній, екологічній сферах, у сфері державної безпеки, а також в економічній сфері, серед яких виділено наступні загрози:

- ослаблення системи державного регулювання і контролю;
- скорочення внутрішнього валового продукту, досліджень на стратегічних напрямках інноваційного розвитку, зниження інноваційної та інвестиційної активності;
- зростання кредитних ризиків, недієвість програм запобігання криз і фінансовій сфері;
- низькі темпи подолання структурної деформації в економіці;
- зношеність необоротних активів в окремих галузях економіки;
- висока залежність економіки держави від кон'юнктури зовнішніх ринків, невисокі темпи розвитку внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту;
- високий рівень боргової залежності країни та зростання обсягу іноземного капіталу у провідних галузях економіки;
- недосконале конкурентне середовище в економіці;
- низький рівень продовольчого забезпечення громадян;
- високий рівень «тінізації» економіки;
- та інші.

Так, систематизувавши запропоновані сучасними дослідниками критерії класифікації ризиків в системі економічної безпеки, виділимо, на нашу думку, найважливіші критерії, та представимо їх на рис. 3.3

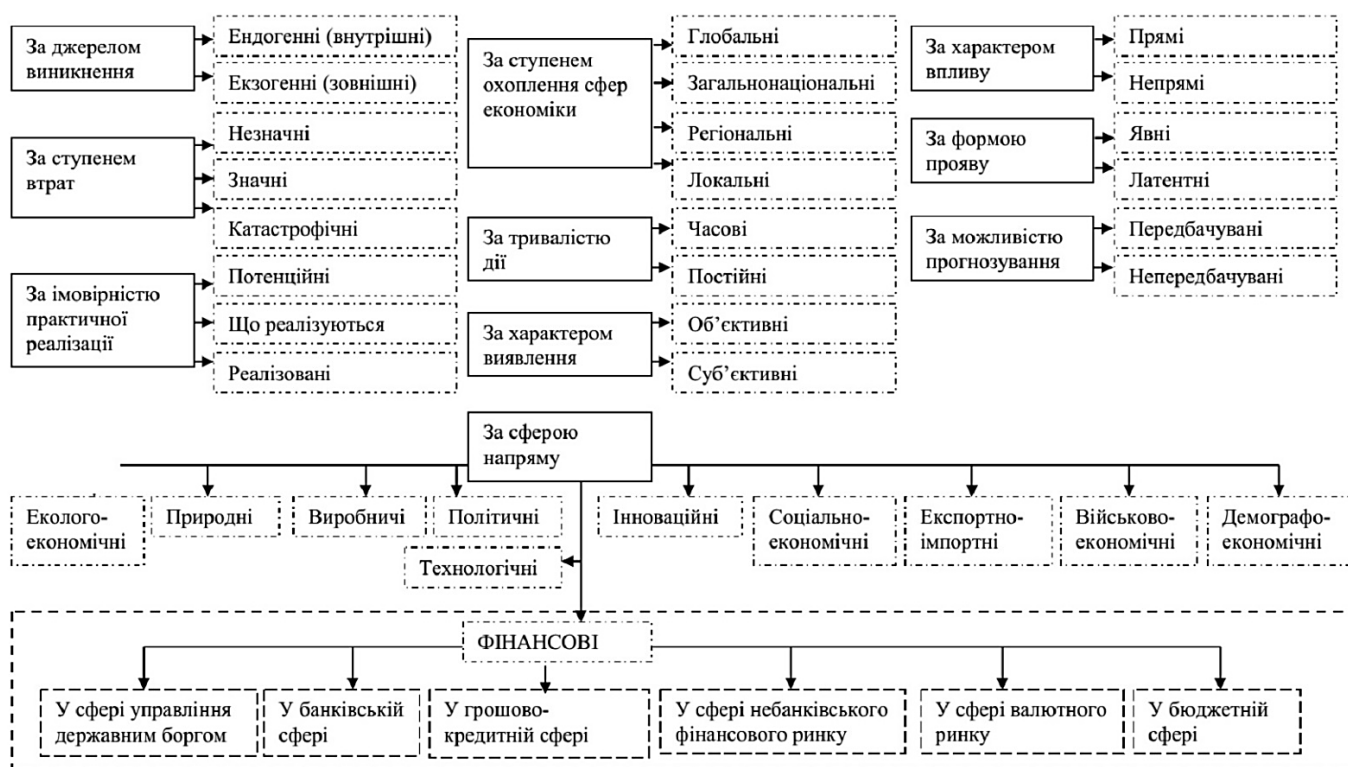

Рисунок 3.3 Загальна класифікація ризиків в системі економічній безпеки України

Так, виділено сутнісні характеристики, які надають можливість виокремити фінансові ризики із сукупності інших видів ризиків, а саме:

- фінансовий характер стохастичних подій;
- виникнення ризику у відносинах, що мають фінансовий характер;
- вплив на об'єкти управління фінансами;
- існування наслідків впливу фінансових ризиків у сфері порушення дотримання фінансовий цілей та результатів.

Так, запропоновано класифікацію фінансових ризиків в системі економічної безпеки України, яку висвітлено на рис. 1.4.

Дослідники Всесвітнього економічного форуму представили 30 глобальних загроз економіці у 2016 році, серед яких, на нашу думку, до категорії «фінансові загрози» слід віднести наступні:

- фіскальні кризи в ключових економіках. Так, в ситуації, коли потенційних інвесторів хвилює наявний борговий тягар будь-якої держави, уряд цієї країни обов'язково зіткнеться з інфляційним тиском, стрімким зростанням процентних ставок, а також труднощами щодо сплати боргів іншим країнам, що зазначається в сучасних умовах України;

- нерівність доходів. В окремих країнах світу, до яких можна також включити Україну, зростає прірва між найбіднішими та найбагатшими верствами населення, що з часом може призвести до скинення урядів та гострих соціальних вибухів, які, як наслідок, шкодять економічному розвитку та безпеці. Крім того, ця загроза посилюється процесами глобалізації, які поступово поляризують доходи економік;

- крах провідного фінансового інституту чи механізму. Більшість економістів вважають це реальною загрозою економічній безпеці держав через негативний досвід 2008 року, коли відбувся колапс інвестбанку Lehman Brothers, у якого якість активів виявилась незадовільною, що спричинило шоківі хвилі по більшості держав світу;

- зміну значущості долара як світової валюти. Експерти Всесвітнього економічного форуму вважають цілком ймовірним, що світові центральні банки почнуть зменшувати запаси доларів, що спричинить негативний вплив на світову економіку та змінить геополітичний баланс економіки;

- шоки від нестабільності цін на нафту;
- кризу ліквідності у ринків капіталу або банків;
- вихід з ладу провідних інфраструктурних мереж

У ст. 1 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» зазначається, що «ризик – це ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і/або за його межами». Також у законі висвітлено, що управління ризиком – це процес прийняття рішень, а також здійснення певних заходів, що спрямовані на забезпечення мінімально можливого ризику.

У Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» надано інше визначення ризику, а саме «ризик – це кількісна міра небезпеки, що враховує ймовірність виникнення негативних

наслідків від здійснення господарської діяльності та можливий розмір втрат від них».

Рисунок 3.4. Класифікація фінансових ризиків в системі економічної безпеки України

Фінансові ризики характеризуються домінуючою позицією порівняно з іншими ризиками в системі економічної безпеки, мобільністю та схильністю до змін за рахунок інституційної структури системи економіки держави. В стратегії економічної безпеки концепція ризику має два важливих елементи: управління ризиком, в процесі якого передбачаються, послаблюються або взагалі запобігаються імовірні критичні економічні ситуації, та оцінка ризику, що носить імовірнісний, експертний характер.

Враховуючи мінливість та неоднорідність фінансових ризиків та ризикоутворюючих факторів, управління фінансовими ризиками являє собою прийняття рішення в умовах кількісного вираження впливу цих ризиків на економічну безпеку держави. Поділяють різноманітні напрями управління фінансовими ризиками, такі як максимізація, оптимізація та мінімізація, які можуть змінюватись в залежності від наявних економічних, політичних та соціальних умов у країні.

Концепція управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки України повинна охоплювати не тільки аналіз та управління наявними ризиками, але і дослідження питання прийняття рішень, які безпосередньо пов'язані з ризиком.

Систематизувавши сучасні дослідження щодо етапів управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки країни, запропоновано

алгоритм управління фінансовими ризиками, який представлено на рис. 3.5. Алгоритм управління фінансовими ризиками включає наступні етапи:

1. Комунікації та консультації із зацікавленими сторонами відбуваються на всіх стадіях управління ризиками. Плани щодо консультації та комунікації розробляються на початковій стадії та звертаються до питань, які безпосередньо стосуються ризиків, причин їх виникнення та можливих наслідків, а також заходів, рішення застосувати які було прийнято в процесі управління фінансовими ризиками. Так, ефективні комунікації та консультації надають гарантію розуміння підстав та причин для прийняття конкретних рішень по управлінню ризиками.

2. Висвітлення контексту управління фінансовими ризиками включає в себе формулювання конкретних цілей, визначення області поширення та критеріїв фінансових ризиків, а також внутрішніх та зовнішніх параметрів, що планується врахувати в процесі управління ризиками.

3. Оцінка фінансових ризиків, що поділяється на три умовних етапи:

– визначення фінансових ризиків та документування їх характеристик, що включає в себе виокремлення наявних фінансових ризиків та їх паспортизацію, виявлення джерел виникнення ризиків та область їх впливу, SWOT-аналіз, класифікацію наявних фінансових ризиків за ступенем впливу та їх ймовірністю;

– аналіз фінансових ризиків, що включає в себе аналіз негативних та позитивних наслідків фінансового ризику та розгляд ймовірності цих наслідків. Аналіз фінансових ризиків поділяється на: якісний аналіз; змішаний аналіз; кількісний аналіз;

– виявлення ступеню ризику, тобто порівняння рівня наявних фінансових ризиків із критеріями, встановленими для них, прийняття рішення щодо необхідності виконання дій.

Рисунок 3.5. Алгоритм управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки України

Якщо в процесі комплексної оцінки фінансового ризику виявляється потреба у додатковому аналізі, необхідно повернутися до аналізу фінансових

ризиків та ретельно дослідити негативні та позитивні наслідки фінансового ризику та ймовірність цих наслідків. В ситуації, коли прийнято рішення підтримувати ризик у наявному стані, не обробляючи його, процес управління фінансовими ризиками завершується, однак, залишається у дії етап моніторингу та контролю цих фінансових ризиків. Якщо прийнято рішення подальшої обробки фінансового ризику, в процесі управління фінансовими ризиками необхідно перейти до наступного етапу.

4. Обробка фінансового ризику, що включає в себе пошук альтернативних шляхів уникнення або зменшення негативного впливу фінансового ризику.

5. Моніторингу і контролю повинні підлягати всі етапи процесу управління фінансовими ризиками та включати в себе ідентифікацію ризиків, що залишаються, контроль виконання плану управління фінансовими ризиками та оцінка ефективності застосованих дій з мінімізації дії ризиків.

Таким чином, сутність управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки держави полягає у систематичному застосуванні процедур і практик відносно до комунікації, встановлення контексту, політики менеджменту, виокремленню, комплексному аналізу, оцінки, моніторингу і контролю фінансових ризиків, джерелом яких є невизначеність, та яким притаманні наступні характеристики: виникнення ризику у відносинах, що мають фінансовий характер, фінансовий характер стохастичних подій, вплив ризиків на об'єкти управління фінансами, існування наслідків впливу фінансових ризиків у сфері порушення дотримання фінансовий цілей та результатів.

3. Методологічні засади оцінки рівня фінансової безпеки

Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277 було затверджено Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України.

Методика розрахунку рівня економічної безпеки України базується на якісному дослідженні індикаторів, що характеризують стан економічної безпеки держави, виявленню ризиків і загроз для можливості здійснити інтегральну оцінку рівня економічної безпеки України та окремих її регіонів за допомогою розрахунку інтегрального індексу безпеки у сфері економіки, що пропонується визначати із використанням 9 середньозважених субіндексів, таких як фінансовий, макроекономічний, зовнішньоекономічний, виробничий, енергетичний, продовольчий, інноваційний, інвестиційний, демографічний тощо. Так, економічна безпека України є важливою складовою національної безпеки та інтегральною характеристикою наявного стану економічної системи держави.

Зосередимо увагу на дослідження індикаторів, що характеризують стан фінансової безпеки України, яка, згідно Методики розрахунку рівня економічної безпеки України, поділяється на: банківську, боргову, валютну, бюджетну, грошово-кредитну та безпеку небанківського фінансового ринку.

Інтегральна оцінка економічної безпеки України визначається таким чином: по-перше, формується перелік та характеристичні значення індикаторів

за принципами достовірності, репрезентативності та інформаційної доступності, після чого проводиться нормування індикаторів, а також визначення вагових коефіцієнтів, на основі чого розраховується інтегральний індекс безпеки у сфері економіки України. Для кожного з переліку індикаторів, що характеризує стан економічної безпеки України, запропоновані характеристичні значення, які діагностують рівень економічної безпеки України. Так, діапазон таких значень поділяється на 5 інтервалів:

- $[u_0, u_{\text{укрит}})$;
- $[u_{\text{укрит}}, u_{\text{унебезп}})$;
- $[u_{\text{унебезп}}, u_{\text{унездв}})$;
- $[u_{\text{унездв}}, u_{\text{уздв}})$;
- $[u_{\text{уздв}}, u_{\text{опт}}]$,

де u_0 – результат розрахунку індикатора, що характеризує мінімальний рівень економічної безпеки внаслідок чого її рівень дорівнює 0;

укрит – результат розрахунку індикатора, що характеризує критичний рівень економічної безпеки на рівні 20 % від оптимального значення;

унебезп – результат розрахунку індикатора, що характеризує небезпечний рівень економічної безпеки на рівні 40 % від оптимального значення;

унездв – результат розрахунку індикатора, що характеризує незадовільний рівень економічної безпеки на рівні 60 % від оптимального значення;

уздв – результат розрахунку індикатора, що характеризує задовільний рівень економічної безпеки на рівні 80 % від оптимального значення;

опт – результат розрахунку індикатора, що характеризує оптимальний рівень економічної безпеки.

Індикатори, що характеризують стан економічної безпеки України, поділено на три типи: індикатори типу А, тобто ті, вплив яких на економічну безпеку є змішаним: до певного рівня показник виступає стимулятором, після якого перетворюється на дестимулятор; індикатори типу В, що характеризуються наявністю зворотного зв'язку між інтегральною оцінкою та такими показниками-дестимуляторами; індикатори типу С, що характеризуються наявністю прямого зв'язку між інтегральною оцінкою та такими показниками-стимуляторами, що представлено на рис. 3.6.

$$I_m = \sum_{i=1}^n d_i y_i, \quad (1.1)$$

де I_m – агрегований показник m -ї сфери економічної безпеки України ($m=(1, 2, \dots 9)$);

d_i – визначений за методом експертних оцінок ваговий коефіцієнт, який характеризує розмір внеску в інтегральний індекс i -го індикатора;

y_i – нормоване значення i -го індикатора.

Узагальнюючий інтегральний індикатор стану економічної безпеки України визначається за наступною формулою:

$$I = \sum_m d_m I_m, \quad (1.2)$$

де I – узагальнюючий інтегральний індикатор стану економічної безпеки України;

d_m – визначений за методом експертних оцінок ваговий коефіцієнт, який характеризує розмір внеску в інтегральний індекс агрегованого показника m -ї сфери економічної безпеки України.

Рисунок 3.6. Діапазон характеристичних значень, які діагностують рівень економічної безпеки України за різними типами індикаторів

На думку Ю. М. Харазішвілі, А. І. Сухорукова та Т. П. Крупельницької, які вважають, що в сучасних економічних умовах спостерігається несприятливий стан рівня економічної безпеки України, що пояснюється тим, що низка індикаторів складників економічної безпеки перебуває нижче порогових значень. Так, на думку авторів, значення п'яти з дев'яти складників економічної безпеки не перевищують нижні порогові значення.

За допомогою нормування різні за типами індикатори приводяться до інформаційної односпрямованості. Так, для певної величини індикатору, що характеризує стан економічної безпеки, затверджуються певні характеристичні значення за допомогою наступних методів:

– аналоговий метод, згідно з яким визначення певних значень індикатора, таких як «середнє», значення «задовільного» або «незадовільного» рівня проводиться із використанням узагальнення розрахунків індикатора в інших країнах, так, оптимальним значенням вважається досягнуте значення в державі, яка загальноприйнято сприймається як еталон в цій сфері;

– метод законодавчо-нормативного критерію, згідно з яким оптимальне або критичний значення індикатору затверджується із застосуванням граничного рівня, що встановлений міжнародними організаціями або у вітчизняному законодавстві;

– метод експертних оцінок.

Так, нормування індикаторів, які характеризують стан економічної безпеки, дозволяє проводити їх вимірювання у відсотках від 0 % до 100 %, а

розраховане нормоване значення своїм розміром надає інформацію щодо ступеню наближення до встановленого оптимального значення.

Нормування індикаторів здійснюється за допомогою лінійної функції таким чином, щоб характеристичні значення індикаторів потрапляли в зіставні за величиною інтервали. Перехід від абсолютних до нормованих значень індикаторів дозволяє вимірювати індикатори за шкалою від 0 до 1 або у відсотках: 0 відповідає 0 %, 1 - 100 %. Таким чином, отримане нормоване значення індикатора характеризує своєю величиною ступінь наближення до оптимального значення 1.

Нормування індикатора за типом С здійснюється за такою формулою:

$$y_{ij} = 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{крит}}}{n_i} \right), x_{ij} < 0, x_{ij} < x_{\text{крит}}$$

$$y_{ij} = 0,2 \cdot \frac{x_{ij}}{x_{\text{крит}}}, 0 < x_{ij} < x_{\text{крит}}$$

$$y_{ij} = 0,2 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{крит}}}{x_{\text{небезп}} - x_{\text{крит}}} \right), x_{\text{крит}} \leq x_{ij} < x_{\text{небезп}}$$

$$y_{ij} = 0,4 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{небезп}}}{x_{\text{нездв}} - x_{\text{небезп}}} \right), x_{\text{небезп}} \leq x_{ij} < x_{\text{нездв}}$$

$$y_{ij} = 0,6 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{нездв}}}{x_{\text{здв}} - x_{\text{нездв}}} \right), x_{\text{нездв}} \leq x_{ij} < x_{\text{здв}}$$

де x_{ij} - значення і-го індикатора в період j ;

y_{ij} - нормоване значення індикатора x_{ij} ;

n_i - константа згладжування, для кожного індикатора визначається окремо експертним шляхом.

Нормування індикатора за типом В здійснюється за такою формулою:

$$y_{ij} = 1, x_{ij} < x_{\text{опт}}$$

$$y_{ij} = 0,8 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{\text{здв}} - x_{ij}}{x_{\text{здв}} - x_{\text{опт}}} \right), x_{\text{опт}} \leq x_{ij} < x_{\text{здв}}$$

$$y_{ij} = 0,6 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{\text{нездв}} - x_{ij}}{x_{\text{нездв}} - x_{\text{здв}}} \right), x_{\text{здв}} \leq x_{ij} < x_{\text{нездв}}$$

$$y_{ij} = 0,4 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{\text{небезп}} - x_{ij}}{x_{\text{небезп}} - x_{\text{нездв}}} \right), x_{\text{нездв}} \leq x_{ij} < x_{\text{небезп}}$$

$$y_{ij} = 0,2 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{\text{крит}} - x_{ij}}{x_{\text{крит}} - x_{\text{небезп}}} \right), x_{\text{небезп}} \leq x_{ij} < x_{\text{крит}}$$

$$y_{ij} = 0,2 \frac{x_{\text{крит}}}{x_{\text{шо}}}, x_{\text{крит}} \leq x_{ij}$$

Унаслідок того, що індикатор за типом А до певного значення є стимулятором, а в разі подальшого його збільшення є дестимулятором, нормування такого індикатора потребує поєднання розрахунків за типом С (для лівої частини, яка є стимулятором) та за типом В (для правої частини, що є дестимулятором).

В Інтервалі між лівою та правою частинами оптимальних значень індикатора нормалізоване значення дорівнює 1.

Визначення інтегрального індексу стану економічної безпеки України проводиться ієрархічно із використанням вагових коефіцієнтів, визначених методом експертних оцінок, так, на нижньому рівні опиняються всі індекси у певних сферах економіки (макроекономічний, соціальний, фінансовий індекси та ін.), узагальнений індекс встановлено на верхньому рівні.

Важливу роль управління фінансовими ризиками у забезпеченні економічної безпеки підтверджує і значення вагових коефіцієнтів складових економічної безпеки, визначеними експертами у Методиці розрахунку рівня

економічної безпеки України. Так, саме фінансова безпека має найбільший ваговий коефіцієнт (0,1294) серед всіх інших складових економічної безпеки, що висвітлено на рис. 3.7.

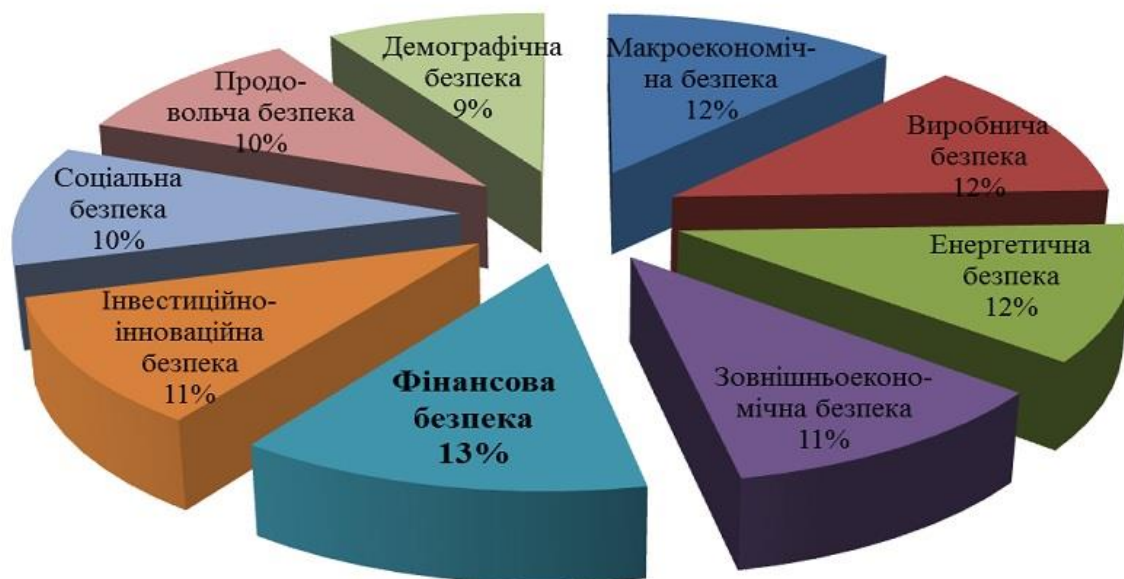

Рисунок 3.7. Вагові коефіцієнти складових економічної безпеки, що мають використовуватись для визначення інтегрального показника її стану

Для кожної зі сфер економічної безпеки України проводиться розрахунок інтегрального індикатора за наступною формулою:

$$I_m = \sum_{i=1}^n d_i y_i, \quad (1.1)$$

де I_m – агрегований показник m -ї сфери економічної безпеки України ($m=(1, 2, \dots, 9)$);

d_i – визначений за методом експертних оцінок ваговий коефіцієнт, який характеризує розмір внеску в інтегральний індекс i -го індикатора;

y_i – нормоване значення i -го індикатора.

Узагальнюючий інтегральний індикатор стану економічної безпеки України визначається за наступною формулою:

$$I = \sum_m d_m I_m, \quad (1.2)$$

де I – узагальнюючий інтегральний індикатор стану економічної безпеки України;

d_m – визначений за методом експертних оцінок ваговий коефіцієнт, який характеризує розмір внеску в інтегральний індекс агрегованого показника m -ї сфери економічної безпеки України.

4. Індикатори фінансової безпеки

Фінансові ризики в основному зосереджені у сфері фінансової безпеки, яка є однією з важливих складових економічної безпеки України, саме тому виникає

необхідність дослідити індикатори стану фінансової безпеки для розкриття ролі управління фінансовими ризиками у забезпеченні економічної безпеки України. Перелік фінансових ризиків та характеристика індикаторів стану різних сфер фінансової безпеки представлені у табл. 1.1.

Так, дослідження в динаміці значень індикаторів стану фінансової безпеки за її складовими надає можливість надати оцінку стану кожного індикатору, виокремити складники, що потребують першочергової уваги дослідників, та фінансові ризики, управління якими в динаміці виявляється недостатньо ефективним.

В процесі управління фінансовими ризиками необхідно проаналізувати значення індикаторів стану фінансової безпеки за її складовими в динаміці, виокремити ті індикатори, значення яких хі менше задовільного рівня уздв, після чого спрямувати розробку методів покращення управління фінансовими ризиками саме на ті фінансові ризики, що виникають або можуть виникнути стосовно складових фінансової безпеки, розраховане значення індикаторів яких є недостатнім.

Значення вагових коефіцієнтів для складових фінансової безпеки, визначені експертами, що характеризують ступінь впливу кожної складової фінансової безпеки на індикатор стану фінансової безпеки та, відповідно, інтегральний показник стану економічної безпеки, представлено на рис. 3.8.

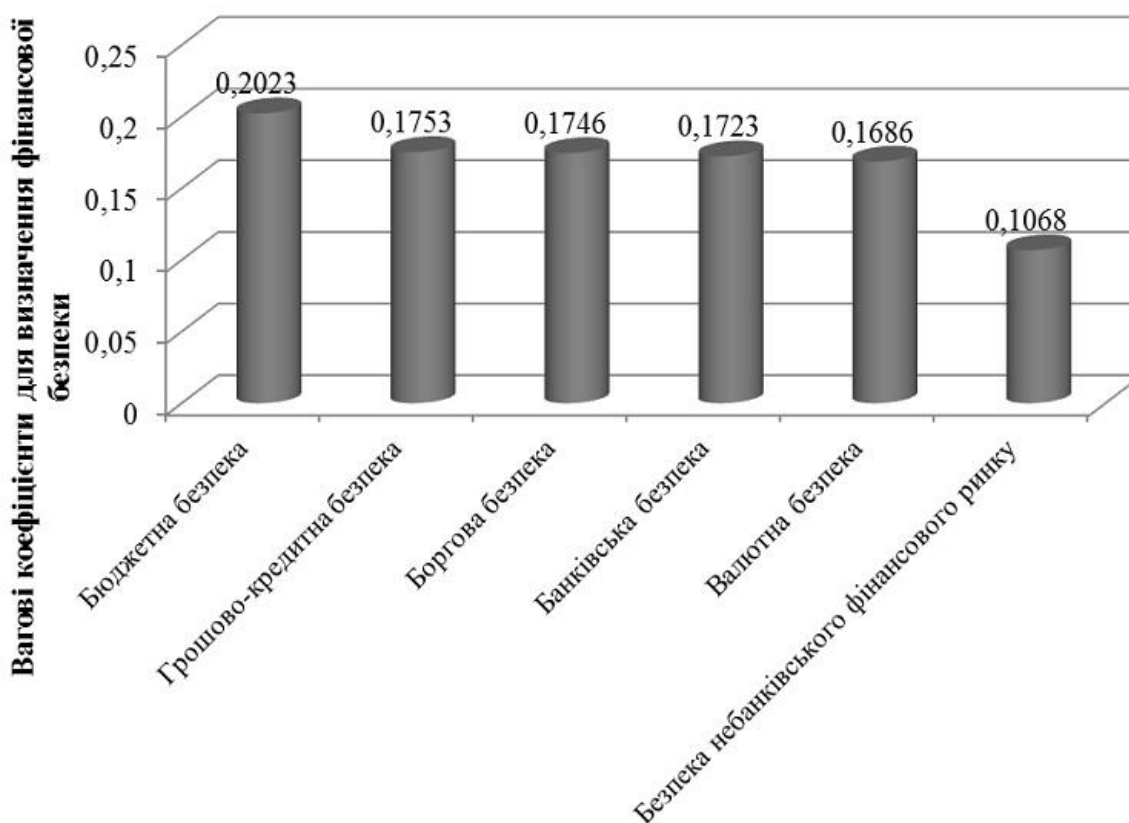

Рисунок 3.8. Значення вагових коефіцієнтів елементів фінансової безпеки для розрахунку інтегрального показника її стану

Фінансові ризики та характеристика індикаторів стану фінансової безпеки в залежності від її складових*

Таблиця 3.1 Фінансові ризики та характеристика індикаторів стану фінансової безпеки в залежності від її складових

Складові фінансової безпеки	Індикатори стану фінансової безпеки	Тип індикатору (С – стимулятор, Д – дестимулятор, З – змішаний тип)	Характеристичні значення індикатора					Значення вагового коефіцієнта		Ймовірні фінансові ризики
			$x_{крит}^C / x_{онт}^D$	$x_{небез}^C / x_{де}^D$	$x_{нездв}^C / x_{нездв}^D$	$x_{зде}^C / x_{небез}^D$	$x_{онт}^C / x_{крит}^D$	Для індикаторів стану	Для субіндексів фінансової безпеки	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Банківська безпека	Питома вага заборгованості за кредитами, що є простроченою, в їх загальному обсязі, наданому резидентам вітчизняними банками, %	Д	2	3	4	5	7	0,1510	0,1723	Незадовільна якість кредитного портфелю; збільшення рівня проблемних позик
	Відношення кредитів, отриманих резидентами, до депозитів, отриманих від резидентів депозитними корпораціями в іноземній валюті, %	З	50 / 110	70 / 130	80 / 140	85 / 160	90 / 180	0,1425		Невиправдане збільшення у балансах банків обсягу споживчих кредитів
	Питома вага іноземного капіталу у структурі статутного капіталу банків, %	З	10 / 25	12 / 30	15 / 35	18 / 40	20 / 60	0,1371		Невиправдане збільшення питомої ваги іноземного капіталу у статутному капіталі банків
	Відношення кредитів та депозитів тривалістю понад 1 рік, разів	Д	1	1,2	1,8	2,2	3	0,1487		Переважає довгострокових кредитів над депозитами
	Рентабельність активів, %	З	-1 / 1,5	0 / 2	0 / 2,5	0,5 / 3	1 / 3,5	0,1496		Незадовільна якість кредитного портфелю; суттєві коливання рентабельності активів
	Відношення ліквідних активів банків до їх короткострокових зобов'язань, %	З	0,5 / 1	0,65 / 1,5	0,8 / 1,8	0,85 / 2	1 / 3	0,1359		Порушення оптимальності та обґрунтованості балансу банків
	Питома вага активів 5 найбільших банків України в структурі сукупних активів її банківської системи, %	Д	30	35	40	50	60	0,1351		Монополізація банківської системи окремими банками України
Безпека небанківського фінансового ринку	Відношення валових страхових премій до ВВП (рівень проникнення страхування), %	С	1	2	4	6	8	0,3496	0,1068	Недостатній рівень проникнення страхування
	Рівень капіталізації лістингових компаній, % ВВП	З	15 / 90	30 / 105	40 / 120	50 / 140	70 / 150	0,3295		Необґрунтований рівень капіталізації лістингових компаній
	Рівень волатильності індексу Першої фондової торговельної системи, кількість критичних відхилень (-10 %)	Д	0	1	2	3	4	0,1278		Зростання рівня волатильності індексу Першої фондової торговельної системи
	Питома вага в надходженнях страхових премій (без урахування страхування життя) страхових премій 3 найбільших страхових компаній, %	Д	10	12	15	20	30	0,1931		Монополізація небанківського фінансового ринку окремими його представниками
Боргова безпека	Відношення державного боргу і гарантованого країною боргу до ВВП, %	Д	20	30	40	50	60	0,2195	0,1746	Зростання обсягів державного боргу, гарантованого державного боргу до економічно небезпечних меж;
	Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП, %	Д	40	45	55	60	70	0,2214		Недосконала структура та збільшення валового зовнішнього боргу та інші;
	Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку, %	Д	4	5	7	9	11	0,1830		Необґрунтовано висока дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку
	Індекс ЕМВІ + Україна	Д	200	300	500	700	1000	0,1778		Зростання індексу ЕМВІ + Україна
	Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу, %	С	20	36	41	45	50	0,1983		Недосконала структура та збільшення валового зовнішнього боргу
Бюджетна безпека	Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, %	З	-6 / 3	-5 / 5	-4 / 6	-3 / 8	-2 / 10	0,2671	0,2023	Дефіцит державного бюджету; порушення індикативних прогнозних показників бюджету
	Дефіцит/профіцит бюджетних фондів та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління, % до ВВП	З	-3 / 0	-2 / 1	-1 / 2	-1 / 3	0 / 5	0,2482		Дефіцит бюджетних фондів та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління; порушення їх індикативних прогнозних показників

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Бюджетна безпека	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, %	З	18 / / 28	19 / / 30	20 / / 33	23 / / 35	25 / / 37	0,2203	0,2023	Необґрунтованість питомої ваги ВВП, що перерозподіляється через зведений бюджет
	Відношення обсягу платежів з погашення та обслуговування державного боргу до сукупних доходів державного бюджету, %	Д	6	7	10	13	16	0,2644		Збільшення питомої частини доходів державного бюджету, що спрямовується на погашення та обслуговування державного боргу
Валютна безпека	Індекс зміни офіційного курсу гривні до долара США, середній за період	З	90 / 104	94 / 106	95 / 108	95 / 112	97 / 130	0,1775	0,1686	Значні коливання вітчизняної валюти; збільшення рівня інфляції
	Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, грн	З	-1,2 / / 0,3	-0,8 / / 0,5	-0,5 / / 0,8	-0,3 / / 1,2	0 / / 2,5	0,1505		Збільшення різниці між форвардним та офіційним курсом гривні
	Валові міжнародні резерви країни, місяців імпорту	С	1,5	2	2,5	3	5	0,1801		Зменшення валових міжнародних резервів країни
	Питома вага кредитів в іноземній валюті в їх загальному обсязі, %	Д	20	30	37	45	50	0,1496		Високий рівень використання іноземної валюти
	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд доларів США	З	-8 / / 0	-4 / / 5	-3 / / 7	-2 / / 8	0 / / 10	0,1657		Існування суттєвого розриву між обсягами проданої та купленої населенням іноземної валюти
	Рівень доларизації грошової маси, %	Д	15	20	24	27	30	0,1767		Збільшення рівня доларизації грошової маси; значна залежність економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків
Грошово-кредитна безпека	Питома вага позабанківських готівкових коштів в загальному обсязі грошової маси, %	Д	20	22	25	30	35	0,1615	0,1753	Збільшення обсягу тіньової економіки; приховування доходів від оподаткування;
	Різниця між рівнем процентних ставок за кредитами, отриманими резидентами, та рівнем процентних ставок за депозитами, що отримані від резидентів депозитними корпораціями, %	З	-1 / / 4	0 / / 5	1 / / 6	2 / / 9	3 / / 11	0,1697		Зростання різниці між рівнем процентних ставок за кредитами, отриманими резидентами, та рівнем процентних ставок за депозитами, що отримані від резидентів депозитними корпораціями

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Грошово-кредитна безпека	Рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами, що надані депозитними корпораціями у гривні, відносно індексу споживчих цін, % пунктів	З	-7 / / 5	-3 / / 7	-1 / / 9	1 / / 11	3 / / 15	0,1725	0,1753	Необґрунтований рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами, що надані депозитними корпораціями у гривні, відносно індексу споживчих цін
	Питома вага у загальному обсязі кредитів, отриманих резидентами, споживчих кредитів, що отримані домогосподарствами	З	1 / / 9	2 / / 12	3 / / 15	4 / / 18	5 / / 21	0,1523		Зростання питомої ваги кредитів, отриманих домогосподарствами в їх сукупному обсязі
	Питома вага у загальному обсязі кредитів (скорегованому на курсову різницю) кредитів тривалістю понад 1 рік, відсотків	С	25	30	40	50	60	0,1697		Зменшення обсягу довгострокових кредитів в їх загальному обсязі
	Обсяг вивезення за межі країни фінансових ресурсів, млрд доларів США	Д	1	2	5	10	15	0,1743		Збільшення обсягу виведення капіталів з України, міграції капіталів

Так, дані рис. 3.8. свідчать про те, що серед всіх складових фінансової безпеки найбільший вплив на значення індикатору стану фінансової безпеки спричиняють такі елементи як: бюджетна безпека (0,2023), грошово-кредитна безпека (0,1753), боргова безпека (0,1746), що свідчить про те, що фінансові ризики саме в цих сферах фінансової безпеки повинні досліджуватись більш ретельно.

ТЕМА 4. ОСНОВИ ПОДАТКОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

- 1.Сутність податкової безпеки в системі національної безпеки держави.
2. Внутрішні та зовнішні загрози податкової безпеки.
- 3.Індикатори податкової безпеки.
- 4.Напрями вдосконалення та підвищення податкової безпеки.

Ключові слова: податкова безпека, безпека платника податків , безпека регіону, безпека держави, економічна безпека, загрози податкової безпеки, ризики податкової безпеки.

Keywords: tax security, taxpayer safety, regional security, state security, economic security, tax security threats, tax security risks.

1.Сутність податкової безпеки в системі національної безпеки держави.

Податкову безпеку варто розглядати як інтегровану підсистему фінансової безпеки, яка впливає на забезпечення всіх її складових: інноваційно-технологічної, інвестиційної, енергетичної, сировинно-ресурсної, продовольчої, соціальної, експортної, імпортової та міжнародно-інтеграційної безпеки.

Податкова безпека – це такий стан податкової сфери держави, для якого характерним є захищеність інтересів суб'єктів податкових відносин, стійкість і економічна незалежність податкової системи, що проявляється у стабільності податкового законодавства; здатність податкової системи до розвитку і вдосконалення, спроможність своєчасного виявлення та запобігання потенційних загроз у сфері оподаткування та здатність системи оподаткування в повній мірі реалізовувати усі функції податків як фіскальної так і регулюючої та соціальної з метою максимального узгодження інтересів держави та платників податків

Враховуючи багатоаспектність поняття податкової безпеки, складність взаємозв'язків і взаємозалежності різних її елементів, а також необхідність консолідації економічних і фінансових інтересів громадян, підприємств, регіонів і держави у напрямі забезпечення стійкого економічного розвитку, до складу податкової безпеки включають такі компоненти:

- податкова безпека платників податків;
- податкова безпека регіону;
- податкова безпека держави;
- міжнародна податкова безпека (податкова безпека міжнародних об'єднань).

Беззаперечно, координаційна і керівна роль у процесі забезпечення економічної безпеки країни має належати державі, дії якої у цьому разі не узгоджуються з інтересами власної економічної безпеки. Проте така суперечність об'єктивно зумовлена функцією держави як гаранта національних інтересів. Така методологія відкриває шлях для дослідження одного з найбільш фундаментальних чинників впливу на стан економічної безпеки країни – способу

та ступеня узгодженості індивідуальних, корпоративних та національних інтересів.

Забезпечення національної податкової безпеки України потребує дотримання всіх без виключення умов відповідності елементів податкової системи вимогам забезпечення національної економічної безпеки. Це означає, що стан національної безпеки держави значною мірою залежить від розвитку та ефективності податкової політики держави, лояльності та гнучкості податкової системи.

Виходячи з цього національну податкову безпеку можна визначити як такий стан податкової системи, який характеризується стійкістю і стабільністю всіх її елементів, що передбачає спроможність захищати національні економічні інтереси і протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам, можливість реалізації і розвитку податкового потенціалу країни, ефективне використання конкурентних переваг податкової системи в умовах глобалізації.

Податкова безпека держави визначається ефективністю податкової політики держави, яка має оптимально поєднувати фіскальні інтереси держави та індивідуальні, корпоративні інтереси платників податків.

З позицій фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави таким обсягом податкових надходжень, який є оптимально необхідним згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини.

Податкова безпека держави – це стан оподаткування в країні, за якого забезпечується гармонізація інтересів платників і держави шляхом установаження обґрунтованих податків, забезпечення чіткості порядку їх стягнення на базі досконалого податкового законодавства за умови наявності рівня справедливості оподаткування.

З позицій фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави таким обсягом податкових надходжень, який є оптимально необхідним згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини. При цьому варто пам'ятати, що на фіскальну безпеку держави впливають численні податкові, часто необґрунтовані, пільги.

Аналіз соціально-економічної ситуації показує, що причини загроз національній податковій безпеці мають яскраво відбитий регіональний характер. Усі вони – як от падіння обсягів промислового виробництва або безробіття, високий рівень заборгованості із заробітної плати, пенсій та соціальних виплат, слабка захищеність вітчизняних товаровиробників тощо – регіонально диференційовані. Тому подальший соціальний та економічний розвиток суспільства залежить від чіткої регіональної політики країни, до основоположних принципів якої мають бути включені вимоги щодо забезпечення регіональної податкової безпеки. Виходячи з цього, окремого розгляду потребує ще один рівень податкової безпеки – регіональний.

За економічних умов, що склались в державі органи місцевого самоврядування не мають суттєвого впливу на податкову сферу на рівні регіону, оскільки надходження від місцевих податків та зборів до місцевих бюджетів є незначними та повноваження органів місцевої влади щодо встановлення

місцевих податків і зборів є значно обмежені законодавством. Тому дослідження сутності та методів управління податкової безпекою на регіональному рівні на сьогодні має загалом теоретичний характер.

У рамках національної податкової безпеки доцільно розглядати також податкову безпеку мікрорівня. Під економічною безпекою підприємства розуміють сукупність умов і чинників, які забезпечують господарським суб'єктам незалежність, стійкість і розширене відтворення. Таке визначення передбачає, що підприємство має можливість контролювати використання своїх ресурсів, для нього створено умови, які забезпечують його сталий економічний розвиток, а також створено сприятливий інвестиційний клімат на підприємстві.

Податкова безпека підприємства – це фінансово-економічний стан платника податків, що забезпечує мінімізацією податкових ризиків, при якому з боку господарюючого суб'єкта повністю й вчасно сплачуються нараховані податки, а з боку виконавчих і законодавчих органів забезпечується передбачені законом захист платника податків. Це сприяє зростанню чистого прибутку підприємства й підвищенню економічної безпеки українських платників податків.

Загалом слід зауважити, що головним завданням у досягненні належного рівня податкової безпеки є встановлення такого оптимального рівня й умов оподаткування, які забезпечують баланс інтересів держави і платників шляхом створення дієвої системи мотивації останніх.

У сучасних умовах глобалізації та інтеграції національних економік постають нові проблеми, пов'язані із забезпеченням колективної безпеки країн тощо, що в свою чергу приводить до зростання потреб держави у фінансових ресурсах у зв'язку з розширенням спектра її функцій. Приєднання до міжнародних організацій і колективних наднаціональних структур, членами яких уже є ряд розвинених держав, диктує необхідність досягнення й забезпечення підвищених соціальних стандартів життя. Тобто варто очікувати подальшого посилення ролі податків як перерозподільного механізму. З огляду на це, існує об'єктивна необхідність визначення міжнародного рівня податкової безпеки.

2. Загрози податкової безпеки.

Основним джерелом загроз податкової безпеки є податкові ризики, тобто ймовірність виникнення негативних наслідків для податкової системи через недосконалість її функціонування та вплив зовнішніх та внутрішніх чинників. Передумовою виникнення ризиків є загрози, тобто фактично сформовані небезпеки. Основна відмінність полягає в тому, що ризики, за умови їх настання можна чітко виміряти, а загрози спонукають до настання ризиків. Податковий ризик можна розглядати із двох підходів: із сторони платника податків та із сторони держави. Відповідно, до першого підходу, податковий ризик – ймовірність понесення фінансових втрат через процес оподаткування. З позиції держави – це ризик недовиконання дохідної частини бюджету і як наслідок неможливість повного виконання покладених на неї функцій.

Під податковим ризиком слід розуміти ймовірність виникнення потенційної загрози для платника податків понести фінансові втрати або недоодержати доходи через несплату податків, здійснення податкових правопорушень.

До основних видів податкових ризиків ставляться:

- ризик несплати податків, ведучий до негативних наслідків для платника податків у вигляді штрафів, пені, неустойок;
- ризик податкового контролю, ведучий до виникнення санкцій і втрат через невиконання платниками податків законодавчих податкових актів;
- ризик посилення податкового навантаження, диференційований по видах господарської діяльності й податкам залежно від податкових ставок, пільг, обсягу створюваної доданої вартості;
- ризик податкової мінімізації – імовірність понести фінансові втрати, пов'язані з діями платника податків по мінімізації податкових платежів;
- ризик карного переслідування податкового характеру, що веде або до істотних фінансових втрат платника податків, або до позбавлення волі платника податків за здійснення податкових правопорушень, передбачених статтями Кримінального кодексу України.

Податкова безпека значною мірою залежить також від рівня податкової культури в державі, яка відображає рівень знання та дотримання податкового законодавства, правильність обчислення, повноти і своєчасності сплати до держави податків, зборів та інших обов'язкових платежів, знання своїх прав, виконання своїх обов'язків платниками податків та контролюючими органами, розуміння всіма громадянами важливості сплати податків для держави і суспільства.

Як зазначають науковці, із співпраці та взаємодовіри між усіма учасниками податкових відносин розпочинається формування податкової культури, належний рівень якої дасть можливість проведення дієвих реформ, створення високоефективної національної економіки та забезпечення податкової безпеки України.

Проте, не зважаючи на реформування податкової системи стан податкової безпеки залишається складним внаслідок дії низки викликів та загроз, зумовлених:

- нестійкістю економічного зростання та його надмірною залежністю від зовнішніх чинників;
- недосконалістю податкової системи, низькою ефективністю податкового адміністрування та контролю за використанням бюджетних асигнувань;
- недосконалістю механізмів захисту внутрішнього ринку від несумлінної конкуренції з боку імпортової продукції, неефективністю боротьби з контрабандою;
- монополізацією іноземним капіталом певних стратегічно важливих галузей національної економіки, що загрожує стабільності окремих товарних ринків;

- деградацією науково-технічного потенціалу, нерозвиненістю національної інноваційної системи, низькою інноваційною активністю суб'єктів господарювання;

- поглибленням регіональної диференціації;

- високим рівнем тінізації економіки, зумовленим, зокрема, поширенням тіньової зайнятості, розповсюдженням напівлегальних методів ухилення від оподаткування, криміналізацією економічних відносин, наявністю в країні організованих злочинних угруповань, що претендують на контроль над діяльністю суб'єктів господарювання та ряду інших причин.

3.Індикатори податкової безпеки.

Загрози та ризики у податковій сфері є неодмінним атрибутом діяльності суб'єкта (держави, регіону, платника податку). Небезпека виникає за досягнення рівня ризику критичного значення. У сучасних умовах критеріями забезпечення податкової безпеки держави необхідно вважати:

- нормативи розподілу податкових ресурсів між бюджетами різних рівнів;
- величину податкового навантаження: на економіку країни, регіон, платника податків (юридичну або фізичну особу);
- рівень витрат держави на адміністрування податків і зборів;
- мінімізацію податкових ризиків і загроз (внутрішніх і зовнішніх);
- наявність податкових стимулів розвитку виробництва і підприємництва, залучення інвестицій і інноваційний розвиток;
- гармонізацію податкового-митного режиму з іншими країнами та інші.

Система індикаторів податкової безпеки є інструментом виявлення внутрішніх й зовнішніх загроз, попередження критичних ситуацій та своєчасне їх усунення з метою досягнення цілей безпечного розвитку (держави, регіону, суб'єкта господарювання) у результаті проведених заходів щодо посилення рівня податкової безпеки.

Індикатори податкової безпеки – реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері.

Побудова механізму забезпечення податкової безпеки потребує визначення критеріальних вимог до неї. Проте дотепер в економічній літературі немає теоретичних комплексних розробок цього питання. Тому за основу при формуванні критеріальних вимог до системи податкової безпеки можна взяти підходи до визначення критеріїв та інтегрального індексу економічної безпеки за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України.

Основні індикатори податкової безпеки подано в табл. 4.1

Таблиця 4.1 Основні індикатори податкової безпеки

Рівні податкової безпеки та їх визначення	Індикатори податкової безпеки
Міжнародна – це стан податкової системи, що характеризується стійкістю та стабільністю всіх її елементів, що передбачає спроможність захищати національні економічні інтереси і	-ступінь гармонізації податкових систем інших країн; - чіткість та зрозумілість систем оподаткування іноземцю;

<p>протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам, можливість реалізації і розвитку податкового потенціалу країн, ефективне використання податкової системи для встановлення конку-рентних переваг національної еконо-міки в умовах глобалізації</p>	<ul style="list-style-type: none"> - наявність міжнародних нормативно-правових актів і угод, ратифікованих Україною; - рівень корумпованості країни; - відтік капіталу в економіки зарубіжних країн.
<p>Державна – підсистема національної безпеки держави, являє собою стан податкової системи, за якого забезпечується гарантований захист і гармонійний розвиток всієї податкової системи держави, можливість податкових інструментів захищати національні інтереси держави, підтримувати соціальноекономічну стабільність суспільства, а також формувати достатньо фінансових ресурсів для держави і місцевого управління, успішне протистояння існуючим загрозам податкової системи.</p>	<ul style="list-style-type: none"> -кількість податків і зборів; - співвідношення прямих і непрямих податків; - відношення обсягу податкових надходжень зведеного бюджету до ВВП; - відношення неподаткових надходжень до ВВП; - дефіцит бюджету; - покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовн. запозичень; - відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі; - рівень тінізації економіки; - рівень перетику капіталу за кордон; - рівень податкової культури; - простота податкового контролю.
<p>Регіональна – це стан оподаткування в регіоні, що визначається рівнем місцевого оподаткування.</p>	<ul style="list-style-type: none"> -результативність адміністрування податків і зборів; - рівень податкової заборгованості; - кількість і розмір податкових пільг.
<p>Податкова безпека платника податку – це фінансово-економічний стан платника податків, який забезпечує мінімізацію податкових ризиків за умови дотримання податкової дисципліни.</p>	<ul style="list-style-type: none"> -рівень податкового навантаження; - рівень податкового планування та прогнозування; - кількість перевірок платника податків за рік; - вибір системи оподаткування; - зрозумілість законодавства.

Таким чином, можна визначити умови, що стосуються елементів податкової системи держави та впливають на забезпечення національної податкової безпеки:

- відповідність суб'єктного складу податкової системи: ефективність діяльності органів державної податкової служби та інших контролюючих органів; високий рівень регіональної податкової безпеки та податкової безпеки окремих платників податків; інституціональні чинники державотворення в Україні засновані на принципах правової держави;

- відповідність системи оподаткування напрямам державної податкової політики, що визначається ефективністю реалізації функцій податків;

- високий рівень податкової культури;

- правовий характер податкових відносин;

– висока ефективність інтегративних зв'язків всіх підсистем функціонування податкової системи суспільства, що відображається відповідними показниками.

Важливим фіскальним показником є податкове навантаження, що характеризує сукупний вплив податків на економіку країни загалом чи на окремих суб'єктів господарювання, тобто фактично є показником рівня податкової безпеки. На думку І.А. Майбурова, податкове навантаження – це міра, ступінь, рівень економічних обмежень, що виникають внаслідок відрахування грошових засобів на сплату податків, відволікання їх від інших можливих напрямків використання.

Показник податкового навантаження на макрорівні відображає ефективність податкової політики, тобто кількісно вимірює сукупний вплив податкових платежів на джерела їхньої сплати. Економічній науці відомо кілька підходів до оцінювання рівня податкового навантаження, а саме:

- як відношення суми податкових надходжень у бюджет до величини сукупних доходів приватного сектору;
- як різниця між загальною сумою податкових надходжень і видатками й трансфертами з бюджету на утримання приватного сектору економіки;
- як частка податкових бюджетних надходжень у валовому внутрішньому продукті.

Створення дієвої системи податкової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційної загрози у тій чи іншій сфері, а також наявних і необхідних ресурсів для їх нейтралізації.

4. Напрями вдосконалення та підвищення податкової безпеки.

В свою чергу зміцненню податкової безпеки може сприяти формування ефективної податкової політики, яка передбачатиме обрання найбільш ефективного варіанта сплати податкових платежів за умов альтернативних напрямків діяльності.

Забезпечення розвитку економіки України потребує дотримання всіх без виключення умов відповідності елементів податкової безпеки вимогам забезпечення національної економічної безпеки держави. Оскільки політична та економічна ситуація в Україні є нестабільною, тому виникає необхідність у постійному дослідженні цієї проблеми з метою вироблення нових методів, способів та інструментарію забезпечення податкової безпеки держави.

Стратегічно важливим нині є питання розробки концепції податкової безпеки, яка має містити пріоритетні цілі і завдання досягнення безпеки, шляхи та методи їх досягнення, які б адекватно відображали роль податків у соціально-економічному розвитку держави, її зміст покликаний координувати загальнодержавні дії у сфері забезпечення безпеки на рівні окремих громадян, суб'єктів господарювання, галузей, секторів економіки, а також на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Без обґрунтованої концепції податкової безпеки неможливо сподіватись на реалізацію ефективного соціально-економічного розвитку держави.

Перспективою подальших досліджень має стати побудова концепції взаємозв'язку податків та економічної нерівності підприємств, а також аналіз практичного досвіду оподаткування

ТЕМА 5. ВАЛЮТНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

---

1. Сутність валютної безпеки в системі національної безпеки держави.
2. Валютна безпека держави, регіону, підприємства.
3. Внутрішні та зовнішні загрози валютної безпеки.
4. Індикатори валютної безпеки.
5. Напрями вдосконалення та підвищення валютної безпеки.

Ключові слова: валютна безпека, загрози валютної безпеки, валютний ринок, валютний курс, фінансова система, золотовалютні резерви, зовнішній борг, інфляція.

Keywords: currency security, currency security threats, currency market, exchange rate, financial system, foreign exchange reserves, foreign debt, inflation.

1. Сутність валютної безпеки в системі національної безпеки держави.

Стійкість і конвертованість національної валюти є неодмінним атрибутом фінансової безпеки держави, суб'єктів господарювання, громадян. Умовами досягнення реальної стабільності і оборотності є: досконале валютне законодавство, обґрунтована валютна стратегія, ефективна валютна політика, чітка валютна система, наявність валютних угод, функціональний валютний ринок.

Недосконалість валютного законодавства, відсутність до недавнього часу повноцінної національної валюти, належного обсягу і складу валютних резервів, нормального валютного паритету, умов конвертованості, продуманої валютної політики, дієвого валютного контролю призводили до безсистемності і зростання загроз безпеці в цій дуже важливій для життєдіяльності нашої держави сфері.

В економічній літературі прийнято розрізняти валютну безпеку держави, валютну безпеку суб'єктів господарювання і валютну безпеку громадян.

Обґрунтуванню суті поняття «валютна безпека» присвячені праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Аналіз дефініцій, розроблених українськими та зарубіжними вченими на основі різних підходів до визначення сутності валютної безпеки, а також її тлумачення в нормативно-правових актах дозволять уточнити та конкретизувати зміст поняття «валютна безпека».

Найбільш комплексно до обґрунтування суті поняття «валютна безпека» підійшов у своїй монографії «Фінансова безпека» О. І. Барановський. На думку вченого, валютна безпека держави – це:

– ступінь забезпеченості її валютними коштами, достатній для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного

обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці;

– стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи і максимально захищає від потрясінь на світових валютних ринках.

Заслуговує на увагу й думка Я. А. Жаліло, згідно з якою валютна безпека розглядається як стан валютної системи, що характеризується передбачуваністю динаміки обмінного курсу національної валюти, збалансованістю валютного ринку, задоволенням в іноземній валюті потреб держави, суб'єктів господарювання й населення.

Однак, як нам видається, розуміння «валютної безпеки» як валютної системи, яка характеризується передбачуваністю динаміки обмінного курсу національної валюти, збалансованістю валютного ринку, задоволенням в іноземній валюті потреб держави, суб'єктів господарювання й населення, запропоноване Я. В. Белінською, є найбільш вдалим.

У правовому полі законодавцем закріплене таке визначення поняття «валютна безпека»: *валютна безпека* – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках. Саме так у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України тлумачиться це поняття.

Валютна безпека суб'єктів господарювання - це оптимально можливий за умов існуючих нормативно-правової бази, валютної політики держави, механізму валютного регулювання, інфраструктури валютного ринку рівень забезпеченості валютними коштами, достатній для розрахунків з бюджетною системою, своїми контрагентами, соціально-економічного розвитку та накопичень.

Валютна безпека громадян - це стан, за якого їхні валютні надходження перевищують особисті витрати іноземної валюти.

Вивчення питання сутності валютної безпеки передбачає розгляд таких базових елементів, як об'єкт і суб'єкт валютної безпеки.

Для досягнення стабільності і конвертованості національної грошової одиниці необхідно мати досконалу нормативно-правову базу, чіткі валютні тактику і стратегію, розвинутий фінансовий ринок, розвинуті механізми реалізації валютних операцій.

Валютна регламентація поширюється на певні складові валютної системи. Серед них виокремлюють такі складові - процес курсоутворення, виконання платіжної функції іноземною валютою на внутрішніх ринках країни, діяльність комерційних банків та інших структур на валютному ринку, здійснення міжнародних платежів за поточними операціями платіжного балансу, ввезення і

вивезення валютних цінностей через державний кордон, формування та використання золотовалютних резервів.

Вивчення питання сутності валютної безпеки передбачає розгляд таких базових елементів, як об'єкт та суб'єкт валютної безпеки.

До *об'єктів валютної безпеки* належать обмінний курс національної грошової одиниці, кон'юнктура валютного ринку, обсяги міжнародних резервів, стан платіжного балансу, розміри зовнішнього боргу.

Суб'єктами валютної безпеки є Національний банк України, уряд, Міністерство фінансів України, Митна служба та інші органи державного регулювання, що мають відповідні повноваження у сфері валютного регулювання, уповноважені банки, підприємства — суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, домогосподарства.

2. Внутрішні та зовнішні загрози валютної безпеки.

Одним із першочергових завдань при створенні та забезпеченні системи валютної як складової цілісної системи фінансової безпеки держави має визначення загроз валютній складовій фінансової безпеки країни.

До загроз валютної безпеці країни належать:

- низький рівень довіри до національної валюти і значна підвладність валютного ринку спекулятивним настроям;
- тривале існування негативного сальдо платіжного балансу або, навпаки, значне позитивне сальдо, зумовлене масованим надходженням іноземних спекулятивних капіталів;
- специфічна структура зовнішньої торгівлі, коли в експорті домінують товари з низьким вмістом доданої вартості, а в імпорті □ з високим. Це порушує еквівалентність зовнішнього обміну країни;
- недостатній рівень інституційного розвитку валютної сфери, насамперед у сфері термінового сегмента валютного ринку та системи інструментів страхування валютних ризиків;
- низька ефективність методів дисконтної політики, що позбавляє центральний банк можливості впливати на зовнішню ціну валюти (валютний курс) шляхом коригування її внутрішньої ціни (відсоткової ставки);
- висока інфляція, яка підриває купівельну спроможність національної валюти і створює передумови для її подальшої девальвації;
- незбалансовані (відкриті) валютні позиції суб'єктів валютних відносин (наприклад, створення банками довгих валютних позицій з метою накопичення валюти для майбутніх платежів призводить до виникнення дефіциту іноземної валюти на національному валютному ринку та девальвації національної валюти), необхідність стримування ревальційного/девальваційного тиску з боку потоків капіталу;
- невважена бюджетна політика. По-перше, надмірна складова соціальних видатків може стимулювати сукупний попит, який буде задовольнятися за рахунок масованого надходження імпорту; по-друге, фінансування потреб бюджету за рахунок реалізації державних цінних паперів

нерезидентам на внутрішньому ринку посилює загрозу відпливу капіталу з країни за несприятливого розгортання подій;

– прискорена лібералізація регулювання руху капіталів, що може зумовити неконтрольований рух короткострокових спекулятивних капіталів, нестабільність яких загальновідома;

– прорахунки у політиці управління міжнародними резервами, їх нестача загрожує неспроможністю країни обслуговувати свої зовнішні борги, тоді як їх швидке нарощування шляхом викупу іноземної валюти може супроводжуватися випуском грошової маси в обіг і стимулюванням інфляційних процесів;

– недостатня прозорість у сфері реалізації валютної політики;

– недосконала правова база.

3. Індикатори валютної безпеки.

У світовій практиці налічується більше десятка показників (індикаторів), які характеризують стан валютної безпеки держави. Таким чином, чинний режим курсоутворення та показники, які відображають динаміку валютного курсу, девальвацію (ревальвацію) національної грошової одиниці, обсяг валютних резервів та їх достатність, рівень доларизації економіки, ступінь довіри до національної валюти, характеризують не лише ефективність валютно-курсової політики країни, але і рівень фінансової безпеки в цілому та її валютної складової зокрема й виступають основними індикаторами її оцінки (таблиця 6.1).

Наведені граничні значення індикаторів стану валютної складової фінансової безпеки держави є обґрунтованими й не утворюють перекосів розвитку фінансової та економічної системи в цілому.

У свою чергу перевищення порогових значень створює загрозу національним інтересам (низькі інфляційні очікування, прийнятний рівень доларизації економіки тощо), які мають тісну кореляційну залежність виходячи із тріади кватерніону: Національні цінності – Національні інтереси – Національні цілі.

В умовах розгортання глобалізаційних процесів підтримання належного рівня фінансової безпеки все більшою мірою залежить від ефективного розв'язання валютних проблем. Методи та інструменти вирішення цих проблем перебувають у сфері дії валютної політики, яка об'єднує комплекс взаємопов'язаних економічних, правових, організаційних заходів щодо регулювання валютної сфери, що реалізуються державою у сфері як міжнародних, так і внутрішніх економічних відносин.

Таблиця 5.1 Індикатори стану валютної складової фінансової безпеки держави

Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення	Характеристика
1 Динаміка обмінного курсу національної грошової одиниці		
1.1 Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, %	не більше 6	Курс національної грошової одиниці впливає на рівень цін та темпи інфляції, обсяг валютних резервів, динаміку експортно-імпортних потоків, векторну спрямованість потоків капіталу, сальдо зовнішньо-торговельного та платіжного балансів, стан зовнішньої заборгованості, дохідні та видаткові статті державного бюджету, національний дохід та обсяг грошової маси в обігу
2 Рівень доларизації економіки		
2.1 Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів, %	не більше 25	Доларизація економіки являє собою заміну національної валюти іноземною, яка використовується як засіб обігу та нагромадження, а також міри вартості, що свідчить про низький рівень довіри до вітчизняної грошової одиниці
2.2 Відношення обсягів кредитів в іноземній валюті до загальних обсягів кредитів, %	не більше 25	
3 Рівень достатності валових міжнародних резервів держави		
3.1 Коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами імпорту товарів та послуг (місяці імпорту)	не менше 3	Дані показники виступають індикаторами раннього попередження про зміну курсу національної валюти
3.2 Коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами держави грошової бази, %	не менше 100	
3.3 Коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами зовнішнього боргу		

ТЕМА 6. БЮДЖЕТНА БЕЗПЕКА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

- 1.Сутність бюджетної безпеки в системі національної безпеки держави.
- 2.Бюджетна безпека держави, регіону, підприємства.
- 3.Внутрішні та зовнішні загрози бюджетної безпеки.
- 4.Індикатори бюджетної безпеки.
- 5.Напрями вдосконалення та підвищення бюджетної безпеки.

Ключові слова: бюджетна безпека держави, загрози бюджетної безпеки, бюджетний дефіцит, державна політика, бюджетна політика, видатки бюджету, бюджетна система.

Keywords: budget security of the state, threats to fiscal security, budget deficit, state policy, fiscal policy, budget expenditures, budget system.

1.Сутність бюджетної безпеки в системі національної безпеки держави.

Держава як суверенне інституційне утворення є головним регулятором політичного, економічного, соціального та культурного розвитку населення. Передумовою забезпечення такого розвитку є створення системи економічної безпеки, що покладається в основу національної безпеки в цілому. Основними сучасними загрозами економічній безпеці України є політична криза, що порушує макроекономічну стабільність і призводить до розбалансування соціально-економічної системи загалом. Військовий конфлікт і громадянська війна підривають основи економіки держави, загрожують національній безпеці та зумовлюють виникнення протистоянь у міжнародному просторі. Виникнення регіональних конфліктів призводить до необхідності пошуку нової концепції співпраці у форматі “центр – регіон”, що сприятиме посиленню правової, організаційної та фінансової спроможності муніципалітетів, розвитку ефективної територіальної організації органів місцевого самоврядування та підвищення якості надання суспільних послуг. Активним механізмом, що забезпечує функціонування економічної безпеки, є її фінансова складова, серед яких один з найважливіших важелів – бюджетна безпека держави.

Питання, пов'язані з бюджетною безпекою, є досить актуальними для різних країн. Особливо вони проявляються під час певних негативних процесів, що відбуваються в державі і безпосередньо впливають на стан забезпеченості коштами бюджетів усіх рівнів. Діюча бюджетна безпека повинна враховувати вплив різноманітних факторів на бюджетну систему країни і, відповідно, забезпечувати виконання покладених на державу соціально-економічних завдань. Бюджетна безпека як важливий фактор соціально-економічного розвитку держави є своєрідним індикатором і критерієм ефективності її бюджетної політики та організації бюджетного процесу. З економічного погляду бюджетна безпека виражає здатність держави за допомогою бюджету виконувати властиві їй функції та завдання, а також задовольняти потреби платників податків і одержувачів бюджетних коштів з урахуванням суспільних

інтересів. Відтак, забезпечення бюджетної безпеки держави є одним із ключових завдань під час реалізації її стратегічних соціально-економічних пріоритетів.

Вивчення сутності бюджетної безпеки науковцями, практиками, експертами в контексті соціально-економічного розвитку держави сфокусоване на проблемах збалансування доходів і видатків державного, місцевих бюджетів, законності та доцільності використання бюджетних коштів, забезпечення пріоритетів національної системи безпеки. Аналіз економічної літератури вказує на те, що спектр даної дефініції змінюється від розуміння бюджетної безпеки як особливого стану платоспроможності держави щодо виконання нею своїх функцій з урахуванням балансу доходів і видатків державного та місцевих бюджетів до думки, що бюджетна безпека держави повинна забезпечити відсутність ризику у формуванні, розподілі та перерозподілі бюджетних ресурсів.

Бюджетна безпека як економічне поняття своєю появою довершила процес взаємопроникнення структурно-логічних елементів теорії національної безпеки та державних фінансів. Поняття бюджетної безпеки, увібравши в себе характерні риси політичного й економічного напрямків, має двоїстий характер і може розглядатися як з точки зору комплексу організаційних і правових відносин, так і як індикатор розвитку бюджетної системи й ефективності бюджетного процесу, критерій оцінки бюджетної політики. У таблиці 6.1 подані сучасні погляди науковців на розуміння сутності бюджетної безпеки.

Таблиця 6.1 Економічна сутність поняття «бюджетна безпека»

Автор	Визначення
Барановський О.І.	Стан забезпечення платоспроможності (рівень бюджетного потенціалу) держави щодо виконання нею своїх функцій з урахуванням балансу доходів і видатків державного та місцевих бюджетів і доцільності, законності й ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях
Богомолова Н. І.	Здатність бюджетної системи країни до забезпечення фінансової самостійності за рахунок раціонального використання бюджетних коштів
Варналій З. С., Сухоруков А. І.	Спроможність бюджетної системи забезпечити фінансову самостійність держави та ефективне використання нею бюджетних коштів у процесі виконання функцій соціального захисту, державного управління та міжнародної діяльності, фінансування науки, освіти, культури та охорони здоров'я, забезпечення національної безпеки й оборони, реалізації інвестиційної та екологічної політики
Оспіщев В. І.	Здатність бюджетної системи забезпечити платоспроможність держави під час збалансування доходів і видатків та ефективне використання бюджетних коштів у процесі виконання функцій державного регулювання економічного розвитку, реалізації соціальної політики, а також утримання органів державного управління, забезпечення національної безпеки й оборони
Громова А. С.	Здатність держави в мирний час і в разі надзвичайних ситуацій адекватно реагувати на внутрішній і зовнішній негативний фінансовий вплив
Ставнича М. М.	Здатність органів державної влади та місцевого самоврядування забезпечувати фінансування через бюджети всіх рівнів закріпленого за ними повного комплексу повноважень для виконання гарантованих

	Конституцією держави прав громадян у довгостроковій перспективі в умовах дестабілізаційного впливу різноманітних чинників (загроз)
Колісник О.	Виражає здатність держави за допомогою бюджету виконувати властиві їй функції та завдання, а також задовольняти потреби платників податків та одержувачів бюджетних коштів з урахуванням індивідуальних, корпоративних і суспільних інтересів

Критичний аналіз наукових підходів вказує на те, що категорія “бюджетна безпека” має різностороннє змістове наповнення, і кожна з цих сторін може братися за основу економічної сутності. Результати узагальнення наукових підходів дають підстави сформулювати бюджетну безпеку як складну економічну категорію (рис. 6.1).

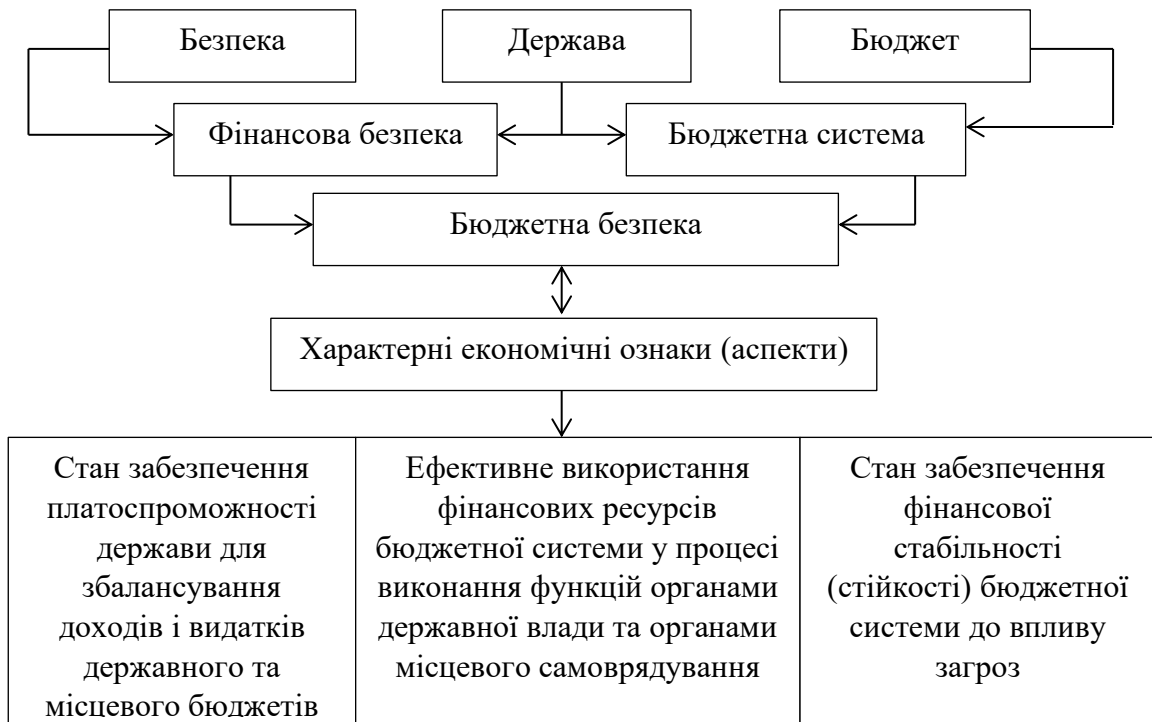

Рисунок 6.1 – Графічне подання терміна “бюджетна безпека”

Бюджетна безпека держави як складова фінансової безпеки – це особливий стан платоспроможності держави, що забезпечує збалансування доходів і видатків державного та місцевих бюджетів і ефективне використання фінансових ресурсів бюджетної системи у процесі виконання державною та місцевою владою своїх функцій (державного управління, міжнародної діяльності; фінансування науки, освіти, культури й охорони здоров'я; забезпечення національної безпеки та оборони, реалізації інвестиційної та екологічної політики) за рахунок збереження фінансової стабільності (стійкості) бюджетної системи до впливу загроз.

Зміст бюджетної безпеки проявляється у співвідношенні бюджетних ресурсів, параметрів їх формування та розподілу і сумарними погребами одержувачів таких ресурсів. За **формою** бюджетна безпека виявляється в системі оцінок, що характеризують її рівень. **Об'єктом** бюджетної безпеки є фінансові ресурси бюджетної системи (грошові кошти), кількісні та якісні характеристики

їх розподілу між ланками бюджетної системи, суспільно-політичні, правові та фінансові аспекти бюджетного процесу, що є індикаторами та критеріями оцінки і забезпечення бюджетної безпеки. **Предметом** бюджетної безпеки є діяльність держави, спрямована на гарантування певного рівня бюджетної безпеки шляхом впливу на її об'єкт. **Суб'єктами** безпеки в бюджетній сфері є: органи законодавчої та виконавчої державної влади, органи місцевого самоврядування.

До *чинників* формування бюджетної безпеки держави слід віднести:

– організаційно-правові: чинна правова база, рівень професіоналізму та ретельність розроблення бюджету, ступінь деталізації та прозорості бюджету при формуванні; надання пріоритетності певній бюджетній класифікації, ступінь досконалості системи бухгалтерського обліку виконання бюджету і кошторисів витрат бюджетних установ; своєчасність прийняття рішень щодо бюджетно-податкового регулювання; характер касового виконання бюджету; ступінь узгодження фінансово-економічних інтересів різних верств населення;

– фінансово-економічні: обсяг бюджету та ступінь його збалансованості; масштаби бюджетного фінансування; наявність чи відсутність бюджетних резервів; чисельність податкових пільг, що впливають на формування доходів бюджету; надання відтермінувань за платежами до державного та місцевого бюджетів.

Законодавчо-нормативною основою забезпечення бюджетної безпеки держави окрім Методики розрахунку рівня економічної безпеки України від 29 жовтня 2013 року № 1277 є:

- Бюджетний Кодекс України;
- Закон України “Про Державний бюджет України”;
- Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР;
- інші закони, що регулюють бюджетні відносини в Україні;
- нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади;
- рішення про місцевий бюджет;
- рішення органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування.

Забезпечення ефективної бюджетної безпеки повинно спиратися на принципи бюджетної системи. Відповідно до ст. 7 Бюджетного Кодексу України бюджетна система ґрунтується на таких принципах:

– **принцип єдності** бюджетної системи України – єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів і ведення бухгалтерського обліку та звітності;

– **принцип збалансованості** – повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період;

– **принцип самостійності** – Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим і відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети;

– **принцип повноти** – до складу бюджетів включаються всі надходження бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

– **принцип обґрунтованості** – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного та соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил;

– **принцип ефективності та результативності** – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу повинні прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням (далі – гарантовані послуги), при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів і досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

– **принцип субсидіарності** – розподіл видів видатків між державним бюджетом і місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача;

– **принцип цільового використання бюджетних коштів** – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями;

– **принцип справедливості та неупередженості** – бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

– **принцип публічності та прозорості** – інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

Невід'ємним і виключним атрибутом бюджетної безпеки як домінантної складової фінансової безпеки держави є бюджет.

Відповідно до Бюджетного Кодексу України бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування

протягом бюджетного періоду. Місцеві бюджети – бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. Бюджети місцевого самоврядування – це бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах).

Сутність бюджету розкривається через його *функції*. У зарубіжній практиці найважливішими функціями бюджету прийнято вважати контрольну функцію та функцію планування. У вітчизняній літературі основних, чітко структурованих функцій виділяють дві – розподільну та контрольну. Називаються також і додаткові функції – перерозподілу ВВП, державного регулювання та стимулювання економіки, фінансового забезпечення установ і організацій бюджетної сфери та здійснення соціальної політики держави; контролю за формуванням, розподілом і використанням централізованих фондів фінансових ресурсів, безпеки держави, забезпечення існування держави тощо.

Призначення бюджету полягає в забезпеченні фінансовими ресурсами держави для виконання нею її функцій, потреб економічного та соціального розвитку суспільства. При вирішенні проблем в усіх сферах діяльності проявляється базисна роль бюджету, тому що виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ первинні для кожної з них і визначають життєдіяльність і життєздатність суспільства. Концентруючи в собі ключові вектори життя суспільства, бюджет трансформує грошові відносини між державою, громадянами та бізнесом у суспільні блага, значні масштаби яких визначають актуальність бюджетної проблематики загалом і гарантування бюджетної безпеки зокрема.

Слід зазначити, що в країнах із розвиненою ринковою економікою запроваджені ефективні моделі функціонування бюджету. Водночас трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні, мають свої особливості та потребують вивчення надбань світової фінансової науки та пошуку шляхів ефективного використання зарубіжного досвіду. Вибір моделі фінансових відносин і побудови бюджету держави залежить від багатьох чинників: конкретних історичних традицій, природних умов, багатства країни, завдань, що стоять у соціальній та економічній сферах, а також психології тієї чи іншої нації. Народ обирає ту економічну систему і ту фінансову модель, яка йому найбільше підходить і водночас дає відповідні результати. Саме формування національної системи бюджетної безпеки повинно базуватися на практичному дослідженні моделей фінансових відносин, що існують у світі, та провідної ролі бюджету в забезпеченні соціально-економічного розвитку держави.

Вищезазначене обумовлює провідну роль і місце бюджетної безпеки в системі фінансової безпеки держави. Бюджет як важливий фінансовий документ держави урівноважує фінансові інтереси суб'єктів розподільних відносин, забезпечує збалансований розвиток країни. Слід відзначити, що з розширенням і зростанням сучасної економіки дедалі більша відповідальність покладається на державу, поглиблюються та розвиваються регулювальні функції бюджету держави як у розвиненій, так і у трансформаційній економіці, що важливо

враховувати при здійсненні ринкових перетворень. Тому пріоритетна роль бюджетної безпеки в системі фінансової безпеки держави визначається об'єктивною необхідністю існування бюджету, його призначенням фінансово забезпечувати виконання державою власних функцій і реалізацію її економічної стратегії, перерозподіляти частину валового внутрішнього продукту, регулювати економічні та соціальні процеси в державі зі збереженням економічного суверенітету та стабільності. Відтак забезпечення бюджетної безпеки знаходиться серед ключових завдань держави при реалізації її стратегічних соціально-економічних пріоритетів.

2. Бюджетна безпека держави, регіону, підприємства.

Поняття *«бюджетна безпека держави»* є комплексним та взаємопов'язаним з такими економічними категоріями і поняттями, як «бюджет», «державний бюджет», «бюджетна політика держави», «бюджетна система держави», «фінансова безпека держави». Головні сутнісні характеристики поняття «бюджетна безпека держави» можуть бути сформульовані з урахуванням таких головних аспектів. По-перше, бюджет є одним із найважливіших базисів економічної незалежності держави, а тому бюджетна безпека є основним елементом системи її фінансової безпеки.

Пріоритетна роль бюджетної складової в системі фінансової безпеки держави визначається такими головними чинниками:

1. Бюджет як найбільший централізований фонд фінансових ресурсів держави є матеріальною базою її існування та основною формою ресурсного забезпечення реалізації економічної стратегії держави, оскільки забезпечує акумулювання коштів, необхідних для фінансування потреб держави та проведення державної внутрішньої і зовнішньої економічної політики. За допомогою бюджету держава виконує свої функції і, зокрема: здійснює утримання соціальної сфери; забезпечує соціальний захист населення; перерозподіляє кошти між окремими територіями і галузями; здійснює вплив на розвиток НТП через фінансування наукових установ; вирішує питання охорони навколишнього середовища та підтримки обороноздатності держави; здійснює фінансування зовнішньоекономічної діяльності та задоволення інших суспільних потреб. Практично вирішення більшості завдань макроекономічного і соціального розвитку держави, зростання державних потреб і державних видатків потребують підвищення рівня централізації ВВП і нарощення фіскального потенціалу держави. Водночас одним із фіскальних пріоритетів держави є збалансування державних потреб із фінансовими можливостями держави. Необхідні державі фінансові ресурси для виконання нею своїх функцій вона може акумулювати так: заробляти як власник засобів виробництва; отримувати від використання природних ресурсів, які знаходяться в її власності; мобілізувати шляхом перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб. Вибір джерел формування бюджетних ресурсів, оптимізація їх структури та ефективність використання значною мірою визначають рівень фінансової та економічної незалежності держави і раціональність її фінансової політики.

Відповідно, стратегія забезпечення бюджетної безпеки держави є невід'ємною складовою загальної стратегії її фінансового й економічного розвитку.

2. За формою вияву бюджет є основним фінансовим планом, в якому відображається діяльність держави та місцевих органів влади й управління. Важливою характеристикою бюджету як фінансового плану є склад і структура доходів і ви датків, а також їхня частка у бюджетах усіх рівнів. Адже бюджет – це не просто розпис доходів і видатків держави, а віддзеркалення її економічної і соціальної, міжнародної та оборонної, а головне фінансової (зокрема бюджетної) політики. Водночас бюджетна політика як складова фінансової політики держави виявляється у:

- системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх розподілу між окремими регіонами і галузями економіки держави; – складі і структурі доходів і видатків держави та адміністративно-територіальних одиниць;
- інструментах і важелях механізму збалансування бюджетів усіх рівнів (бюджетному регулюванні);
- встановленні оптимального рівня централізації бюджетних коштів;
- забезпеченні допустимого рівня дефіциту бюджету та оптимізації методів і джерел його покриття (фінансування). Зважаючи на зазначене, основна мета бюджетної політики держави полягає у найповнішій мобілізації фінансових ресурсів та оптимальному їх розподілі між галузями економіки, територіями та верствами населення для задоволення потреб розвитку суспільства. Саме на цій основі має забезпечуватися макроекономічна збалансованість, стійке зростання економічного потенціалу держави, підвищення підприємницької активності та рівня зайнятості населення, зміцнення міжнародної конкурентоспроможності країни.

3. Бюджет – невід'ємний атрибут ринкових відносин і, одночасно, важливий інструмент макроекономічного регулювання. До бюджетних методів регулювання економічних і соціальних процесів відносять: податки, які впливають на розвиток виробництва товарів, попит на них та їх пропозицію; бюджетне фінансування загальнодержавних програм, що забезпечують розширення виробництва й удосконалення його структури, розвиток соціальної сфери і соціальний захист громадян; фінансова підтримка окремих галузей і підприємств для вирівнювання економічних умов їх функціонування або прискореного розвитку (через субвенції, пільгові, безпроцентні кредити тощо); створення за рахунок бюджетних коштів спеціальних фондів, резервів для попередження диспропорцій у розвитку економіки. Ефективне і зважене використання бюджетних методів та інструментів сприятиме досягненню збалансованості макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Тому бюджетна безпека визначально впливає не лише на фінансову, але й на макроекономічну складову економічної безпеки держави. При утвердженні економіки ринкового типу в Україні бюджет зберігає свою важливу роль. Але при цьому змінюються методи його впливу на суспільне виробництво і соціальну сферу.

Бюджетні інструменти широко використовуються для міжгалузевого і територіального перерозподілу фінансових ресурсів з урахуванням рівня економічного та соціального розвитку в масштабах всієї території України. Проте головним завданням бюджетної політики є опанування сучасними бюджетними і податковими стимулами розвитку.

Бюджет як найбільший централізований фонд грошових коштів держави відіграє пріоритетну роль у забезпеченні стабілізації економічного і соціального розвитку держави. Інструментом такої стабілізації виступають резервні фонди (оборотна касова готівка, стабілізаційний фонд, Резервний фонд Кабінету Міністрів України), що формуються на випадок здійснення непередбачених видатків, що не є постійними. Так, бюджетна безпека є гарантом суверенітету, необхідна передумова стійкого соціально-економічного розвитку, ефективності виконання функцій держави та пріоритетною компонентою її фінансової безпеки.

Об'єктом бюджетної безпеки є система збалансованих пріоритетних фінансових інтересів держави та інших фінансових агентів (адміністративно-територіальних утворень, суб'єктів господарювання, населення). Їхнє збалансування та гармонізація є вагомим чинником підвищення фінансового потенціалу держави за рахунок фінансового потенціалу інших суб'єктів економічних відносин. Оскільки бюджет є одним з інститутів фінансової незалежності держави, за його головними показниками можна дійти до висновку про її фінансову стійкість. Бюджетна політика, своєю чергою, значно впливає на стратегічні напрями соціально-економічного розвитку країни, визначає її економічну, зокрема, фінансову безпеку.

У більшості країн світу існує проблема регіональних дисбалансів. Вона проявляється у різних формах, головними з яких є фінансове **розбалансування та різний рівень соціально-економічного розвитку територій**. Країни вирішують подібні проблеми багатьма методами, але такі методи здебільшого стосуються саме фінансово-бюджетної сфери. Зарубіжна практика та зарубіжний досвід підтвердили доцільність втручання держави, через її фінансово-бюджетну сферу, у формування та розвиток ринкових механізмів. Основні проблеми управління територіальною економікою вчені-економісти пов'язують, здебільшого, з рівнем регіональної бюджетної безпеки. На рівень бюджетної безпеки, в свою чергу, впливають різного роду дисбаланси, ризики та невизначеності самого бюджетного процесу. Від формування належного рівня бюджетної безпеки регіону залежить вирішення багатьох регіональних завдань та пріоритетів розвитку таких, як досягнення стабільності та ефективності життєдіяльності громадян, їх добробуту, соціально-економічного розвитку територій, зміцнення економічних та соціальних параметрів та інших завдань.

Про актуальність дослідження впливу бюджетної безпеки на рівень соціально-економічного розвитку регіону свідчить активний розвиток його теоретичного та практичного базису, форм його впровадження. Позитивно сприймається той факт, що у вітчизняній науці вже є роботи, присвячені питанням фінансової, бюджетної, податкової, валютної безпеки. Деякі питання

щодо забезпечення бюджетної безпеки знайшли своє висвітлення в роботах О.Барановського, О.Василика, Т.Вахненко, В.Кравченка, О.Колісник, Г.Логвиної, І.Лукінова, В.Сікори, А.Чухна, В.Шлемка, С.Фішера, Р.Келлі, Дж. Стігліца й багатьох інших авторів. Та досі залишаються відкритими питання щодо розуміння впливу окремих факторів бюджетної безпеки та їх симбіозу на механізми саморозвитку територій.

Принципи ефективного розвитку територій реалізуються, якщо створюється міцний соціально-економічний механізм, що забезпечує довгострокову рівновагу між природою та суспільством, між рівнем життя та його якістю, тобто коли не тільки підвищується або зберігається рівень реального споживання, але й має місце доступність, а також висока якість функціонування систем освіти, охорони здоров'я, зайнятості, соціального захисту населення і т. ін. В розрізі регіонів спостерігаються значні відмінності у кількості різноманітних природних ресурсів, соціальних потребах населення, рівнях зайнятості і безробіття, у розподілі праці та наявності фінансових ресурсів для задоволення потреб певної території, тому необхідним є створення сприятливих умов для нарощування бюджетного потенціалу кожного регіону.

Рівень бюджетної забезпеченості регіонального розвитку є найважливішим індикатором, що відображає ефективність реалізації регіональної фінансової державної політики, здатність регіону до фінансової незалежності та самостійності і розраховується як сума бюджетної, податкової та кредитної забезпеченості економічного розвитку регіону.

Так Г. Бондар пов'язує регіональну фінансову політику з механізмами реалізації бюджетного регулювання. Згідно з Державною стратегією регіонального розвитку державна політика, стосовно стимулювання регіонального розвитку, ставить перед собою завдання щодо створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку країни та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення соціальних стандартів для населення. Ще одним не менш важливим завданням державної стратегії є поглиблення процесів ринкової трансформації на базі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Під *бюджетною безпекою регіону* ми розуміємо здатність органів державної влади та місцевого самоврядування забезпечувати фінансування через бюджети всіх рівнів закріпленого за ними повного комплексу повноважень по виконанню гарантованих Конституцією держави прав громадян у довгостроковій перспективі в умовах дестабілізуючого впливу різноманітних чинників (загроз) та підвищувати фінансовий потенціал та рівень розвитку регіону. Досліджуючи основні фактори впливу на бюджетну безпеку регіону О.Я. Колісник звертає увагу на рівень трансфертних надходжень до бюджетів регіону. Залежність території від дотаційних надходжень з вищих бюджетів знижує їх автономію та ділову активність. Загальний обсяг трансфертних надходжень рекомендуємо обмежити 30 % загального обсягу бюджетних

доходів. Звертаємо увагу на те, що більшість авторів розрізняють групи зовнішніх та внутрішніх факторів що впливають на рівень бюджетної безпеки. Проведене дослідження дозволило виявити та систематизувати ряд загроз бюджетній безпеці регіону як основі соціально-економічного розвитку, які мають різну природу виникнення і в зв'язку з цим поділяються на зовнішні і внутрішні (Рис. 6.2).

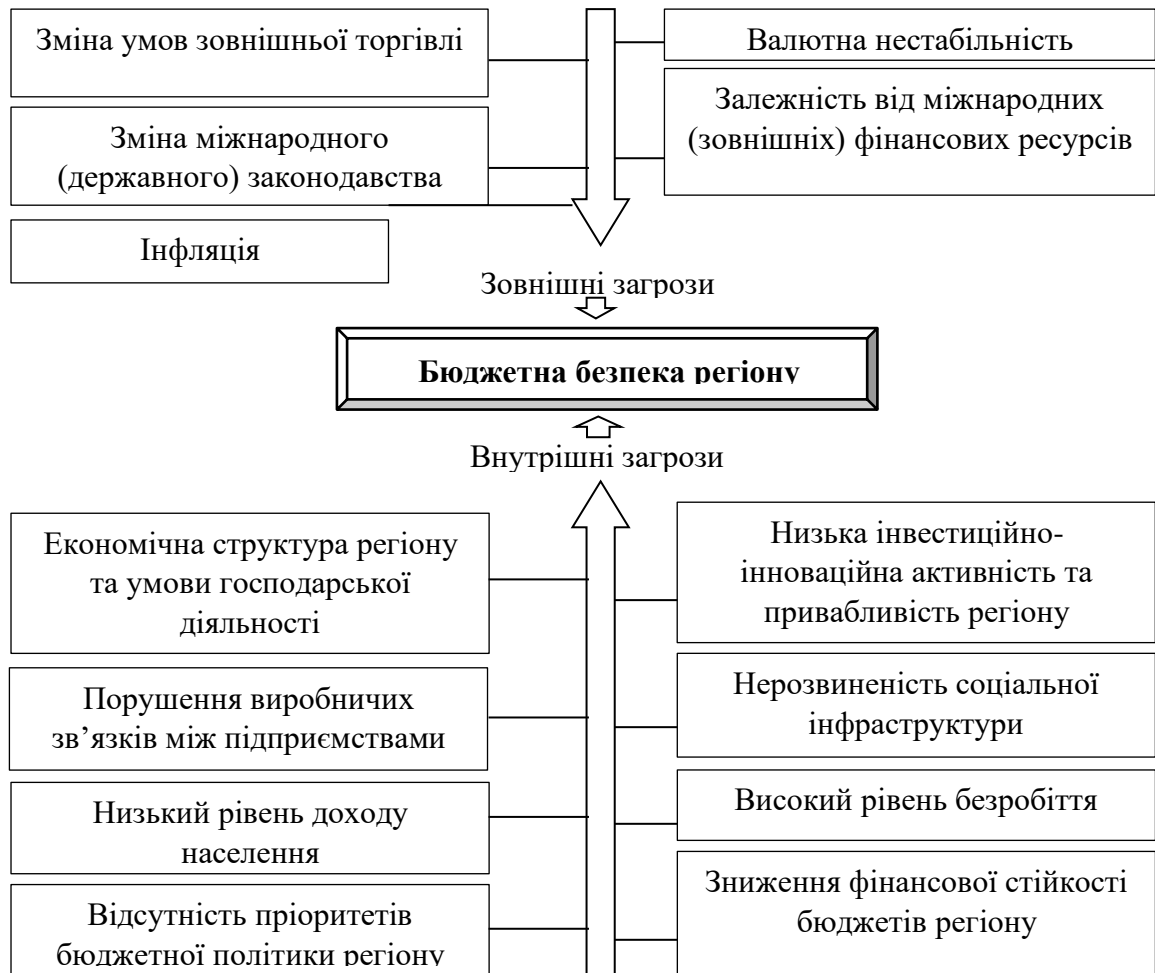

Рисунок 6.2 – Загрози бюджетної безпеки регіону

Серед внутрішніх ризиків та загроз формування бюджетної безпеки регіону як головні ми виділяємо фактори фінансово-бюджетної сфери. До яких належать: відсутність пріоритетів бюджетної політики, зниження фінансового потенціалу, автономії та стійкості бюджетів регіону та інші ризики. Наявність ефективної бюджетної стратегії розвитку регіонів на основі симбіозу науки та інноватики є запорукою зростання бюджетної безпеки, соціально-економічного розвитку та підвищення соціальних стандартів у регіоні. Безперечним є той факт, що бюджетна безпека має ключове значення для забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку окремих регіонів і держави в цілому, яка, в свою чергу, включає в себе показник бюджетної забезпеченості та є основною умовою здатності території здійснювати самостійну фінансову політику та виступає невід'ємною частиною фінансової безпеки держави.

Бюджетна безпека підприємства є найважливішою складовою економічної безпеки держави і розглядається як стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, що характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

В умовах економічної кризи, що характеризується високим рівнем фінансових ризиків, важливим завданням для забезпечення життєздатності суб'єкта господарювання є гарантування фінансової безпеки підприємства.

Сучасний стан економіки України істотно ускладнює умови діяльності господарюючих суб'єктів, тому постає проблема гарантування в ринкових умовах фінансової безпеки підприємств шляхом запровадження відповідного механізму управління. Відпрацювання механізму управління фінансовою безпекою підприємства гарантуватиме протидію загрозам фінансового характеру, стабільний розвиток підприємств, їх прибуткове функціонування та підвищення економічного потенціалу.

Бюджетна безпека підприємства відображає захищеність його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також спроможність швидко усунути різноманітні загрози або пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності. Зміст цього поняття містить у собі систему засобів, які забезпечують конкурентоспроможність і фінансову стабільність підприємства, а також сприяють підвищенню рівня добробуту працівників.

Більшість дослідників дотримуються думки, яка базується на визначенні фінансової безпеки держави, екстраполюючи її на мікрорівень. У загальному випадку фінансову безпеку суб'єктів підприємництва представляють як певний механізм, що, з одного боку, забезпечує стабільність фінансової системи шляхом використання захисних фінансових інструментів, а з іншого – забезпечує її ефективність шляхом організації раціонального використання фінансових ресурсів.

Аналіз наукової літератури дав змогу виділити наступні головні загрози у фінансово-економічній безпеці підприємства:

- загрози макросередовища – стан національної економіки; рівень податкового навантаження; зміна курсу валюти; досить високий рівень інфляції; рівень фінансової залежності від інших країн; несприятливий інвестиційний клімат; відтік кваліфікованих кадрів; зменшення пропозиції трудових ресурсів;

- загрози мікросередовища – зростання рівня споживчих цін, погіршення якості сировини і матеріалів, недостатній рівень ділової активності суб'єктів ринку;

- загрози внутрішнього середовища – нераціональне використання фінансових і матеріальних ресурсів; низький рівень кваліфікації персоналу; недостатній обсяг резервних та страхових фондів; низький рівень конкурентоспроможності продукції.

Виходячи з проведеного аналізу поглядів науковців, ми пропонуємо під фінансовою безпекою підприємств розуміти діяльність з управління ризиками та захисту інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз з метою забезпечення стабільного розвитку підприємництва в поточній та стратегічній перспективах.

Ефективне забезпечення фінансової безпеки підприємств на сучасному етапі розвитку економіки України неможливе без системного підходу до нього. Тому актуальною задачею є формування механізму управління фінансовою безпекою підприємств як прояву комплексного підходу до організації такої системи.

Важливим аспектом дослідження механізму управління фінансовою безпекою підприємства є аналіз функцій, які реалізовує цей механізм. До складу основних функцій механізму управління фінансовою безпекою підприємства можна віднести планування (програмування і прогнозування), організацію і регулювання, стимулювання і контроль (рис. 6.3).

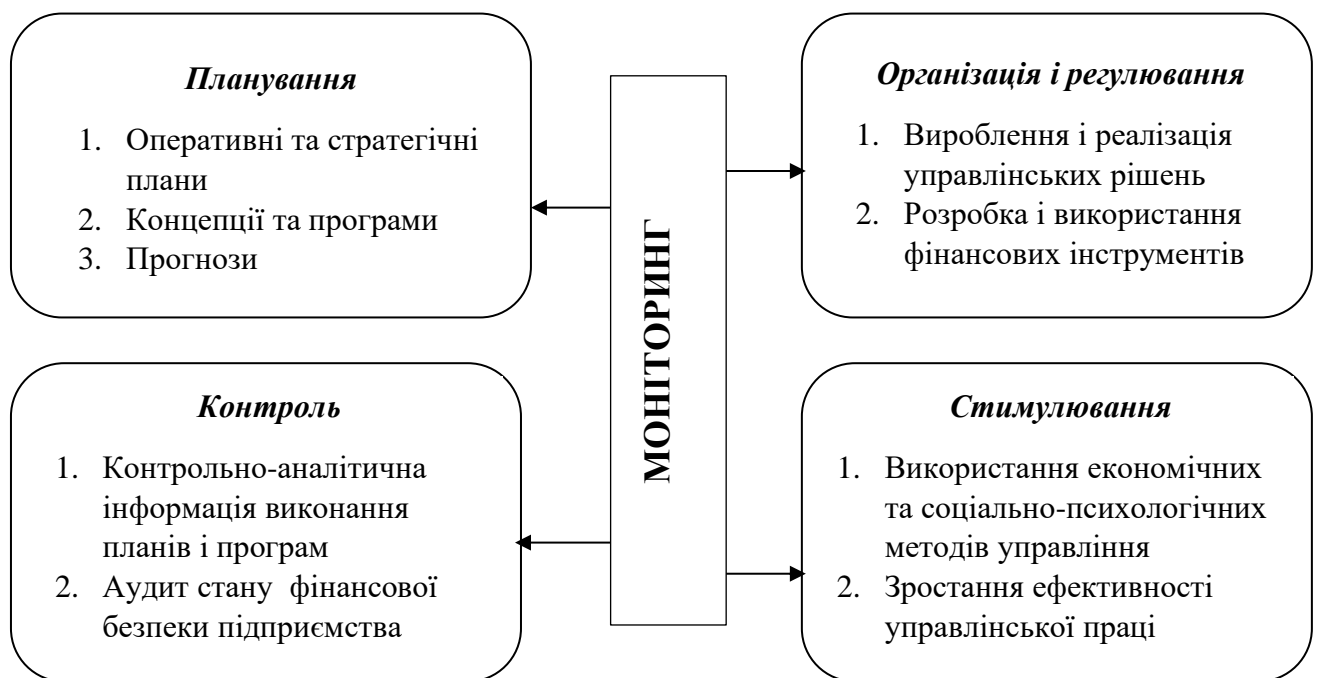

Рисунок 6.3 – Функціональна структура механізму управління бюджетною безпекою підприємства

Процес забезпечення фінансової безпеки підприємства можна розглядати, як процес запобігання всебічних збитків від негативних дій на економічну безпеку підприємства за різними аспектами її фінансово-господарської діяльності.

В сучасному економічному середовищі існує безліч загроз, які впливають на фінансові інтереси підприємства і які в довгостроковому періоді можуть негативно відобразитись на його фінансовій стійкості, платоспроможності та загальному фінансовому стані.

Загрози, що з'являються з зовнішнього середовища в першу чергу обумовлені об'єктивними процесами: глобалізацією фінансових зв'язків, високим ступенем інтеграції, загостренням проблем обмеженості ресурсів, посиленням конкуренції та конфліктів між державами в сфері завоювання світового економічного простору.

Внутрішні загрози виникають в результаті неефективної фінансово-економічної політики керівництва підприємства, нераціональне визначення пріоритетів фінансового менеджменту, невчасне реагування на негативні тенденції в діяльності підприємства.

Для попередження загроз фінансовій безпеці важливим є визначення множини завдань, які потребують першочергового вирішення, зокрема:

- забезпечити й постійно підтримувати високий рівень кваліфікації працівників;
- забезпечити розвиток техніко-технологічних можливостей та потужностей підприємства з метою досягнення необхідного рівня конкурентоспроможності;
- досягти високої ефективності менеджменту підприємства;
- забезпечити фінансову стійкість та економічне зростання підприємства.

3. Внутрішні та зовнішні загрози бюджетній безпеці.

Обмеженість фінансових ресурсів і неможливість забезпечити стабільний відтворювальний процес зумовлюють високу чутливість економіки України до впливу дестабілізаційних чинників – загроз бюджетній безпеці.

Ключовим і первинним протиріччям у виникненні загроз бюджетній безпеці держави є антагонізм всезростаючих суспільних потреб і обмеженості ресурсів. Чим більше потреб у суспільстві залишаються незадоволеними внаслідок обмеженості ресурсів, тим нижчим є рівень реалізації інтересів, масштабнішим обсяг конфліктів і негативних впливів.

Загрози бюджетній безпеці держави, виражаючи потенційну можливість негативного впливу, набувають суб'єктивного характеру, адже здебільшого залежать від параметрів бюджетної політики та узгодження в її рамках різнорівневих суспільних інтересів.

Загрози бюджетній безпеці визначаються змістом відтворювальних процесів суб'єктів бюджетних правовідносин, ступенем узгодженості їх інтересів, а, отже, функціональною детермінованістю бюджетної політики, засадами формування бюджету й еквівалентністю розподілу його коштів. Механізм утворення загроз бюджетній безпеці подано на рисунку 6.4.

Рисунок 6.4 – Механізм утворення загроз бюджетній безпеці

Стосовно загроз бюджетній безпеці України таке протиріччя доповнюється невідповідностями, серед яких слід виділити:

- нееквівалентність між розмірами акумульованих у бюджеті грошових коштів і необмеженими потребами та інтересами їх одержувачів;
- суперечності між природним небажанням платників розлучатися з частиною власних ресурсів, що акумулюються до бюджету у вигляді податків і зборів, та обсягами отриманих ними суспільних благ;
- протиріччя між обсягами і засадами формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів;
- невідповідність між величиною акумульованих до місцевих бюджетів грошових коштів та обсягом регламентованих повноважень органів місцевого самоврядування.

Серед *джерел загроз бюджетній безпеці* України слід також вказати:

- бюджетну розбалансованість, що призводить до дефіциту;
- структурну недосконалість державних витрат;
- недоліки в системі обліку та касового виконання бюджету;
- недосконалість нормативно-правової бази в регулюванні бюджетного процесу;
- низький рівень податкової автономії місцевих бюджетів;
- високий рівень фінансової залежності місцевих бюджетів від трансфертів;
- високий рівень тінізації економіки;
- відсутність дієвої стратегії соціально-економічного розвитку держави;
- дії іноземних держав і міжнародних організацій, світові економічні кризи;
- неефективне використання зовнішніх запозичень і управління боргом;
- явища природного характеру та суспільно-психологічні фактори;
- значне податкове навантаження;

- ухилення від сплати податків;
- корупцію у фінансових органах.

Враховуючи різну природу виникнення, загрози бюджетній безпеці поділяють на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні загрози пов'язані зі:

- структурною зміною кон'юнктури світових цін та умов зовнішньої торгівлі в контексті глобалізаційних процесів;
- зміною в бюджетному, податковому та митному законодавстві на державному рівні;
- валютною нестабільністю;
- поширенням інфляційних процесів;
- зростанням фінансової заборгованості, посиленням залежності від іноземних кредитів, перевищенням зовнішнім боргом критичного рівня, допустимого для суверенної держави.

Внутрішні загрози виникають внаслідок:

- високого рівня внутрішнього державного боргу, його подальшого нарощування, залучення у значних обсягах кредитів міжнародних фінансових організацій, неконтрольованого надання державних гарантій, що підвищує загрозу неплатоспроможності держави та виникнення кризи платіжного балансу на час погашення накопичених боргів;
- нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів України, зокрема об'єктивних відмінностей у початкових передумовах господарської діяльності та наявності депресивних і відсталих з економічного погляду територій, порушення виробничо-технологічних зв'язків між підприємствами регіонів, збільшення розриву в забезпеченні ВРП на душу населення в регіонах;
- неефективної та деформованої структури економіки регіонів, зокрема різного ступеня диверсифікації господарської структури регіону з переважанням сировинних галузей промисловості та (або) сільськогосподарського виробництва, слабкої інфраструктурної (зокрема транспортної) освоєності деяких територій, низького загального рівня інтенсивності господарської діяльності та значної диференціації більшості регіонів країни за рівнем накопиченого виробничого, науково-технічного та кадрового потенціалу, нерозвиненості основних типів регіональних ринків, низької конкурентоспроможності більшості видів продукції підприємств регіонів, різкого посилення позицій іноземних виробників на внутрішньому ринку;
- соціальної диференціації населення регіонів, зокрема недостатньо розвиненої соціальної інфраструктури, розшарування суспільства, збільшення частки бідних верств населення, зростання рівня безробіття в регіонах і затримки з виплатою заробітної плати, зростання рівня злочинності в регіонах;
- відсутності в регіонах ефективної інвестиційної політики: низької інвестиційної активності та привабливості регіонів, падіння інвестиційного “іміджу” регіонів.

Тому бюджетна політика спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів, підвищення

ефективності державних інвестицій у народне господарство, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин, регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу.

Проведення виваженої бюджетної політики також запобігатиме виникненню прихованого бюджетного дефіциту у формі існування бюджетної заборгованості з заробітної плати, соціальних виплат чи будь-яких інших бюджетних зобов'язань, простроченої заборгованості з відшкодування податку на додану вартість чи у будь-якій іншій формі.

Останнім часом бюджетна політика в Україні частково спрямована на забезпечення бюджетної безпеки за вказаними напрямками шляхом реалізації таких заходів:

- законодавче регламентування процесу акумуляції та руху фінансових потоків,

- забезпечення інформаційної прозорості виконання бюджетів на всіх стадіях бюджетного процесу;

- спроби забезпечення темпів зростання національної економіки як основного чинника зниження фінансових ризиків під час розроблення показників державного бюджету;

- дотримання принципу надійності прогнозу основних макроекономічних показників, на основі яких формуються дохідна та видаткова частини державного бюджету, обсягів і темпів зростання ВВП, темпів інфляції, валютного курсу;

- мінімізація фінансових втрат держави під час використання державної власності;

- забезпечення послідовності розвитку бюджетного процесу, достатності фінансових ресурсів для виконання бюджетних зобов'язань на кожному рівні на основі законодавчо затверджених мінімальних державних соціальних стандартів і обґрунтованих нормативів мінімальної бюджетної забезпеченості;

- впровадження індикаторів результативності витрат державних коштів, що орієнтовані на досягнення позитивного кінцевого результату та стимулюватимуть органи влади різних рівнів і бюджетні організації до економного використання бюджетних коштів.

4. Індикатори бюджетної безпеки.

Оцінка рівня фінансової безпеки сектору державних фінансів України проводиться за такими етапами: 1. Формування множини індикаторів. Індикатори стану фінансової безпеки України систематизовано з метою його оцінки за кожною складовою фінансової безпеки сектору державних фінансів.

2. Визначення порогових значень індикаторів. Здійснювалося з урахуванням світового досвіду та напрацювань українських учених. Перегляд порогових значень індикаторів у зв'язку зі змінами в національній і світовій економіці здійснюється в разі потреби, але не рідше, ніж раз на два роки.

3. Нормалізація індикаторів. Завдання нормалізації показників полягає в переході до такого масштабу вимірювань, коли "найкращий" показник має значення 1, або 100 %, а "найгірший" – 0, або 0 %

Згідно з Методичними рекомендаціями щодо оцінки рівня економічної безпеки України стан бюджетної безпеки оцінюється за чотирма індикаторами. Значна кількість науковців спирається саме на цей метод у своїх працях.

Індикатори фінансової безпеки відображають специфіку певного рівня управління (громадян, домашніх господарств, підприємств, організацій та установ, галузей господарського комплексу, регіонів, банківської системи, фондового ринку, держави) або таких її складників, як безпека грошового обігу, інфляційна, валютна, бюджетна, боргова й інвестиційна безпека.

Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП дозволяє оцінити як бюджетні, так і макроекономічні ризики загалом. Цей показник дає можливість проаналізувати вплив фіскальної політики держави на стан фінансової системи, платіжного балансу та на обсяги внутрішнього попиту. Цей індикатор є показником типу «А», тобто змішаного типу, який до певного значення є стимулятором, а в разі подальшого збільшення перетворюється на дестимулятор. Оптимальним вважається значення цього показника на рівні від – 2% до 3%.

Другий індикатор – частка дефіциту бюджетних та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління у ВВП – розраховується за методикою МВФ і є загальноприйнятим ключовим індикатором діяльності для країн, що претендують на отримання кредиту від цієї міжнародної фінансової організації. Цей індикатор також є показником змішаного типу. Оптимальне значення цього індикатора дорівнює нулю. Зауважимо, що сектор загального державного управління включає Державний бюджет України, місцеві бюджети та фонди загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування.

Третій індикатор бюджетної безпеки – рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет – відображає обсяг фінансових ресурсів держави, які перерозподіляються через систему державних фінансів, і свідчить про рівень централізації фінансової системи держави. Оптимальним вважається значення на рівні від 25 до 28%. При цьому цей індикатор є показником змішаного типу, тобто у критичний стан оцінюється як надмірне перевищення вказаного порогу (понад 37%), так і недостатнє значення (нижче за 18%).

Четвертий індикатор бюджетної безпеки – відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету, що розраховується за методикою МВФ. Цей індикатор є показником - дестимулятором, тобто між показником та інтегральною оцінкою наявний зворотний зв'язок. Оптимальним значенням є рівень 6%, а перевищення 16-відсоткового порогу свідчить про критичний стан державного боргу.

Методологію знаходження індикаторів розписано в таблиці 6.2:

Таблиця 6.2. Методологія знаходження індикаторів бюджетної безпеки

Індикатор	Формула
Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, відсотків	дефіцит державного бюджету, млн. гривень / ВВП, млн. гривень x 100

Дефіцит/профіцит позабюджетних та фондів загальнодержавного управління, відсотків до ВВП	та сектору загальнодержавного управління, млн. гривень - дефіцит зведеного бюджету, млн. гривень) / ВВП x 100
Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, відсотків	доходи зведеного бюджету, млн. гривень / ВВП, млн. гривень x 100
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету, відсотків	(обслуговування державного боргу, млн. гривень + погашення державного боргу, млн. гривень) / доходи державного бюджету, млн. гривень x 100

5. Напрями вдосконалення та підвищення бюджетної безпеки.

Як зазначалося, рівень бюджетної безпеки держави є обернено пропорційним до величини бюджетного дефіциту. Водночас дефіцит виступає чи не найважливішим чинником у системі загроз не лише бюджетній, а й фінансовій безпеці держави загалом. З огляду на це, варто проаналізувати суть даного явища, виокремивши важливі моменти, які й визначають певну його критичність в оцінці показників бюджетної безпеки.

Як відомо, за формою вияву бюджетний дефіцит поділяється на відкритий і прихований:

– **відкритий** – офіційно визнаний у Законі про бюджет;

– **прихований** – офіційно невизнаний; полягає у завищенні планових обсягів доходів, включенні до складу доходів бюджету джерел покриття бюджетного дефіциту.

За напрямом дефіцитного фінансування розрізняють **активний і пасивний** бюджетні дефіцити. Активний дефіцит формується при спрямуванні коштів на інвестиції в економіку, що сприятиме зростанню ВВП, пасивний дефіцит – на покриття поточних витрат.

За причинами виникнення бюджетний дефіцит буває вимушеним або свідомим: вимушений є наслідком низького рівня виробництва ВВП та свідчать про недосконалість розподілу фінансових ресурсів держави; свідомий визначається характером бюджетно-податкової політики держави – стимулюючої або стримуючої.

Бюджетний дефіцит – це фінансове явище, що необов'язково належить до надзвичайних подій. У сучасному світі немає держави, яка в ті чи інші періоди своєї історії не зіткнулася б з бюджетним дефіцитом. Наприклад, до початку 90-х років бюджетний дефіцит у видатковій частині бюджету Франції становив 9,6; США – 11,6; ФРН – 14; Японії – 15,6; Італії – 25,2 %. У США в 1997 р. вперше за повоєнний період дохідна частина бюджету перевищувала видаткову – на 10 млн дол.

Варто зазначити, що Державний бюджет України протягом багатьох років був дефіцитним. Найважчим був 1992 рік, коли дефіцит становив 36,1 % до обсягу видатків бюджету і 13,8 % ВВП. Щоправда, пізніше він почав скорочуватися: у 1994 р. – 9,4 %; 1995 р. – 6,8; 1996 р. – 4,9; 1997 р. – 6,7; 1998 р. – 2; у 1999 р. – 1,5 ВВП, а в 2000 р. бюджет був узагалі бездефіцитним (за даними Державного

казначейства України). Тобто це означає, що держава жила не за своїми доходами, бо витратила більше коштів, ніж одержувала.

Так, один з основних макрофінансових індикаторів, бюджетний дефіцит в Україні свідчить про відчутні проблеми і у сфері державних фінансів, і у фінансовій системі та економіці загалом.

Виникає питання: як збалансувати бюджет?

Теоретично можна виокремити чотири **основні напрями подолання дефіциту бюджету**:

- 1) збільшення дохідної частини бюджету;
- 2) скорочення видаткової частини бюджету;
- 3) здійснення внутрішніх і зовнішніх позик;
- 4) проведення грошової і кредитної емісії.

Здавалося б, що може бути простіше – скоротити видаткову частину, якщо надходження недостатні й усе. Проте, на практиці згорнути фінансування державних програм не тільки складно, а інколи й недоцільно. Наприклад, з економічного погляду не можна скорочувати видатки на капітальні чи інноваційні проекти, з політичного – на соціальні програми та екологію. Доволі незначна частина видатків бюджету залежить від рішень, прийнятих у поточному році. Більша ж їх частина необхідна для виконання раніше затверджених програм, як-то: допомоги учасникам військових дій та інвалідам, участь у довгострокових міжнародних проектах тощо. Окрім того, хоч існування захищених статей видатків бюджету і скорочує можливості варіювання фіскальної політики, ці видатки (виплати по безробіттю, субсидії сільському господарству) часто стають стабілізаторами економічного становища в країні.

Інший варіант – збільшити податкові надходження. Йдеться, зокрема, про рівень агрегованої податкової ставки або норми оподаткування в країні. Від її розмірів залежать і обсяги доходів бюджету, і динаміка реального продукту. Проте, підвищення податків має свої межі, а практика встановлення високих норм оподаткування засвідчує свою неефективність. Платники податків погоджуються сплачувати податки еквівалентні усередненим ставкам. Їх підвищення: спонукатиме платників до ухилення від оподаткування, призведе до зростання доходів тіньової економіки, згортання легального бізнесу, а заодно й до скорочення податкової бази.

Представники теорії економіки пропозиції (її прихильником був і А. Лаффер) свого часу відстоювали ідею про те, що зниження податкових ставок через дію стимулюючого ефекту приведе до підвищення податкових надходжень до бюджету. Теоретично обґрунтована і життєво приваблива пропозиція щодо зниження податків набула широкого застосування в США у 80-х рр. ХХ століття. Вона займала чільне місце в стратегії правління Р. Рейгана (1980–1988).

Проте політика щодо зниження податків у контексті балансування бюджету може розглядатися радше в довгостроковому періоді, оскільки в процесі розробки і затвердження бюджету здійснити кардинальні зміни в податкове законодавство і одночасно їх врахувати в бюджеті майже неможливо. Це означає, що маніпуляції з податковим законодавством під час бюджетного процесу не

можуть допомогти збалансувати бюджет, хоча вони активно впливатимуть на економічну динаміку і величину податкових надходжень у плановому періоді. Отож, якщо видаткову частину не скорочувати, балансуючою статтею бюджету може стати дефіцит, що потребує вибору найефективніших джерел покриття та їх оптимізації.

Як відомо світова практика визнає *три традиційних джерела фінансування бюджетного дефіциту*:

- за рахунок позик у населення і комерційних банків (внутрішнє запозичення);
- за рахунок позик іноземних кредиторів (зовнішнє запозичення);
- за рахунок грошово-кредитної емісії (кредити уряду з боку центрального банку).

Серед них розрізняють *інфляційні та неінфляційні джерела*.

Неінфляційні джерела передбачають:

- внутрішні та зовнішні позики на фінансових ринках комерційних банків, іноземних урядів і міжнародних організацій; продаж державних цінних паперів комерційним банкам, фірмам і домогосподарствам;
- трансферти – фінансування у вигляді безоплатної допомоги.

Зменшити дефіцит бюджету уряд може шляхом накопичення заборгованості (прострочення платежів по боргах або за куплені товари), а також за рахунок підвищення податків. Ці заходи теж мають неінфляційний характер.

Інфляційним джерелом фінансування бюджетного дефіциту є монетизація дефіциту, яка відбувається в результаті позик центрального банку уряду та купівлі центральним банком державних цінних паперів.

Монетизація дефіциту негативно впливає, оскільки фінансування дефіциту через центральний банк безпосередньо впливає на грошову базу та розмір грошової маси. При монетизації дефіциту держава отримує сеньйораж – дохід від друкування грошей, що виникає за умов перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін. З огляду на це, всі економічні агенти змушені сплачувати так званий інфляційний податок, який через вищі ціни перерозподіляє частину їх доходів на користь держави.

Теоретично можливі три варіанти фінансування бюджетного дефіциту: продаж державних активів (приватизація), емісія грошей та державні запозичення.

Продаж державних капітальних активів з метою покриття дефіциту бюджету є явищем доволі рідкісним. Широкомасштабна приватизація – атрибут перехідного періоду. Вона проводиться з метою оптимізації розмірів державного і приватного секторів економіки і не може розглядатись як надійний ресурс для додаткових видатків, оскільки платежі при цьому здійснюються раз і назавжди. Зважаючи на це, статистика державних фінансів рекомендує такі надходження відображати «під ризикою», тобто відносити саме до категорії фінансування бюджету, а не до доходів. Хоча цю думку поділяють не усі. Зважаючи на свою

обмеженість, адже кількість держмайна не безмежна та й багато об'єктів передавати у приватну власність просто не можна, цей метод не є універсальним.

У ситуації, коли уряд хоче профінансувати ту чи іншу програму, але через дефіцит бюджетних ресурсів йому це не вдається, він може вдасться до додаткової емісії через механізм друкування нічим не забезпечених грошей, що ліквідує дефіцит коштів. Цей метод покриття дефіциту є найпростішим, проте створює загрози не лише бюджетній, але й макроекономічній стабільності. Додаткова емісія збільшує пропозицію грошей в обігу, що порушує вартісні пропорції, описані рівнянням Фішера ($MV=PQ$, де M – пропозиція грошей; V – швидкість обігу грошей; P – середні ціни; Q – пропозиція продукту). В короткостроковому періоді ні швидкість обігу грошей, ні динаміка продукту не можуть компенсувати зростання грошової маси. Тому найоперативніше в цьому разі реагують ціни, ріст яких зупинити майже не можливо.

Так, розкручується інфляційна спіраль. Ця обставина змусила більшість країн на законодавчому рівні заборонити емісію як джерело фінансування бюджетного дефіциту, зокрема і в Україні (ст. 15 Бюджетного кодексу України забороняє використовувати емісійні кошти НБУ на фінансування дефіциту Державного бюджету України; ст. 54 Закону України «Про Національний банк України» забороняє видавати прямі кредити і в національній, і в іноземній валюті на фінансування витрат Державного бюджету України).

Проблем з неконтрольованою інфляцією вдається уникнути, використовуючи як метод покриття дефіциту бюджету державні запозичення. Останні розширюють фінансові можливості держави і, водночас, є ефективним інструментом вилучення зайвих коштів з обороту. На суспільно-психологічному рівні державні позики не викликають опору, на відміну від підвищення податків. Але поряд з цим, результатом державних позик є накопичення державного боргу, а державний бюджет обтяжується видатками, що спрямовуються на його обслуговування. Ба більше того, надмірні позики та неефективне управління державним боргом загрожують державі дефолтом.

Отож бюджетний дефіцит є неоднозначним явищем. Найчастіше бюджетний дефіцит є явищем негативним, що зумовлює не лише зниження рівня бюджетної і фінансової безпеки, а й низку інших негативних наслідків для економіки держави. Проте, рівень безпеки держави буде змінюватись залежно від того, як держава управляє цим дефіцитом, тобто, які сценарії обираються для збалансування бюджету і для покриття бюджетного дефіциту. Складність цього процесу пояснюється значною мірою відсутністю ідеального механізму управління дефіцитом бюджету.

Усі способи покриття дефіциту не позбавлені негативних наслідків, а збалансування бюджету можливе скоріше в довгостроковому періоді. Але світова практика показує, що вважати бюджетний дефіцит тільки негативним явищем, також неварто. В умовах глибокої кризи, коли держава змушена стимулювати економічний розвиток, дефіцитне фінансування стає чи не єдиним виходом. У процесі формування ринкових відносин та становлення демократичного середовища, бюджетні дефіцити можуть стати додатковим

стимулом економічного розвитку. Водночас подолання бюджетного дефіциту може бути стратегічним завданням, його досягнення не повинно перетворюватись у самоціль, а бути явищем об'єктивним, таким, що відповідає інтересам усього суспільства і держави.

У Концепції національної безпеки у фінансовій сфері від 15.08.2012 р. були визначені такі напрями забезпечення бюджетної безпеки:

- забезпечити відповідність цілей бюджетної політики фінансовим можливостям держави;
- посилити контроль за цільовим і ефективним використанням бюджетних коштів;
- забезпечити дотримання індикативних прогностичних показників державного бюджету на середньострокову перспективу;
- завершити проведення пенсійної реформи з метою збалансування бюджету Пенсійного фонду України та забезпечення його бездефіцитності;
- припинити надання державної підтримки державним монополіям і через виділення коштів безпосередньо з бюджету, і через утримання цін на їх продукцію на економічно необґрунтованому рівні та надання інших привілеїв.

Щодо **зміцнення дохідної бази бюджету**, то варто відзначити, що великий комплекс проблем, вирішення яких дозволило б значно оздоровити фіскальну ситуацію в країні та зміцнити дохідну базу державного і місцевих бюджетів, криється, насамперед, у сфері надання податкових пільг. І річ не в тім скільки існує цих податкових пільг, а яка ефективність їх дії. Значна кількість пільг у системі оподаткування сприяє формуванню у платників специфічного типу мислення, що ґрунтується на розробці методики пристосування до окремих видів пільг. Податкове регулювання шляхом невиправданого надання значної кількості податкових пільг підштовхує платників податків до легального ухилення від сплати податків і звуження фіскальної достатності бюджету.

Недосконалість податкового законодавства та часті його зміни примушують вітчизняних бізнесменів вишукувати нові способи ухилення від оподаткування. За умови високого податкового навантаження вигоди від ухилення від оподаткування у вітчизняних умовах є доволі значними, а тіньовий сектор економіки за розмірами нічим не поступається легальному. Тому стратегічним завданням у сфері податкової складової бюджетної безпеки держави є: зниження податкового тиску, зменшення кількості податкових ставок по основних податках і зборах, спрощення системи адміністрування при одночасній стабілізації податкового і фінансового законодавства (саме це і має забезпечити новий податковий кодекс), що дозволить вивільнити тіньові капітали і сприятиме розширенню податкової бази, а, отже, збільшенню доходів бюджету.

Оптимізація державних видатків є набагато складнішим процесом. Цьому питанню особлива увага почала приділятися наприкінці ХХ століття. Причиною цього стали саме значні бюджетні дефіцити.

Однак, резерви скорочення державних видатків в Україні майже відсутні. Як зазначалося, у період кардинальних соціально-економічних змін держава зобов'язана проводити стимулюючу економічну політику, збільшуючи

капітальні видатки навіть за рахунок дефіцитного фінансування. В Україні натомість простежується доволі нераціональна структура бюджетних витрат.

Бюджетне планування є малоефективним, політика державних витрат давно не відповідає вимогам сьогодення. І від цього потерпає бюджет, а бюджетний дефіцит є реальним тому підтвердженням.

Діюча система видатків сформувалася в Україні ще за умов максимальної фінансової централізації. Сутність фінансової ідеології соціалізму була доволі проста – концентрація переважної частини національного доходу в бюджеті з наступним виділенням коштів тим, у кого існує відповідна потреба. З огляду на це, дуже гостро постає проблема реформування видаткової частини бюджету. Саме реформування, а не механічного скорочення, як це часто пропонується. Реформування діючої системи видатків бюджету потребує чималих зусиль і доволі тривалого часу. Адже сформувалася розгалужена соціальна сфера, яку необхідно фінансувати. Навіть постійне скорочення рівня фінансового забезпечення бюджетних установ не в змозі вирішити проблему дефіциту, оскільки завжди існують межі, нижче яких фінансування неможливе.

Тому можливим вирішенням проблеми може стати:

- запровадження жорсткого режиму економії бюджетних коштів;
- оптимізація програм фінансування окремих відомств шляхом їх структурної перебудови (запровадження професійної армії, сприяння розвитку страхової медицини, передача у приватний сектор окремих служб комунального господарства, зокрема шляхово-експлуатаційної);
- скорочення адміністративно-управлінського апарату і, відповідно, зменшення витрат на управління;
- поступова децентралізація владних функцій з відповідною передачею фінансових ресурсів і зобов'язань на місця;
- посилення відповідальності керівників усіх ланок бюджетної системи за нецільове витрачання бюджетних коштів.

З метою недопущення надалі безконтрольності та неефективності витрачання коштів, залучених в рахунок покриття бюджетного дефіциту, сьогодні необхідно провести низку заходів випереджувального і стратегічного характеру. У цьому контексті зазначимо, що стаття 10 Бюджетного кодексу України передбачає програмну класифікацію видатків бюджету. Вона застосовується при формуванні основного фінансового документа держави за програмно-цільовим методом. Програмна класифікація передбачає розподіл бюджетних призначень за бюджетними програмами, які є систематизованим переліком заходів, спрямованих на досягнення загальної мети та їх виконання. Планування видатків із застосуванням програмно-цільового методу передбачає розробку, аналіз та відбір програм на стадії стратегічного планування. Виконання цієї роботи покладено на головних розпорядників коштів, які в період формування бюджетного запиту та підготовки пропозицій до проекту бюджету обґрунтовують включення відповідної програми на наступний бюджетний рік. Водночас кожна програма, що включається в бюджет, має мати чітко окреслені цілі.

На практиці програмно-цільовий метод формування державного бюджету в Україні поки що широко не застосовується. Проте формування бюджету саме у такий спосіб дозволило б більш якісно оцінити ефективність державного фінансування. Важливим і необхідним є програмна класифікація видатків, що проводиться за рахунок залучених у межах покриття дефіциту коштів. У цьому разі усі державні видатки мають ґрунтуватися на конкретних комплексних програмах із чітко визначеними цілями та завданнями, а встановлені критерії дадуть можливість оцінити результативність та ефективність таких програм.

Як свідчить аналіз видатків бюджету України за останні роки, вони переважно спрямовуються на покриття поточних витрат. Видатки на капітальні вкладення становлять лише 3–5 % ВВП і, крім того, розпорошуються внаслідок відомчого характеру їх виділення. Основний результат – зростання ВВП за таких умов не забезпечується. Через це фінансування видатків поточного характеру доцільно здійснювати за рахунок постійних доходів бюджету – податків, тоді як покриття частини видатків бюджету розвитку здійснювати за рахунок дефіцитного фінансування та неподаткових надходжень. Але водночас важливо забезпечити високу ефективність та мінімальні терміни окупності інвестиційних проектів, які будуть фінансуватися з бюджету розвитку.

Залишається недосконалою система міжбюджетних відносин. Встановлений формульний підхід до надання дотацій вирівнювання ґрунтується на таких показниках:

- фінансові нормативи бюджетної забезпеченості та коригувальні коефіцієнти;
- чисельність жителів і чисельність споживачів соціальних послуг;
- індекс відносної податкоспроможності відповідного міста або району;
- прогнозований кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування (сума податків та інших доходів, закріплених за даним бюджетом);
- коефіцієнти вирівнювання.

Виходячи із зазначених показників розраховується нормативна сума видатків, сума закріплених доходів і відповідні трансферти як різниця між зазначеними видатками і доходами. Навіть поверхневе знайомство з таким підходом свідчить, що він не має нічого спільного з децентралізацією бюджетної системи та автономністю місцевих бюджетів, а швидше нагадує систему «бюджетної зрівнялівки». За такого механізму головний стимул полягає в приховуванні реальних доходів місцевого самоврядування з метою одержання більшої суми трансфертів.

Важливою проблемою вдосконалення бюджетного устрою і міжбюджетних відносин є формування системи бюджетного і фінансового вирівнювання. Нині чіткого розмежування між цими поняттями не існує і доволі часто вони використовуються як синоніми. Однак відмінність між ними все ж таки існує і полягає у тому, що поняття «фінанси» загалом ширше, ніж «бюджет». Відповідно, якщо бюджетне вирівнювання пов'язане з функціонуванням бюджету, то фінансове – з усією фінансовою системою, тобто це вирівнювання фінансової бази, яка відображається у фінансовому потенціалі і фінансовому

стані підприємств, банківської системи, інституцій фондового ринку та страхування в окремих регіонах і населених пунктах. Водночас проблеми бюджетного вирівнювання є похідними від нерівноцінності і незбалансованості їх фінансової бази. По суті бюджетне вирівнювання усуває наслідки регіональних економічних і фінансових дисбалансів. Якщо тактично система бюджетного вирівнювання в Україні і виправдана, то стратегічно вона безглузда: наслідки – фінансові дисбаланси – без усунення причини цього явища можуть бути нескінченними. Саме тому на часі розробка програми регіонального фінансового вирівнювання в Україні, як складової фінансової стратегії держави. Головним засобом фінансового вирівнювання мають стати державні цільові субсидії і субвенції на розвиток економіки і фінансового сектору регіонів з метою вирівнювання їх фінансової бази. Подібна програма має бути розрахована на 10–15 років. Основним результатом її завершення має стати скорочення до мінімуму обсягів міжбюджетних трансфертів на основі відносного вирівнювання дохідної бази бюджетів в окремих регіонах і населених пунктах.

У системі бюджетного вирівнювання є ще одна важлива проблема. Якщо міжбюджетні взаємовідносини в Україні мають виключно вертикальний характер, то бюджетне вирівнювання спрямоване на усунення регіональних бюджетних диспропорцій, тобто має горизонтальний характер. Безперечно, в умовах нинішнього вкрай нерівноцінного розвитку регіонів і населених пунктів це і обґрунтовано, і доцільно. Але не менш важливою є проблема вертикального бюджетного вирівнювання, адже закріплення доходів за бюджетами, здійснене Бюджетним кодексом, поки що недосконале (в Україні всього три області і м. Київ є бездотаційними!). Цілком очевидно, що замість удосконалення міжбюджетних взаємовідносин на основі дотацій вирівнювання, ліпше було б забезпечити рівноцінний розподіл функцій держави і на цій основі доходів та видатків бюджету між центром і регіонами та на регіональному рівні, що дало б змогу суттєво скоротити міжбюджетні потоки і підвищити рівень фінансової автономії органів місцевого самоврядування.

Головними заходами для досягнення бюджетної безпеки можуть бути:

1. Зниження дефіциту бюджету та забезпечення збалансованості бюджетної системи.

Дотримання режиму фіскальної консолідації дасть змогу країні зменшити боргове навантаження та послабити інфляційний тиск, що важливо для повернення довіри інвесторів та збільшення притоку інвестицій.

2. Підвищення ефективності управління державним боргом шляхом розробки Середньострокової стратегії управління державним боргом та прийняття відповідної Постанови Кабінету міністрів України для формування дієвого механізму управління державним боргом.

3. Продовження реформи бюджетної децентралізації, яка має стати каталізатором здійснення освітньої, медичної та житлово-комунальної реформ, підвищення енергоефективності національної економіки.

4. Забезпечення ефективності міжбюджетних відносин, що дасть змогу підвищити ефективність використання бюджетних коштів та забезпечити їх результативність.

5. Підвищення ефективності податкових механізмів стимулювання соціально-економічного розвитку, дієвість яких тривалий час гальмується складністю податкового адміністрування та певними інституційними проблемами.

6. Підвищення ефективності використання бюджетних коштів та запровадження середньострокового бюджетного планування та прогнозування і внесення відповідних змін до Бюджетного кодексу України з метою подальшої розбудови цілісної та чіткої системи середньострокового бюджетного планування.

7. Розробка та затвердження державних соціальних стандартів, що дасть змогу оптимізувати кількість та структуру бюджетних установ, а також забезпечити підвищення ефективності планування та використання бюджетних коштів бюджетів усіх рівнів.

8. Налагодження дієвого механізму верифікації та запровадження механізму адресного надання пільг отримувачів соціальних виплат, пенсій та допомог від держави, що має забезпечити ефективність системи соціального захисту і забезпечення громадян.

9. Забезпечення прозорості у сфері державних фінансів та забезпечення координованої роботи створених відповідних електронних сервісів.

10. Узгодження механізмів бюджетної та грошово-кредитної політики в контексті управління державними фінансами для забезпечення захищеності національних інтересів держави, зниження ризиків нестабільності офіційного курсу гривні під час визначення сум погашення зовнішнього та частини внутрішнього боргу, номінованого в іноземних валютах, а також проведенні певних витрат бюджету, що здійснюються в іноземній валюті.

Період посткризового відновлення формує специфічні вимоги, які обумовлюють необхідність реформування всіх складових бюджетної політики: і механізмів її формування, і реалізації. Характер бюджетної політики визначає вектори національної стратегії розвитку. Отож бюджетна безпека є однією з передумов досягнення стратегічних соціально-економічних пріоритетів. Формування ефективної бюджетної політики та дієвої моделі управління державними фінансами є запорукою стабілізації динаміки соціально-економічного розвитку та забезпечення реалізації державних функцій.

ТЕМА 7. ДЕРЖАВНИЙ БОРГ: РІВНІ БЕЗПЕКИ

---

1. Боргова складова фінансової безпеки держави.
2. Ризики та загрози боргової складової національним економічним інтересам та фінансовій безпеці держави (приклад України).
3. Критерії та індикатори оцінки боргової безпеки держави.

4. Боргова стратегія та механізм забезпечення боргової безпеки держави.

Ключові слова: державний борг, фінансова безпека, внутрішній борг, боргова безпека, зовнішній борг, боргові зобов'язання, державні гарантії.

Keywords: public debt, financial security, domestic debt, debt security, external debt, debt obligations, state guarantees.

1. Боргова складова фінансової безпеки держави.

Невідповідність між коштами, які заробляє та витрачає країна, виявляється через хронічний дефіцит державного бюджету. Своєю чергою, це ускладнює виконання державою функцій державотворення, цільового інвестування до економіки, виконання соціальних зобов'язань (зокрема, шляхом підтримки життєзабезпечення вразливих верств населення – через субсидії, соціальні виплати, підвищення пенсій та стипендій). Як вихід із такого становища – держава нарощує внутрішню та зовнішню заборгованість.

Боргова безпека держави (у вузькому розумінні) – це певний критичний рівень державної заборгованості, який дає змогу зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити певний рівень фінансової незалежності держави та її спроможність погашати основну суму боргу та відсотки (відповідно до графіку платежів, зафіксованого кредитним контрактом), підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

У широкому розумінні **боргова безпека держави** визначається не лише критичним рівнем державної заборгованості, а й загальним рівнем державного (внутрішнього і зовнішнього) боргу та рівнем корпоративного зовнішнього боргу з урахуванням вартості їх обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та збереження оптимального співвідношення між ними. Водночас загальний рівень запозичень має бути достатнім для вирішення нагальних соціально-економічних потреб і не загрожувати втратою суверенітету й руйнуванням вітчизняної фінансової системи.

Проблема зовнішньої заборгованості є сьогодні глобальною і торкається не тільки країн, які розвиваються, але й навіть розвинених країн світу: США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Японії та ін. Як зазначає Карло Котареллі, директор фіскального департаменту Міжнародного валютного фонду, «рівень державного боргу розвинутих країн світу досяг такої позначки, яка є небаченою до того у мирні часи». Доволі часто чуто попередження, що наступною світовою кризою стане світова боргова криза.

За даними інституту міжнародних фінансів на кінець 2018 р. глобальний борг сягнув 243,2 трлн дол. США або 31,7 % глобального ВВП. Борг розвинутих країн становив 72,5 % загальної суми глобального боргу, а борг країн із ринками, що формуються, і країн, які розвиваються, – 27,5 %. Відносно ВВП у розвинутих країнах рівень боргу досяг майже 380 %, а у країнах з ринками, що формуються, – 212 % [19].

Дані Міжнародного валютного фонду і Світового банку свідчать про те, що переважна більшість країн, навіть із великої сімки має значний рівень

заборгованості. Чимала частина цих боргів накопичена протягом довгого періоду. Однією з головних причин таких прогнозів є нездатність урядів відійти від практики дефіциту бюджету й досягти профіциту. Тобто нездатність країн жити за своїми прибутками. Цифри стрімко зросли в останні роки, коли уряди почали долати фінансову кризу та рецесію 2008 року, які вразили майже всі головні економіки світу.

США є найбільшою економікою світу та має найбільший борг. Японія є третьою економікою світу, але її національний борг найбільше перевищує ВВП: у 2,34 рази. Значно перевищує ВВП державний борг у Греції та Італії. Загальна сума державного боргу майже рівна ВВП у Великій Британії, Франції, Бразилії та Канаді.

Навіть Німеччина, яку звично вважають відповідальною у фіскальній сфері, має співвідношення боргу до ВВП на рівні 55,75 %. Тоді, як відповідно до Маастрихтського договору, у країнах Європейського Союзу державний борг не має перевищувати 60 % від ВВП, а дефіцит бюджету – 3 % від ВВП.

Упродовж 2008–2010 років відбувся дефолт по борговим зобов'язанням у таких розвинутих європейських країнах, як Греція та Ірландія, а в 2011 році за допомогою до Міжнародного валютного фонду та ЄС звернулася Португалія, якій надали пакет фінансової допомоги у розмірі 78 мільярдів євро.

Загострення проблеми зовнішньої заборгованості актуалізує проблему дефолту та дослідження ризиків, що його супроводжують.

Дефолт означає прийняття урядом країни-боржника рішення про відмову від виконання своїх боргових зобов'язань. Він може бути технічним або повним.

Технічний дефолт передбачає невиконання позичальником (зокрема, країною – позичальником) додаткових умов кредитної угоди, наприклад, – заборону певної діяльності до повернення позики. Серед макроекономічних наслідків технічного дефолту називають: тимчасову неплатоспроможність країни; можливість здійснювати додаткові запозичення; тимчасове призупинення зовнішніх виплат по зовнішнім боргам; реструктуризацію боргу тощо.

Повний дефолт означає, що країна неспроможна та не має можливості проводити заходи (фінансувати витрати), пов'язані з виконанням її боргових зобов'язань. Серед макроекономічних наслідків повного дефолту називають: світову ізоляцію країни як ненадійного партнера у всіх формах міжнародних економічних відносин; арешт іноземних активів країни (аж до майна дипломатичних представництв); неможливість здійснити додаткові запозичення коштів на світових ринках позичкових капіталів; накладання квот і обмежень на зовнішню торгівлю з такою країною; припинення інвестування у економіку країни, що оголосила повний дефолт; запровадження низки штрафних санкцій.

Проблема запобігання фінансовим кризам, які викликаються надмірною заборгованістю, та необхідність вирішення боргової проблеми найбідніших країн постійно знаходяться на порядку денному роботи не лише спеціалізованих структур («Паризький клуб», «Лондонський клуб»), але й основних міжнародних фінансових установ – МВФ та МБРР.

Проблема боргової безпеки є актуальною для країн, що розвиваються, зокрема й для України. Їй довелося зіштовхнутися з цією проблемою 1998 року, коли агресивна політика розміщення ОВДП серед нерезидентів відіграла роль катализатора фінансової кризи. Протягом 2008–2012 років обсяг державного боргу України зріс на 172,17 % і станом на кінець 2012 року становив 515,5 млрд грн. За даними американського видання *Business Insider*, ще на початок 2011 р. Україна потрапила до списку 18 країн, яким загрожує дефолт.

Формування державного боргу України від проголошення її незалежності відбувалося значною мірою під впливом необхідності опертивного фінансування поточних бюджетних видатків.

Перший етап (1991–1994 рр.) – утворення державного боргу. Період з 1991 року до першої половини 1994 року характеризувався утворенням і нагромадженням боргу: залучали прямі кредити НБУ, надавали урядові гарантії щодо іноземних кредитів українським підприємствам, урегулювали боргові взаємовідносини з РФ. Загальний державний борг України з 1992 року поступово зростає. Це обумовлювалося різними чинниками: дефіцитністю державного бюджету та платіжного балансу, високою залежністю від імпорту енергоресурсів, неефективним використанням залучених кредитів та відсутністю належного контролю за цим процесом, несприятливим інвестиційним кліматом. На початок 1994 року зовнішній державний борг становив 3,6 млрд дол. США, що становило близько 70 % загального боргу держави.

Другий етап (1995–1996 роки) – державний борг формувався і через надання зовнішніх гарантій, і за рахунок отримання зовнішніх позик від міжнародних фінансових організацій. Державний борг формувався за рахунок отримання зовнішніх позик від міжнародних фінансових організацій. За цей період він зріс на 56 %. Цей етап характеризувався врегулюванням заборгованості України за енергоносії, а також випуском облігацій прямих кредитів Національного банку.

Третій етап (1997 – перша половина 1998 року) – характеризувався активним урядовим позичанням і на внутрішньому, і на зовнішньому ринках капіталу, на який Україна вийшла лише 1997 року.

Четвертий етап (друга половина 1998–2000 років) – період реструктуризації боргових зобов'язань після боргової кризи 1998 року. У цей період в Україні простежувалися значні розриви платіжного балансу та низькі валютні резерви. Сумарні боргові виплати сягнули 71,4 % річного обсягу дохідної частини держбюджету.

П'ятий етап (2001–2007 роки) – період виваженої боргової політики, спрямованої на недопущення безконтрольного зростання державного боргу.

Найбільшою мірою формування боргу пов'язане з бюджетними дефіцитами, які мали місце до 2000 року. Прийняття бездефіцитного державного бюджету на 2000 та 2001 роки дещо стабілізувало ситуацію. Протягом 2001–2007 років відбувся перехід від антикризового управління державним боргом до здійснення виваженої боргової політики в Україні. Також простежувалася чітка тенденція до зменшення відношення державного боргу до ВВП. Незважаючи на

те, що протягом 2001–2007 років спостерігалось поступове зростання обсягів платежів за державним боргом в абсолютній величині, бюджетні витрати на погашення та обслуговування державного боргу стабілізувались у межах 3,8–4,0 % від ВВП. Поліпшення показника відношення державного боргу до ВВП відбувається завдяки й економічному зростанню України, провадженню важеної боргової політики.

Шостий етап (2008–2009 роки) можна назвати періодом загрози втрати боргової безпеки. Україна стоїть на порозі значного зростання боргового тягаря, здатного невдовзі суттєво підвищити фінансові ризики й посилити депресивний тиск на всіх економічних агентів. Розбалансованість державних фінансів спричинена об'єктивним закономірним розвитком адміністрування у сфері фінансів та кредиту, через що бюджетний дефіцит на початку трансформації став загальним обмежувальним чинником реформ. Його дія виявилась у тому, що економіка не мала передумов для збалансування доходів та видатків бюджету, а збереження зрівняльного механізму бюджетного фінансування цьому не сприяло через політико-інституційні причини. Відповідно державний борг та бюджетний дефіцит виявилися такими феноменами, що вийшли з прихованого стану в командній економіці у відкритий стан у трансформаційній економіці, а розвиток цих процесів набув загального характеру не тільки для України, але й для інших перехідних суспільств.

Сьомий етап (2010 рік – теперішній час) характеризується посиленням боргового навантаження на економіку України, що обумовило зниження довгострокових та короткострокових кредитних рейтингів країни. На період 2012–2013 років припав термін погашення значної частини боргу за стабілізаційними кредитами, отриманими від МВФ у 2008–2009 роках, що продукує необхідність залучення додаткових коштів на сплату попередніх боргів.

Існують і інші підходи до періодизації формування державного боргу України, зокрема, експерти виділяють такі етапи:

– 1991–1999 рр. – вихід на міжнародні ринки позичкового капіталу, формування системи управління державним боргом. Цей період характеризується безсистемним накопиченням державного боргу, переважанням обсягів зовнішніх запозичень над внутрішніми і державних над приватними, накопиченням досвіду управління кредитними ресурсами і спробами виробити самостійну боргову політику;

– 2000–2007 рр. – реструктуризація і перехід до зваженої політики в управлінні державним боргом;

– 2008–2013 рр. – відновлення активної співпраці з міжнародними фінансовими інституціями в умовах розгортання фінансово-економічної кризи і зростання боргової залежності України;

– 2014 – і дотепер – перехід від власної політики управління державним боргом до повної залежності від диктату МФІ, зростання боргового ярма і формування переддефолтної ситуації.

Останній етап характеризується падінням кредитних рейтингів України і присвоєння їй борговим зобов'язанням дефолтної або переддефолтної оцінки в

2015 р. За таких умов уряд йде майже на всі умови, які висуваються МВФ до внутрішньої економічної політики. В результаті, у березні 2015 року Україні надано перший транш в 5 млрд дол. США в рамках нової програми «*Extended Fund Facility*», яка передбачає кредитування в обсязі 17,5 млрд дол. США. Так, це дозволило дещо стабілізувати ситуацію на фінансовому ринку. Але якою є ціна таких заходів? Адже за ними Україна фактично втрачає можливість проведення незалежної фінансово-економічної політики.

Розбалансованість державних фінансів у країнах з трансформаційною економікою взагалі та в Україні, зокрема, відображається на всіх наступних етапах трансформаційного процесу. Що ефективнішу монетизацію державного боргу, включаючи кредитну підтримку м'яких бюджетних обмежень на макrorівні, викликав дефіцит бюджету країни, то інтенсивніше виявлялася схильність економічної системи до прискорення саморозпаду водночас із уповільненням структурних та інституційних змін.

Надмірний державний борг сповільнює економічне зростання країни і перекладає тягар оподаткування на майбутнє, оскільки за наявності початкового боргу, більшого за нульове значення, рівень заборгованості зростає, як відомо, на суму відсоткових виплат. Тому в довгостроковому періоді тягар заборгованості погасити дуже складно, майже неможливо. Для цього, як мінімум, первинний бюджет має бути профіцитним. Реальний профіцит має лише та держава, економіка якої має стійку тенденцію до реального зростання. В умовах економічного зростання підвищується ймовірна спроможність обслуговувати державний борг внаслідок розширення бази оподаткування; водночас необхідно зберігати на незмінному рівні не абсолютний розмір державного боргу, а його відносну величину, тобто рівень заборгованості до ВВП країни. Що довше країна затягуватиме виплату основного боргу і відсотків за ним за рахунок доходів бюджету, то складніше буде збалансувати бюджет і уникнути боргової кризи надалі.

Для вдосконалення управління державним боргом України пріоритетним має стати визначення концептуальних засад вітчизняної боргової політики та розроблення і законодавче закріплення обґрунтованої стратегії залучення позикових коштів та їх використання. Основними вихідними положеннями цієї стратегії мають бути: розробка законодавчого забезпечення формування державного та гарантованого державою боргу; підвищення ролі внутрішніх державних запозичень, зокрема необхідно передбачити можливість залучення коштів фізичних осіб через випуск ощадних облігацій та сприяти розвитку внутрішнього фінансового ринку; надання переваги довгостроковому залученню позик задля уникнення пікових навантажень при погашенні державних запозичень; законодавче встановлення лімітів на обсяги позик терміном до одного року та позик із плаваючою відсотковою ставкою.

Боргова безпека значною мірою залежить від рівня обґрунтованості та ефективності макроекономічної політики. І навпаки, недостатньо обґрунтовані та адекватні наявній соціально-економічній ситуації рішення у бюджетно-податковій, грошово-кредитній чи валютних сферах зумовлюють

розбаланасування фінансових ринків, зростання рівня інвестиційних ризиків, унаслідок чого інвестори можуть знизити свою активність. Своєю чергою, це стримуватиме розвиток національного ринку капіталу, змушуватиме державу вдаватися до зовнішніх запозичень, підвищуватиме ризик її боргової залежності від кредиторів. Навіть ефективна система управління державним боргом не застрахує від виникнення боргової кризи у разі непослідовної та необґрунтованої макроекономічної політики.

Отже, боргова безпека держави передбачає максимальну обґрунтованість рівнів та темпів зростання державного боргу, спроможність його обслуговування з врахуванням цільових стратегічних орієнтирів соціально-економічного розвитку країни та прийнятної межі ризику.

Боргова безпека держави передбачає задоволення її потреб у фінансових ресурсах (зокрема, внаслідок зовнішніх запозичень) у межах певного критичного рівня заборгованості, яка може викликати фінансову неспроможність обслуговувати та повертати борги (а отже, залежність від кредиторів), незворотні економічні процеси аж до боргової кризи чи дефолту.

2.Ризики та загрози боргової складової національним економічним інтересам та фінансовій безпеці держави (приклад України).

Світовий досвід свідчить, що значне нагромадження зобов'язань окремих держав, особливо в умовах негативних кон'юнктурних тенденцій на фінансових ринках спричиняють порушення макрофінансової стійкості та призводять до боргових криз у цих державах. Зважаючи на необхідність уникнення негативних наслідків боргу для фінансової системи та економіки загалом, в більшості країн із розвиненими ринками (а також у деяких країнах із ринками, що формуються) почали приділяти значну увагу управлінню ризиками і державних боргових зобов'язань (яке згодом виділилося в окрему сферу управління державним боргом), і управлінню ризиками зростання корпоративного боргу. Відтак управління борговою безпекою держави у більшості країн виокремилося у самостійний напрям фінансової політики, вихідною умовою формування якої є ідентифікація ризиків і загроз національним інтересам та фінансовій стабільності.

Усі ризики та загрози у сфері боргової складової фінансової безпеки держави, що чинять деструктивний вплив у життєво важливих для економіки сферах, підвищуючи рівень її вразливості, можна поділити на:

- ризики державного боргу;
- ризики зростання корпоративного зовнішнього боргу.

Джерелом ризиковості державного боргу, окрім створення ним навантаження на бюджет, є також нераціональна структура зобов'язань у розрізі валют погашення, відсоткових ставок і термінів їх погашення. Такі показники свідчать про високий рівень ризиків державного боргу (за певних обставин зобов'язання з такою структурою можуть викликати втрати, пов'язані з девальвацією національної валюти, зростанням плаваючих відсоткових ставок і необхідністю

частих нових запозичень для погашення боргу за запозиченнями, здійсненими раніше).

Ризик державного боргу – можливість настання події (обставини) імовірнісного характеру, що призведе до:

1. Збільшення витрат державного бюджету, зумовлених:
  - збільшенням сум погашення і обслуговування державного боргу;
  - вступом в силу гарантійних зобов'язань;
  - невідшкодуванням витрат бюджету, здійснених на виконання гарантійних зобов'язань;
  - неповерненням позичальниками кредитів, наданих державою;
  - визнанням деякої суми державним боргом;
2. Зменшення можливостей фінансування бюджету за рахунок державних запозичень.

Виокремлюють такі види ризиків державного боргу: ринкові ризики (включають відсотковий, валютний і ціновий), ризик рефінансування, кредитні ризики (включають прямий кредитний, гарантійний, крайній і ризик при здійсненні активного управління), ризик ліквідності, а також управлінський, судовий і операційний ризики.

Ринкові ризики передбачають можливість змін ринкових умов, що призводять до вказаних негативних наслідків. До ринкових ризиків відносять відсотковий, валютний і ціновий. Чинником відсоткового ризику є коливання плаваючих ставок, які застосовуються до зобов'язань уряду, а валютного – коливання курсів валют державного запозичення.

Ризик рефінансування необхідно розглядати як можливість настання ситуації, коли здійснення рефінансування боргу є неможливим без збільшення середньозваженої вартості боргу. Під рефінансуванням у цьому разі варто розуміти здійснення нових запозичень із метою погашення боргу, що утворився внаслідок здійснених раніше запозичень. Цей вид ризику реалізується у разі, коли нові запозичення здійснюються із застосуванням вищих відсоткових ставок порівняно зі ставками, що застосовувалися при попередніх запозиченнях, що може в кінцевому результаті призвести до значного збільшення витрат державних коштів і спричинити боргову кризу.

Події 1998 року є наочним прикладом важливості врахування ризику рефінансування. На той час середньозважений термін обігу облігацій становив не більше одного року, а середньозважена ставка за 1998 рік – понад 55 % річних. Унаслідок таких запозичень та за умов неможливості залучити кошти на внутрішньому ринку для забезпечення рефінансування платежів за боргом, уряд був змушений піти на конверсію цих облігацій, основна мета якої полягала в обміні цінних паперів, що знаходились в обігу, на облігації з довшим строком погашення.

Наявність державного боргу зумовлює можливість виникнення кредитного ризику, що включає в себе прямий кредитний ризик, гарантійний і ризик при здійсненні активного управління.

Прямий кредитний ризик виникає при наданні державою кредитів за рахунок залучених нею коштів. Він пов'язаний з можливістю витрат держави при здійсненні нею платежів за запозиченими коштами, що надані нею в кредит третім особам, за умови невчасного виконання (або невиконання зовсім) цими особами зобов'язань перед державою. Гарантійний ризик пов'язується з двома аспектами надання державних гарантій. Перший з них – це ймовірність настання гарантійного випадку, обумовленого відповідною гарантійною угодою, при якому держава зобов'язана виконувати боргові зобов'язання суб'єктів господарювання. Другим аспектом гарантійного ризику є те, що витрати бюджету на виконання гарантійних зобов'язань можуть бути невідшкодовані позичальниками.

У більшості країн із розвинутими ринками під кредитним ризиком розуміють ризик, що виникає при здійсненні активного управління державним боргом. Активне управління передбачає проведення урядом деривативних трансакцій, операцій зворотного викупу і дострокового погашення, розміщення (інвестування) тимчасово вільних залишків бюджетних коштів, укладання угод РЕПО тощо. При здійсненні деривативних та інвестиційних трансакцій виникають права і зобов'язання між державою й іншими суб'єктами – контрагентами. З огляду на те, що вони можуть з певних причин не виконати власні зобов'язання перед державою, виникає кредитний ризик. В Україні поки що активне управління державним боргом у визначеному розумінні майже не здійснюється.

Ризик ліквідності передбачає ймовірність нестачі бюджетних коштів для вчасного і в повному обсязі виконання державою власних боргових зобов'язань. Він може бути пов'язаний і з тимчасовою нестачею коштів на єдиному казначейському рахунку, і з ненадходженнями доходів бюджету внаслідок негативних фінансових й економічних явищ (зокрема, недосконалої податкової системи, значного ступеня тінізації економіки, падіння темпів приросту валового внутрішнього продукту). Крім того, джерелом ризику ліквідності також може бути політика, орієнтована на нарощування боргу в обсягах, які не дозволяють належно здійснити його погашення й обслуговування. Так, неспроможність виконання зобов'язань за облігаціями внутрішньої державної позики у 1998–1999 роках та за зовнішнім державним боргом у 1999–2001 роках, що призвело до необхідності проведення Україною заходів із реструктуризації є наочним прикладом дії чинників ризику ліквідності з одночасною дією чинників ризику рефінансування.

Основними причинами виникнення ризиків і загроз у сфері боргової складової фінансової безпеки України стали:

- недосконалість нормативно-правової бази;
- відсутність в уряді України системної боргової політики;
- відсутність єдиної цілісної державної стратегії управління боргом;
- неузгодженість фіскальної політики Уряду та монетарної політики НБУ та їх негативний вплив на боргову безпеку держави;

- відсутність повноцінного ефективно діючого внутрішнього ринку державного боргу;
- політична нестабільність.

Загалом усі ці фактори деструктивно впливають на політику і державних, і зовнішніх корпоративних запозичень і підвищують рівень вразливості фінансової системи держави до внутрішніх і зовнішніх загроз.

3. Критерії та індикатори оцінки боргової безпеки держави.

Оцінка боргової складової фінансової безпеки держави потребує ґрунтовного вивчення і критеріїв, і індикаторів оцінки платоспроможності держави. Для цього у світі розробляються методологічні підходи та використовуються різні методики розрахунку економічно безпечного рівня державного (зокрема зовнішнього) боргу, розраховуються порогові значення основних індикаторів, що характеризують, з одного боку, рівень платоспроможності держави і впливають на її кредитний рейтинг на зовнішньому ринку, а з іншого – відображають стан бюджетної і міжнародної ліквідності країни, як найвпливовіших факторів фінансової стабільності. Водночас платоспроможність держави та її кредитний рейтинг виступають певними індикаторами довіри кредиторів до держави.

Отже, оцінюючи рівень боргу в державі, доцільно, з погляду методології, чітко розмежовувати два поняття:

- платоспроможність у широкому розумінні (або загальна платоспроможність);
- платоспроможність у вузькому розумінні (або стан ліквідності).

Перший термін, згідно зі загальноприйнятою у світі концепції, означає здатність країни-боржника залучати іноземні позичкові ресурси і обслуговувати свій зовнішній борг, не порушуючи водночас нормальний хід відтворювального процесу, і передбачає підтримку певних стабільних темпів економічного зростання. Для характеристики загальної платоспроможності країн у міжнародній практиці використовуються ті показники, які порівнюють обсяг державного (зокрема, зовнішнього) боргу з основними параметрами відтворювального процесу (динаміка ВВП, норма нагромаджень, капіталовіддача тощо). Трактування платоспроможності у вузькому розумінні як стану ліквідності передбачає наявність у країни нині певної суми коштів чи міжнародних платіжних засобів, достатньої для погашення поточних боргових зобов'язань. Так, оцінка ліквідності, ґрунтується на порівнянні розмірів поточних (прогнозованих) платежів за зовнішнім боргом з наявними (прогнозованими) обсягами ліквідних ресурсів (доходи бюджету, експортна виручка, золотовалютні резерви, резервна позиція в МВФ тощо). Отже, зміст двох понять – загальної платоспроможності і ліквідності – доволі відмінний. Відповідно, боргова криза як криза загальної платоспроможності відрізняється від кризи ліквідності, оскільки остання може бути і симптомом першої, і виникнути самостійно.

Якісною характеристикою боргової безпеки держави є визначення *боргового тягаря* і *рівня платоспроможності*. Для оцінки цих параметрів світова практика використовує близько двох десятків показників-індикаторів і ще більшу кількість їх граничних (порогових) значень.

Така кількість індикаторів та їх граничних значень зумовлена:

- розмаїтістю методик, що застосовуються для їх розрахунку;
- специфікою розрахунку та застосуванням певних макроекономічних показників кожною окремою державою;
- родом заборгованості (державна, приватна, гарантована державою) і джерелами її погашення.

Для аналізу боргової безпеки держави Світовий банк пропонує використовувати Мінімальну стандартну модель (табл. 7.1) і, відповідно до неї, визначити основні боргові індикатори.

Таблиця 7.1 Мінімальна стандартна модель Світового банку для оцінки боргової безпеки держави

Назва	Формула	Економічний зміст
1	2	3
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	EDT / XGS (%)	Демонструє відносно довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без додаткового пресингу на сальдо платіжного балансу
Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП	EDT / GNP (%)	Показує загальний рівень боргової складової економіки
Відношення загальних платежів з обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	TDS / XGS (%)	Коефіцієнт обслуговування боргу, який показує, яка частина валютних надходжень спрямовується у сферу погашення боргу
Відношення відсоткових платежів до ВВП	INT / GNP (%)	Визначає можливість обслуговування зовнішнього боргу
Відношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	INT / XGS (%)	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу	RES / EDT (%)	Показує чи може країна використовувати свої резерви (і яку їх частину) для погашення зовнішнього боргу
Відношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	RES / MGS (%)	Відображає запас фінансової міцності держави
Відношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу	$Short-term / EDT$ (%)	Показує, яку частку становить короткотерміновий борг у загальній сумі зовнішнього боргу

Відношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу	Multilateral / EDT (%)	Відображає питому частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу, або певною мірою залежність держави від фінансування цими організаціями
---	------------------------	---

Наведені показники характеризують валютно-фінансовий стан країни-боржника, а також рівень її загальної платоспроможності та тимчасової ліквідності. З аналітичною метою ці показники прийнято обмежувати пороговими або граничними значеннями оптимального рівня зовнішньої заборгованості, оскільки до конкретних меж ситуація із впливом боргу на економіку і стан фінансово-кредитної сфери країни загалом може перебувати під контролем держави, а перевищення меж веде до створення і поглиблення кризових явищ у країні.

Оцінити безпечність держави за рівнем зовнішньої заборгованості можна шляхом експертних оцінок, порівнюючи боргові індикатори конкретної держави із їх граничними значеннями, що використовуються у світовій практиці.

Удосконалюючи систему індикаторів, що характеризують борговий тягар держави, Світовий банк розробив *нову методологію* (відповідно до якої при розрахунку індикаторів до уваги беруть поточну (теперішню), а не номінальну величину запланованого погашення заборгованості. Тобто платежі на погашення заборгованості оцінюються не по вартості боргу на момент підписання кредитного договору (як було до 1993 року), а на основі концепції чистої поточної вартості на певну дату по поточній відсотковій ставці (так звана чиста дисконтна вартість). Така методологія використовується з 1994 року для оцінки загальної платоспроможності країн-боржників та їх класифікації за рівнем заборгованості.

Згідно з *новою методологією*, рівень заборгованості держави визначають за такими двома індикаторами заборгованості:

1) *співвідношення поточної (теперішньої) вартості обслуговування заборгованості до ВВП;*

2) *співвідношення поточної (теперішньої) вартості обслуговування боргу до експорту.*

Ці співвідношення оцінюють рівень заборгованості країн за двома важливими аспектами їх потенційної здатності обслуговування боргу:

– експорт (через те, що він забезпечує іноземну валюту для обслуговування боргу);

– ВВП (через те, що це узагальнюючий вимірник створення доходу в економіці).

Згідно з методикою Світового банку, якщо хоча б один із цих двох індикаторів перевищує критичний рівень – 80 % (поточної вартості погашення заборгованості до ВВП) або 220 % (поточної вартості погашення заборгованості до експорту), то країна відноситься до категорії країн із надмірною заборгованістю. У разі, коли критичного рівня не досягнуто, але співвідношення

становить 3/5 критичного показника (тобто 48 % поточної вартості погашення заборгованості до ВВП і 132 % поточної вартості погашення заборгованості до експорту), країна відноситься до категорій країн з помірною заборгованістю. Якщо ж обидва співвідношення менші за 3/5 критичного значення, рівень заборгованості країни вважається низьким.

Окрім цього, Світовий банк також класифікує країни залежно від рівня ВВП на душу населення. Країна вважається з низьким рівнем доходу, якщо ВВП на душу населення не перевищує 765 дол. США і з середнім рівнем доходу, якщо ВВП на душу населення становить більше 765 дол. США, але менше 9 386 дол. США. Комбінація зазначених критеріїв дає змогу класифікувати країни за певними категоріями (див. табл. 7.2).

Таблиця 7.2 Класифікація країн за рівнем зовнішньої заборгованості та рівнем доходу

Рівень заборгованості Рівень доходу	$PV/XGS > 220\%$ $PV/GNP > 80\%$	132 $\% < PV/XGS < 220\%$ $48\% < PV/GNP < 80\%$ %	$PV/XGS < 132\%$ $PV/GNP < 48\%$
Низький рівень доходу (ВВП на душу населення менше \$ 765)	Країни з низьким доходом і надмірним боргом <i>SILICs</i> (37 країн)	Країни з низьким доходом і помірним боргом <i>MILICs</i> (12 країн)	Країни з низьким доходом і невеликим боргом <i>LILICs</i> (11 країн)
Середній рівень доходу (ВВП на душу населення \$ 765–9 386)	Країни зі середнім доходом і надмірним боргом <i>SIMICs</i> (12 країн)	Країни зі середнім доходом і помірним боргом <i>MIMICs</i> (19 країн)	Країни зі середнім доходом і невеликим боргом <i>LIMICs</i> (43 країни)

В Україні дотепер не існує загально визнаної методики розрахунку стану боргової безпеки держави. Проте зроблено перші кроки у цьому плані. Зокрема, в законопроекті «Про державний борг України» запропоновано визначати стан боргової безпеки держави на основі переліку таких основних показників: відношення державного боргу до ВВП, відношення валового зовнішнього боргу до обсягу експорту товарів і послуг, відношення загальної суми річних боргових платежів до доходів від експорту товарів і послуг, а також відношення загальної суми річних боргових платежів до ВВП. Це, звичайно, не повний перелік індикаторів боргової безпеки (вони можуть дати лише часткове уявлення про рівень обтяжливості борговими зобов'язаннями, які покладені і на бюджетну, і платіжну системи держави), але це крок від неконтрольованого нарощування державних боргів до зваженого управління і контролю за динамікою державного боргу.

У 2001 році набрав чинності Бюджетний кодекс, у якому статтею 18 «Граничний обсяг боргу» регламентовано, що величина основної суми державного боргу не має перевищувати 60 % фактичного річного обсягу ВВП України.

Методика розрахунку рівня економічної безпеки України, прийнята Міністерством економіки України у 2007 році боргову безпеку виокремлює у самостійну складову фінансової безпеки держави. Головні індикатори та

порогові значення індикаторів стану боргової безпеки України за методикою 2007 р. наведено у табл. 7.3.

Таблиця 7.3 Індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової безпеки держави (за методикою 2007 р.)

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення індикатора
1.	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	не більше 55
2.	Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 25
3.	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	не більше 200
4.	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 70
5.	Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 12
6.	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 20
7.	Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	не більше 30
8.	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 25
9.	Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	не більше 30

Головні індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової безпеки України за методикою 2013 року наведено у табл. 7.4.

Водночас зазначимо, що необхідно зважено підходити до визначення граничних параметрів, оскільки не може існувати універсальних показників боргової безпеки держави, а їх граничні значення можуть диференціюватися відповідно до основних макроекономічних параметрів, що відображають розвиток держави. Зокрема, для різних країн, які відрізняються за темпами розвитку економічної системи, показники боргової безпеки також різні.

Таблиця 7.4. Індикатори боргової безпеки та їхні характеристичні значення (за методикою 2013 року)

№ з/п	Індикатори	Характеристичні значення									
		XLкрит	XLнебезп	XLнездв	XLздв	XLопт	XRопт	XRздв	XRнездв	XRнебезп	XRкрит

1.	Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %						20	30	40	50	60
2.	Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %						40	45	55	60	70
3.	Середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку %						4	5	7	9	11
4.	Індекс ЕМВІ+Україна						200	300	500	700	1000
5.	Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, %	20	36	41	45	50					

4. Боргова стратегія та механізм забезпечення боргової безпеки держави.

У кожній країні-боржника є свої особливі потреби в укріпленні потенціалу в царині управління державним боргом, які обумовлюються механізмом державного регулювання економічних процесів, рівнем розвитку ринку капіталу, валютним режимом, кредитним рейтингом тощо.

Серед наявних недоліків у сфері управління державним боргом можна виділити такі:

- недосконалість нормативно-правової бази;
- відсутність в уряді системної боргової політики;
- відсутність єдиної цілісної державної стратегії управління боргом.

Під управлінням державним боргом слід розуміти комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

У широкому розумінні *управління державним боргом* передбачає формування одного з напрямів фінансової політики держави, пов'язаної з її діяльністю у ролі позичальника і гаранта, що потребує комплексного підходу, координації грошово-кредитної (монетарної) та фіскальної політики, узгоджених взаємовідносин уряду та Національного банку з питань боргової політики; розробки ефективних форм і методів зниження боргового тягара у контексті переходу від антикризового управління (тобто реструктуризації боргових зобов'язань) до стратегічного боргового менеджменту із застосуванням інструментів активного управління державним боргом. Управління боргом у вузькому розумінні варто розглядати як сукупність дій, пов'язаних з підготовкою до випуску, розміщенням боргових зобов'язань держави, наданням

гарантій, а також проведенням операцій з обслуговування та погашення боргових зобов'язань.

Управління державним боргом – це процес розробки та виконання стратегій управління заборгованістю органів державного управління, яка дозволяє залучити необхідну суму фінансування, виконати цільові установки уряду щодо ступеню ризиків та витрат, а також вирішити будь-які інші завдання у сфері управління державним боргом.

До основних стратегічних завдань у сфері управління державним боргом можна віднести наступні.

1. Створення ефективно працюючого ринку державних цінних паперів. Адже несформованість національного ринку капіталу підвищує залежність економіки країни від зовнішніх запозичень, а відтак, від зовнішніх кон'юнктурних коливань і ризиків глобального характеру.

2. Оптимізація структури боргового портфеля держави. Як зазначалося, важливим фактором виникнення кризи може бути неефективна структура боргу з погляду строків погашення, валют платежу та процентних ставок.

3. Мінімізація ризиків та вартості державного боргу. Як відомо вартість державного боргу складається з двох компонентів: фінансових витрат, які дорівнюють вартості обслуговування боргу; вартості потенційних економічних збитків, які можуть виникнути внаслідок фінансової кризи, якщо уряд не зможе забезпечити пролонгації боргу або оголосить дефолт.

У цьому разі йдеться, наприклад, про те, що надмірна увага уряду щодо потенційної економії коштів при залученні короткотермінових позик (особливо, з плаваючою ставкою, частка яких в нашому випадку становить третину усіх запозичень) може призвести до втрати можливості пролонгації або рефінансування наявного боргу та виникнення боргової кризи, негативні наслідки якої будуть масштабніші за будь-яку економію. Остання повинна передбачати шляхи виходу з ситуації, коли можуть виникнути проблеми з обслуговуванням боргу. Загалом існує чотири варіанти дій:

1) країна може просто відмовитися сплачувати борг, зіштовхнувшись з перспективою втрати доступу на світовий ринок капіталу надалі;

2) країна може просто де-факто призупинити сплату боргу, не оголошуючи себе офіційно банкрутом, що на практиці все одно не вирішує проблему, а лише відтягує її вирішення; 3) країна може спробувати виконувати свої зобов'язання за будь-яку ціну, що вимагає певних соціальних та економічних жертв (якщо уряд може таке собі дозволити);

4) країна може спробувати реструктуризувати борг, тобто провести переговори щодо зміни умов його погашення (й основної суми, і процентів – разом або окремо, залежно від глибини проблеми).

Цей останній варіант, варіант реструктуризації є найбільш поширеним і прийнятним у світовій практиці. Зокрема йдеться про прямі переговори з урядами, банками або міжнародними фінансовими організаціями. Але варто звернути увагу на те, що такі переговори при будь-якому їх результаті підбивають довіру до країни-позичальника і негативно впливають на її

міжнародний кредитний рейтинг (що позначається на подальших запозиченнях). Тому необхідно насамперед використовувати ринкові методи реструктуризації, що включають, наприклад, боргові свопи (*debt-for-debt swaps*), на які припадає близько 75 % усіх операцій на вторинному ринку капіталів. Поступовий вихід на світовий ринок різних українських позичальників – банків, корпорацій, муніципальних влад, – дозволяє поступово опанувати цей інструмент реструктуризації. Користуючись загальним падінням світового фінансового ринку можна здійснювати й операції «звотної покупки» (*direct cash buyback*).

5. Формування єдиної цілісної державної стратегії управління боргом і її узгодження з бюджетно-податковою та валютно-курсовою політикою держави. Як відомо, необґрунтовані кроки у бюджетно-податковій, грошово-кредитній, валютно-курсовій політиці зумовлюють нестабільність на фінансовому ринку та невпевненість інвесторів щодо майбутніх доходів. Останні вимагають вищої премії за ризик, що призводить до зростання вартості боргу.

Відповідно до Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України 15 серпня 2012 р. № 569-р, політика управління державним боргом та гарантованим державою боргом України має бути спрямована на виконання таких завдань:

– запобігання виникненню пікових навантажень на державний бюджет, що пов'язані зі здійсненням платежів за державним боргом; – забезпечення розвитку внутрішнього ринку державних цінних паперів;

– використання державних гарантій виключно як інструмента підтримки реалізації проектів, які відповідають державним завданням і пріоритетам, визначеним Програмою економічних реформ.

Враховуючи те, що проблема надмірного зовнішнього боргу стала доволі відомим і поширеним явищем другої половини ХХ ст., світова практика нагромадила значний досвід щодо управління борговим тягарем вирішення проблеми заборгованості: від найгіршого – абсолютний дефолт (повна відмова від своїх зобов'язань), до дещо ліпшого, при якому частково списуються борги (однак боржник втрачає частково політичну самостійність та тимчасовий доступ до міжнародного ринку капіталів), та до найкращого із варіантів – реструктуризації, що передбачає переоформлення боргу в тій чи іншій формі.

Під *реструктуризацією боргу* розуміють прийняття за згодою боржників і кредиторів заходів, спрямованих на підтримку платоспроможності боржників у середньо- та довгостроковій перспективі.

У наявній системі управління зовнішнім боргом, яка має інтернаціональний характер використовуються різноманітні моделі реструктуризації, що реалізуються залежно від типів кредиторів і боржників. Один із цих варіантів – реструктуризація міжурядових позик і позик, гарантованих урядом у рамках Паризького клубу офіційних кредиторів.

Переоформлення заборгованості комерційним кредиторам здійснюється двома основними способами:

– скороченням заборгованості у результаті викупу боргових зобов'язань з дисконтом із вторинного ринку країнами з низьким рівнем доходу за рахунок

коштів Фонду скорочення заборгованості Міжнародної асоціації розвитку (МАР) (це положення стосується лише кредитів, отриманих по лінії МАР); чи конверсії боргів;

– зниження боргу і його обслуговування в рамках «плану Брейді», запропонованого адміністрацією США у 1989 році, чи конверсії боргів для країн із середнім рівнем доходу.

Необхідність створення Фонду (1989 року) зумовлено такими причинами: нездатністю боржників обслуговувати зовнішню заборгованість через складне економічне становище; діючі механізми реструктуризації боргів не давали ніяких позитивних зрушень у цій групі країн; відбувався постійний відтік кредиторів через погіршення ситуації.

Програми переоформлення заборгованості по лінії Фонду скорочення заборгованості МАР мають безповоротний разовий характер, тобто шляхи подальшої реструктуризації не розглядаються. Розмір коштів, що виділяються Фондом, обмежений 10 млн дол. (у деяких випадках більше), а операції вважаються доцільні, якщо вони дають можливість погасити не менше 85 % заборгованості приватним кредиторам. Кошти Фонду використовуються для викупу лише основного боргу у формі середньо- і довгострокових державних зобов'язань приватним кредиторам, а відсотки, нараховані по боргу, погашаються боржником. Кошти Фонду МАР можуть використовуватися на конверсію боргу у програми розвитку національної економіки.

Суть «плану Брейді» полягала в тому, щоб урізноманітнити форми фінансової підтримки країн, що розвиваються, розробити схеми, які дозволять зменшити борг комерційним банкам і платежі щодо його обслуговування. Першою випробувала «план Брейді» Мексика, підписавши в липні 1989 року угоду, відповідно до якої більша частина боргу іноземним банкам у розмірі 54 млрд дол. скорочена на 35 % (майже на 19 млрд дол.), зокрема і шляхом обміну боргових зобов'язань на акції національних підприємств.

Передбачаються такі форми:

– викуп боржником певної частини своїх боргових зобов'язань із знижкою (дисконтом) на вторинному ринку;

– обмін зобов'язань на цінні папери з меншим номіналом чи під більш низькі відсотки (облігації Брейді) з довшим (понад 10 років) періодом обертання і пільговим періодом виплати відсотків;

– обмін частини боргових зобов'язань і відсотків на національну (неконвертовану) валюту, або на акції національних компаній країн-боржників.

Облігації типу «Брейді» є державними облігаціями, емітованими в обмін на реструктуризований борг перед комерційними банками. Зазвичай ці зобов'язання в частині номіналу гарантовані облігаціями Казначейства США. Сьогодні в облігаціях типу «Брейді» оформлено понад 1/3 всіх зовнішніх державних зобов'язань країн Латинської Америки.

Операції підтримуються коштами, отриманими з офіційних джерел (кредитами МБРР, МВФ та іншими міжнародними організаціями, коштами, отриманими на двосторонній основі від країн-донорів). Як невід'ємний елемент

«плану Брейді» передбачається прийняття країною-боржником, ухваленої МВФ і Світовим банком (МБРР), національної програми економічного розвитку, яка, здебільшого включає такі заходи: контроль за грошовою масою, скорочення бюджетного дефіциту і темпів інфляції; приватизація; у зовнішньоекономічній діяльності – лібералізація торгового і валютного режимів.

Серед основних схем реструктуризації зовнішнього боргу найбільшого поширення набули такі:

1. Перенесення термінів платежів (пролонгація).
2. Нові кредити з цільовим призначенням оплати минулих боргів (за схемою «Ponzi»).
3. Списання боргу.
4. Викуп боргу з дисконтом на вторинному ринку.
5. Обмін боргу на акції національних підприємств.
6. Обмін боргу на національну валюту.
7. Сек'юритизація (обмін боргу на облігації боржника).

Політика реструктуризації боргу шляхом пролонгації має першочергове значення при вирішенні проблеми заборгованості. Перенесення термінів платежів дозволяє перетворити короткотермінові та середньотермінові борги у довготермінові, відклавши час оплати основної частини боргу. Але водночас треба мати на увазі, що така реструктуризація боргів здійснюється під доволі високі відсотки, і можливість заощадити фінансові ресурси сьогодні надалі призведе до підриву кредитоспроможності зі всіма можливими негативними наслідками.

Ще більш ризикованою є схема реструктуризації через залучення нових кредитів для оплати минулих боргів.

Наступний варіант – списання боргів (доволі відоме явище). Однак найчастіше подібні механізми застосовуються відносно найменш розвинутих країн, нездатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі. За певних умов, часткове списання боргу економічно вигідне і кредиторам. Так, при незначних обсягах запозичень очікуваний обсяг виплат за боргом збігається з обсягом зобов'язань, тобто очікується, що борг буде погашено повністю. Але з деякого часу величина боргу починає перевищувати обсяг очікуваних виплат за ним. Наростаюча ймовірність дефолту призводить до падіння вартості боргу. Із подальшим ростом обсягів запозичень разом із ринковою ціною падає і сумарна вартість боргу. Дестимулюючий вплив, який чинить надмірний борговий тягар на економіку країни і її фінансову систему, стає сильним. У цьому разі, очевидно, необхідне списання частини боргу.

З середини 80-х рр. ХХ ст. отримали поширення ринкові методи регулювання заборгованості, серед яких провідне місце займає конверсія боргів. Під **конверсією** розуміють усі механізми, що забезпечують заміну зовнішнього боргу іншими видами зобов'язань, менш обтяжливими для боржника (наприклад, конверсія боргу в акції, інвестиції, погашення товарними поставками, зворотній викуп боргу самим позичальником на вторинному ринку на особливих умовах,

обмін на боргові зобов'язання третіх країн, взаємозалік та інше). Пік популярності конверсії боргів припадає на початок 90-х рр. ХХ ст.

Серед конверсійних операцій найбільшу питому вагу має схема викупу боргу з вторинного ринку за ціною нижче ринкової (40 % усіх операцій) і конверсія в акції корпоративних підприємств (34 % усіх операцій).

Викуп боргу. Деякі країни-боржники мають у своєму активі значні обсяги золотовалютних резервів чи можуть доволі швидко їх нагромадити внаслідок стимулювання експортних галузей. У той самий час, борги цих держав на ринку продаються зі значним дисконтом, що свідчить про насторогу інвесторів щодо платоспроможності позичальника. У такій ситуації можна було б дозволити позичальнику самостійно викупити власні борги на відкритому ринку. Це дозволило б на ринкових умовах скоротити загальний обсяг державного боргу без прийняття кредиторами будь-яких узгоджених рішень. Через наявність дисконту по боргах подібна стратегія у чомусь аналогічна частковому списанню боргу.

Обмін державного боргу на акції національних підприємств. Однією із найбільш відомих ринкових схем реструктуризації державного боргу є надання кредиторам права продажу боргів із дисконтом за національну валюту, на яку у результаті можна придбати акції національних компаній. Частіше використовується безпосередній обмін (своп) боргів на акції компанії, що знаходяться у державній власності.

Конверсія боргу в національну валюту (борг для розвитку). Ця операція фактично відображає безкоштовну допомогу. Держави-кредитори розробили програми конверсії боргів у національні валюти з метою довгострокового фінансування проектів розвитку. У світовій практиці вирізняють три види подібних програм: борг на охорону природи, борг на охорону здоров'я, борг на освіту. Механізм операції полягає у тому, що міжнародна неурядова організація купує борг на вторинному ринку із значним дисконтом. Пізніше борг обмінюється на національну валюту, найчастіше, щоб уникнути інфляційних коливань національної валюти на отриману суму боргу випускаються спеціальні облігації у національній валюті, які згодом використовуються для фінансування програм розвитку.

Сек'юритизація. Країна-боржник емітує нові боргові зобов'язання у вигляді облігацій, які або безпосередньо обмінюються на старий борг, або продаються. У разі продажу отримані кошти використовуються на викуп старих зобов'язань. Якщо нові цінні папери продаються на ринку з меншим дисконтом, така операція призведе до скорочення загального обсягу заборгованості. Подібна схема реструктуризації реалізується на добровільній основі лише в разі, якщо нові зобов'язання визнаються пріоритетними відносно старих боргів. Інакше очікувані платежі за старим боргом еквівалентні платежам за новим, який буде продаватися з тим самим дисконтом, що й наявний. Зменшення боргового тягаря не відбувається. На практиці досягнути такої пріоритетності доволі складно. Просте декларування переваги одних зобов'язань над іншими автоматично призводить до порушення міжнародних норм права. А втім, у багатьох випадках

це можливо. Найбільшого поширення отримала сек'юритизація банківських боргів, тобто обмін зобов'язань перед банками-кредиторами на облігації.

Для вдосконалення системи управління державним боргом, у контексті оцінки рівня боргової безпеки доцільно:

- розширити та законодавчо регламентувати індикатори боргової безпеки з коригування нормативних значень відповідно до міжнародної практики;

- розробити єдину методологію оцінки боргових ризиків, систематизувавши перелік боргових індикаторів ризику;

- використовувати індикатори еластичності в розрахунку рівня боргової безпеки, боргових ризиків, зокрема відношення суми можливих витрат на погашення державного боргу при девальвації національної валюти на одну гривню до ВВП, відношення ціни одного відсотка річних плаваючої відсоткової ставки до ВВП тощо;

- ефективно управляти умовними зобов'язаннями, основними джерелами фіскальних ризиків для підвищення стабільності та передбачуваності державних фінансів з урахуванням позитивної світової практики;

- сформувати та імплементувати середньо- та довгострокову ризикорієнтовану стратегію управління державним боргом України із таргетуванням детермінантів фінансово-боргової стійкості та можливим використанням моделі «фінансового придушення».

Вирішуючи проблему боргової безпеки та уникнення дефолту, пріоритетним питанням для держави мають бути її національні економічні інтереси.

ТЕМА 8. ІНВЕСТИЦІЇ, ЯК ДЖЕРЕЛО ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ

1. Інвестиційна безпека у структурі економічної безпеки держави.
2. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків.
3. Критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави. Інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави.
4. Ринковий та державний механізм у системі забезпечення інвестиційної безпеки держави.

Ключові слова: інвестиції, інвестиційна безпека, страхування інвестиційних ризиків, інвестиційний клімат, інвестиційний рейтинг, ризики та загрози інвестиційної безпеки, інвестиційна привабливість.

Keywords: investment, investment security, investment risk insurance, investment climate, investment rating, risks and threats of investment security, investment attractiveness.

1. Інвестиційна безпека у структурі економічної безпеки держави.

Проблема забезпечення інвестиційної безпеки особливо актуальна для України, яка має забезпечити розбудову ринкової економіки, подолати деформації у структурі економіки, оновити продукцію та виробничий апарат у промисловості, освоїти нові для себе види діяльності у сфері послуг.

Однозначного визначення сутності інвестиційної безпеки на сьогодні немає. Так, інвестиційною безпекою називають такий рівень інвестування економіки, який забезпечував би її розширене відтворення, раціональну реструктуризацію та технологічне переозброєння. Зауважують також, що інвестиційна безпека визначається можливістю нагромадження ресурсів або капітальних вкладень. За належного його рівня підвищується капітало-віддача функціонування секторів економіки, зростають темпи розширеного відтворення і технологічного переозброєння економіки. Окремі автори виділяють поняття "безпеки інвестиційних вкладень", яким називають брак ризику втрат капіталу (вкладених коштів і майбутніх доходів).

Міністерство економіки в „Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України” зазначає, що інвестиційна безпека -це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку про належному рівні фінансування науково- технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів.

Таким чином, інвестиційна безпека — це такий стан рівня інвестицій, який дає можливість оптимально задовольняти поточні інвестиційні потреби національної економіки за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання й повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами внутрішніх і зовнішніх інвестицій, іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за кордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

Забезпечення інвестиційної безпеки має відбуватися з урахуванням різкого скорочення експорту українського капіталу за межі України, високого ступеня пов'язаності міжнародних капіталів, відсутності великих мас вільного іноземного капіталу, гострої конкуренції між сферами його вкладання і країнами, які залучають іноземний капітал. Іноземні інвестори твердо дотримуються правила: вкладати капітал туди, де низький ступінь ризику і висока оборотність вкладених коштів.

З викладеного вище випливає, що у найбільш узагальненому вигляді інвестиційну складову економічної безпеки можна визначити як сукупність нормативно-правових, соціальних і екологічних умов, які визначають тип і динаміку відтворювального процесу, що забезпечують надійність відшкодування та ефективність вкладеного капіталу. У зв'язку з цим інвестиційною безпекою держави слід називати також спроможність підтримувати виробничі нагромадження і капітальні вкладення на рівні, що забезпечує необхідні темпи розширеного відтворення, реструктуризацію і технологічне переозброєння економіки, тобто інвестиційна безпека дає змогу оптимально задовольняти поточні потреби економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, досягнення оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за кордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

Головним критерієм інвестиційної безпеки є конкурентоспроможність економіки як процесу реалізації економічної безпеки у динаміці. З огляду на те, що критерій економічної безпеки — підтримання в адекватному стані умов життєдіяльності (економічне зростання, добробут населення), то матеріальною основою цього є певний рівень інвестування та інвестиційної безпеки. Виокремлення названих критеріїв пов'язане з пороговими граничними значеннями допущення певного ймовірного порушення безпеки. Отже, визначення інвестиційної безпеки має бути пов'язане з мірою, що виражає органічну єдність якісної та кількісної визначеності явища інвестиційної безпеки. Названі критерії інвестиційної безпеки дають можливість визначити інвестиційну безпеку як соціально-економічну форму руху національної економіки в сучасних умовах.

Методологія визначення критеріального рівня інвестиційної безпеки дає можливість виокремити позитивний та нормативний аспекти інвестиційної безпеки. Позитивний аспект інвестиційної безпеки є поєднанням захищеності й розвитку національної економіки. З позиції захищеності інвестиційна безпека передбачає подолання певних загроз і досягнення критеріального рівня соціально-економічних показників. З позиції розвитку інвестиційна безпека означає реалізацію необхідних темпів економічного зростання.

Нормативний аспект інвестиційної безпеки є поєднанням стану і процесу розвитку, що гарантовані державою. Кінцева мета цього поєднання — конкурентоспроможність економіки, а засіб її досягнення — інструменти індикативного регулювання інвестування та механізми саморозвитку (рис. 8.1).

Поняття «інвестиційна безпека» означає також процес забезпечення такого стану інвестиційної сфери, за якого економіка здатна зберігати й підтримувати такий рівень інвестиційних ресурсів в умовах дії внутрішніх та зовнішніх загроз, що є необхідним для забезпечення стійкого розвитку та соціально-економічної стабільності країни, зростання конкурентоспроможності національної економіки та добробуту населення.

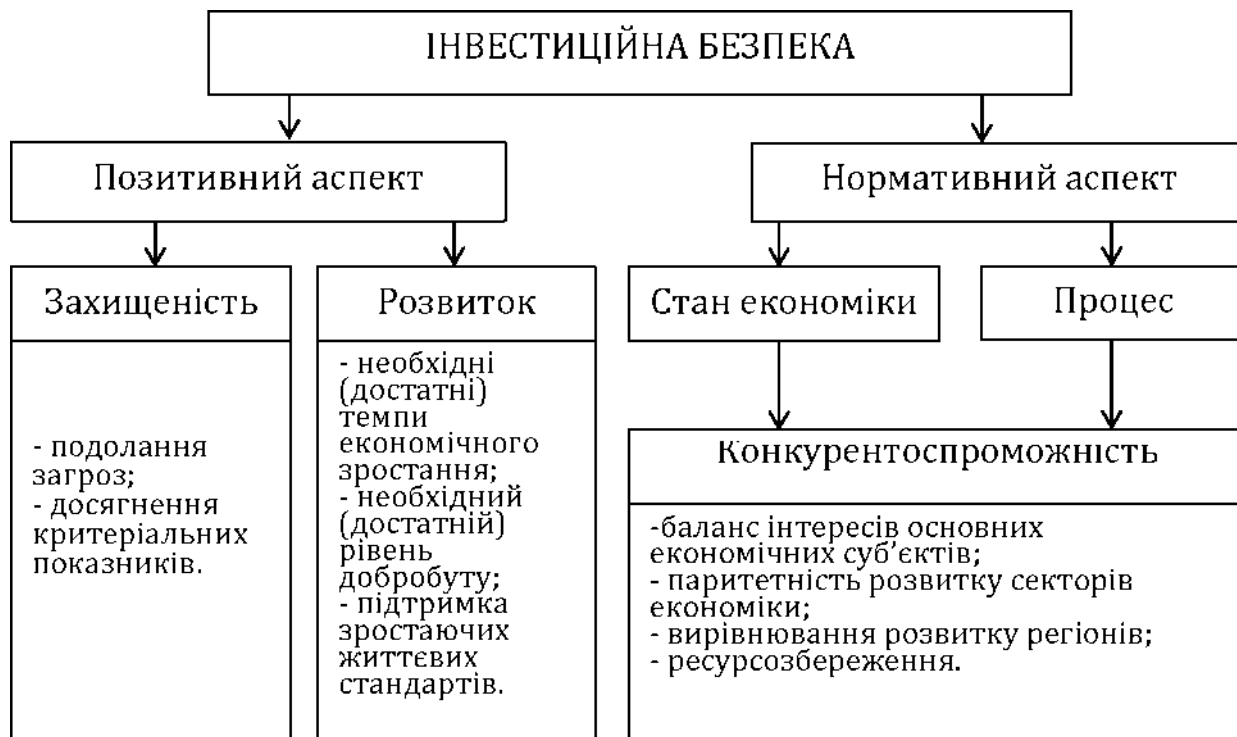

Рисунок 8.1 – Позитивний та нормативний аспекти інвестиційної безпеки

Таке визначення є методологічним продовженням уточнення поняття "економічна безпека", доповнює і поглиблює його з позиції сутності інвестиційної складової безпеки, виражає взаємозв'язок між ними та розкриває зв'язки між основними складовими економічної безпеки. Інвестиційна безпека — це стан, процес і результат. З одного боку, вона характеризує досягнутий рівень використання інвестиційних ресурсів у економіці, а з іншого — розкриває процес та напрями ефективного їх використання.

Отже, інвестиційна складова — це особлива підсистема економічної безпеки, що створює передумови для найкращого використання соціально-економічних відносин у розвитку і науковотехнічному відновленні продуктивних сил суспільства за допомогою активної інвестиційної діяльності. У дослідженні структури Інвестиційної складової варто враховувати: входження інвестиційної складової в систему економічної і фінансової безпеки України; диференціацію інвестиційної складової за різними рівнями економіки (країна, регіон, галузь, підприємство); властивість синергізму, тобто те, що інвестиційна складова економічної безпеки країни не є простою сукупністю інвестиційних складових економічної безпеки регіонів і підприємств; формування інвестиційної складової під впливом багатьох об'єктивних факторів; виникнення різних ризиків як наслідок відповідних умов.

Важливим моментом для усвідомлення цілісної конструкції інвестиційного процесу та інвестиційної безпеки є визначення їхнього об'єкта і суб'єкта інвестування.

Інвестиційний об'єкт — будь-який об'єкт (країна, регіон, галузь, підприємство тощо), на який спрямовані інвестиції.

Необхідно звернути увагу на те, що інвестиційний об'єкт існує тільки в процесі здійснення інвестиційної діяльності та є матеріальною основою досягнення цілей, визначених інвестиційною політикою. В умовах ринкової системи господарювання сам інвестиційний об'єкт для інвестора не має вирішального значення. Він становить інтерес тільки тією мірою, якою забезпечує задоволення власних цілей інвестора, що свідомо не збігаються із задоволенням потреби споживачів у тій продукції, що виробляє фірма. З погляду теорії інвестицій, об'єкт для інвестора становить проміжну ланку, що сприяє задоволенню цілей інвестора — здобуттю ефекту на вкладений капітал. Отже, об'єкт є мірою і сутністю інвестиційної активності суб'єкта.

Суб'єктами, з одного боку, виступають учасники — власники вільних інвестиційних ресурсів (банки, фінансові компанії та інші інвестиційні інститути, а також приватні інвестори), а з іншого — підприємства, організації та ін., що мають потребу в інвестиційних ресурсах. Важливою стороною інвестиційної діяльності є посередники, котрі забезпечують взаємодію інвестиційних інститутів зі споживачами інвестиційних ресурсів. У цілому основні суб'єкти інвестиційної безпеки такі: держава, особа, підприємство, регіон, світове співтовариство. Саме взаємодія цих суб'єктів визначає характер, ступінь та особливості інвестиційної діяльності та інвестиційної безпеки. Окрім того суб'єкти переважно і є джерелом суб'єктивних та об'єктивних ризиків і загроз інвестиційній безпеці. Склад потенційних суб'єктів інвестиційного процесу подано на рисунок 8.2

Наявність різноманітних інвестиційних інтересів становить причину неминучого виникнення системи суперечностей у цій сфері. Таким чином, функціонування і розвиток економічної системи та її структурних компонентів, у тому числі інвестиційної складової, з позиції економічної безпеки, характеризується такими параметрами: поєднання динамічності і стійкості, ефективність, захищеність від внутрішніх та зовнішніх негативних впливів, що є результатом функціонування відповідного економічного механізму, а також

здатність і готовність створювати ефективні механізми протидії загрозам, дотримання оптимального балансу інтересів економічних суб'єктів.

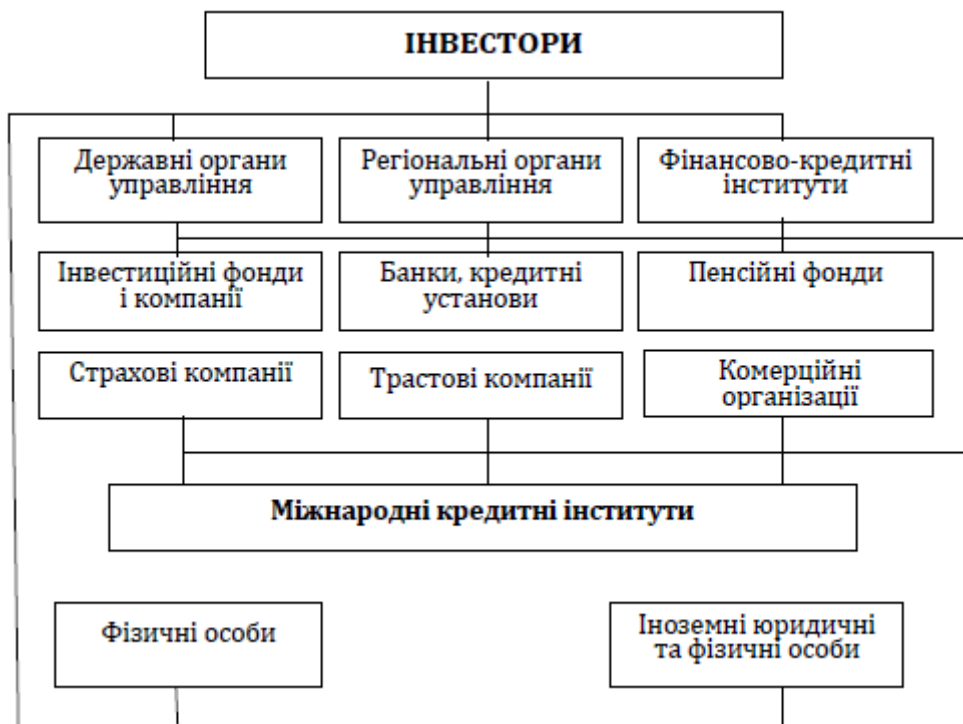

Рисунок 8.2 – Склад потенційних суб'єктів інвестиційного процесу

2. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків.

Одним із найважливіших компонентів аналізу й управління інвестиційною безпекою є аналіз загроз, динаміки їхнього нагромадження та оцінка ступеня їхнього впливу. Мають бути розглянуті як внутрішні (стан фондових ринків, банківської системи, технологічний рівень виробництва основних галузей економіки, ступінь зношеності основних виробничих фондів, неготовність будівельного комплексу регіону забезпечити необхідний рівень обсягів будівництва), так і зовнішні загрози, спричинені умовами на зовнішніх ринках і виявами відцентрових тенденцій. Отже, основне завдання полягає в побудові оцінки, що дає змогу в процесі діяльності інвестиційної системи чисельно визначити загрозу зменшення потоку інвестицій у реальний сектор економіки, щоб вчасно вжити заходів з недопущення цього.

Основними загрозами інвестиційній безпеці держави виступають:

- відсутність інвестиційної стратегії;
- високі інвестиційні ризики;
- політична нестабільність;
- недосконала законодавчо-нормативна база;
- зменшення частки прибутку у джерелах фінансування інвестицій;
- обмеженість доступних фінансових коштів;
- загострення платіжної та бюджетної кризи;

- відсутність ефективних механізмів трансформації заощаджень населення в інвестиції;
- відсутність кваліфікованої підготовки фахівців;
- відсутність дієвої системи страхування іноземних інвестицій.

Інвестиційна безпека зумовлюється також і структурою й домінуванням на вітчизняному ринку тих чи інших мотивів інвестування, ступенем диверсифікації інвестиційних джерел. За інших рівних умов рівень інвестиційної безпеки підвищується за наявності більшої кількості джерел внутрішніх і зовнішніх інвестицій. На рівень інвестиційної безпеки держави впливає величина відпливу капіталу (окрім прямих інвестицій в інші країни) з країни, оскільки на неї скорочується потенційно можливий обсяг сукупних інвестицій.

Інвестиційна безпека характеризується також рівнем повернення вкладених коштів. Наприклад, у 1989—1993 рр. інвестиції, вкладені в країни Центральної і Східної Європи, повернулися лише на 75 % .

Особливе місце у забезпеченні інвестиційної безпеки належить страхуванню інвестиційних ризиків. Слід зазначити, що іноземний капітал в більшій мірі реагує на щонайменшу дестабілізацію в Україні, ніж національний. Необхідно підкреслити, що, на жаль, іноземні страхові структури розглядають Україну як країну з дуже високим ступенем інвестиційного ризику.

Великого значення для забезпечення високого рівня інвестиційної безпеки держави набуває добросовісна поведінка інвесторів. Впливає на стан інвестиційної безпеки і рівень узгодження інтересів менеджерів, мажоритарних і міноритарних власників, які на практиці часто не збігаються. З позиції інвесторів подібна розбіжність збільшує ризик вкладень та ставить під сумнів отримання необхідної доходності. У результаті один і той самий бізнес може мати для інвестора різну цінність залежно від відчуття непорушності своїх інтересів.

Рівень інвестиційної безпеки не в останню чергу зумовлюється ступенем інформованості інвесторів. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що в Україні інвестори, на думку експертів, мають справу з не досить ефективним ринком, що, з одного боку, дає можливість отримувати надприбутки інсайдерам, а з іншого, робить більш-менш коректне прогнозування неможливим. Більшість торговців на вітчизняному фондовому ринку не мають змоги визначити інвестиційну вартість акцій внаслідок або браку необхідної інформації, або невідповідності персоналу до подібного аналізу.

Водночас інвестиційна безпека залежить від того, яким чином індивідуальні інвестори бажають отримувати інвестиційний дохід у вигляді готівкових дивідендів або капіталізованого доходу. Прибічники першого варіанта зменшують ліквідність ринку капіталу (роблять примарними перспективи майбутнього зростання), роблять його менш привабливим для міжнародних інвесторів.

На рівень інвестиційної безпеки впливає режим валютного курсу та відсоткова політика, що встановилися в країні. Так, наявність валютного коридору поряд з позитивними реальними відсотковими ставками є визначальним чинником залучення портфельних інвестицій у фінансові активи,

деноміновані в національній валюті. За макроекономічної стабільності різниця у відсоткових ставках у національній та іноземній валюті показує очікувану девальвацію національної валюти, що уможлиблює прогнозування валютних курсів за непокритого економічними агентами паритету відсоткових ставок в країні.

На рівні інвестиційної безпеки позначається характер амортизаційної політики. Так, амортизаційна політика, що передбачає вилучення у підприємств нарахованих сум амортизаційних відрахувань, явно знижує рівень інвестиційної безпеки.

Інвестиційна безпека залежить і від часових рамок прийняття рішень про інвестування. Найтриваліший процес прийняття рішень у міжнародних фінансових організаціях.

Інвестиційна безпека визначається чіткою інвестиційною політикою, розрахованою на тривалу перспективу. Отже, необхідно виробити і впровадити інвестиційну державну політику.

Реалізація інвестиційної безпеки визначається розробленням механізму інвестиційної безпеки як певного способу функціонування її системи.

Таким чином, здійснення підприємництва в будь-якій формі пов'язане з ризиком. Ризик характеризується як небезпека потенційної ймовірної втрати ресурсів або недоодержання доходів порівняно з прогнозованим варіантом. В інвестиційній діяльності питання ризику стоїть дуже гостро. Це спричинюється, по-перше, значною тривалістю інвестиційного циклу від моменту вкладення коштів до часу їх повернення. По-друге, інвестування пов'язане з вкладанням великих коштів, матеріальних ресурсів, неефективне використання яких може негативно позначитись на фінансовому стані інвестора. По-третє, часто інвестування здійснюється через третіх осіб (фінансових посередників), тому інвестор, як правило, не має реальної можливості контролювати використання вкладених коштів, оперативно втручатись у виробничий процес тощо. З огляду на викладене у процесі складання інвестиційного бізнес-плану дуже важливо правильно оцінити і проаналізувати можливі ризики, виявити напрями їх уникнення та страхування.

Оцінити ризики в бізнес-плані можна за допомогою визначення факторів, наведених у табл. 8.1

Таблиця 8.1 Види інвестиційних ризиків та форми їх страхування

Вид ризику	Рівень ризику	Форма страхування ризику
Затримка початку реалізації інвестиційного проекту (відсутність ліцензії, проектно-кошторисної документації, земельної ділянки)	Безризикові інвестиції	Розробка ефективних профілактичних заходів з метою попередження ризиків
Несвочасне завершення будівництва (зазначити причини)	Допустимий	Створення страхових (резервних) фондів для покриття збитків

Значне перевищення вартості порівняно з проектно-кошторисною документацією	Критичний	Чітке визначення обов'язків і відповідальності всіх учасників інвестиційного проекту, розподіл між ними збитків
Ризик невиходу у встановлені строки на проектну потужність	Катастрофічний	Отримання певних гарантій від органів влади
Ризик втрати ринку збуту (зниження попиту, високий рівень конкуренції)		Зовнішнє страхування окремих ризиків у страхових компаніях
Зниження запланованого рівня чистого прибутку (підвищення рівня затрат, зниження рівня цін, зміни податкового законодавства)		

Визначаючи вид ризику, потрібно оцінити його рівень і вплив на загальні результати. Безризикові інвестиції в нашій державі знайти важко, тому що на рівень ризику впливають не тільки економічні, а й політичні, соціальні, екологічні та інші фактори.

Інвестиціями з допустимим рівнем ризику прийнято називати такі вкладення, коли існує ймовірність втратити весь чистий прибуток за цим інвестиційним проектом.

Критерієм критичного рівня ризику є можливість втрати не тільки прибутку, а й усієї виручки. Це означає, що не можна брати до виконання інвестиційний проект, якщо в одному з 10 випадків може бути втрачений прибуток, в одному зі 100 - валовий дохід, а в одному з 1000 - все вкладене майно.

Залежно від рівня ризику потрібно передбачити заходи щодо його страхування (див. табл. 8.1). Складаючи інвестиційний бізнес-план, часто передбачають так звану премію за ризик. Це своєрідний додатковий прибуток, якого вимагає інвестор за свій ризик. Розміри цього прибутку повинні збільшуватись пропорційно зростанню ризиків за тим чи іншим інвестиційним проектом.

3. Критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави. Інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави.

Інвестиційна безпека держави має як якісні, так й кількісні критерії. Вона досягається за умов: дотримання граничної норми інвестування, що дає можливість відтворювати науково-технічний та інтелектуальний потенціал; здійснення розширеного відтворення основного капіталу; підтримання конкурентоспроможності економіки; гарантування зростання ВВП; створення стратегічних резервів; відновлення природних ресурсів тощо.

Кількісні критерії безпечного стану економічної сфери не можуть перевищувати (бути меншими) порогових індикаторів цієї сфери.

Основними індикаторами, що визначають інвестиційну безпеку держави є:

- питома вага інвестицій (внутрішні капітальні вкладення та іноземні інвестиції) у ВВП;
- питома вага вітчизняних інвестицій у ВВП;
- частка іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій країни;
- співвідношення прямих і портфельних інвестицій;
- величина іноземних інвестицій на душу населення;
- ступінь покриття потреби держави в інвестиційних ресурсах грошовою масою;
- частка бюджетних коштів у вартості інвестиційного проекту.

Так для стабільного економічного зростання держави загальні річні інвестиції в реальний сектор економіки, що складаються з внутрішніх капітальних вкладень та прямих іноземних інвестицій, мають бути на рівні 25% від ВВП, що вважають пороговим значенням інвестиційної безпеки. При цьому, обсяг вітчизняних інвестицій має перевищувати 17% ВВП.

Ще одним показником, який характеризує оптимальний рівень протікання інвестиційних процесів в країні, є відношення прямих іноземних інвестицій до ВВП. Порогове значення даного показника становить 6%.

Також своєрідними індикаторами рівня інвестиційної безпеки є частка іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій країни та приток прямих іноземних інвестицій у розрахунку на одну особу.

У світовій практиці для оцінки рівня інвестиційної безпеки розраховують індекс інвестиційної безпеки, що характеризує рівень стійкості економічної системи країни щодо залучення та освоєння інвестицій, які спрямовуються на забезпечення розширеного відтворення.

Даний індекс визначається на основі оцінки 23 показників, які характеризують інвестиційну активність, інвестиційний клімат, стан економічного розвитку, інвестиційні ризики та очікування інвесторів (див. табл. 8.2).

Таблиця 8.2 Показники рівня інвестиційної безпеки держави, які використовують для розрахунку індексу інвестиційної безпеки

Категорії показників	Питома вага	Показники
Інвестиційна активність	1	1. Притік прямих іноземних інвестицій за останній рік (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) 2. Притік прямих іноземних інвестицій за останні три роки (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) 3. Експорт прямих інвестицій (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) 4. Інвестиції в основний капітал (у % до ВВП)
Інвестиційний клімат	0,8	1. Індекс корупції 2. Індекс економічної свободи 3. Індекс глобальної конкурентоспроможності 4. Індекс легкості ведення бізнесу

Стан економічного розвитку	0,6	1. Темпи зростання ВВП 2. Темпи інфляції 3. Стан платіжного балансу
Суверенний кредитний рейтинг	0,5	1. Кредитний рейтинг Moody's 2. Кредитний рейтинг Standard & Poor's 3. Кредитний рейтинг Fitch
Очікування інвесторів	0,5	1. Дослідження інвестиційних перспектив UNCTAD 2. Індекс довіри прямих іноземних інвестицій A.T. Kearney

4. Ринковий та державний механізм у системі забезпечення інвестиційної безпеки держави.

Розгляд процесів інвестиційного забезпечення як сукупності взаємопов'язаних рівнів і підсистем, здатних функціонувати в руслі єдиного вектора реалізації економічних інтересів на стику сфер інвестування та державного регулювання рівня фінансової безпеки, дає можливість охарактеризувати його як цілісний механізм.

Механізм інвестиційного забезпечення фінансової безпеки - це спосіб організації управління рухом інвестиційних ресурсів для забезпечення реалізації національних фінансових інтересів, запобігання загрозам фінансовій безпеці, ліквідації їх наслідків і досягнення на цій основі такого рівня фінансової безпеки, який би сприяв ефективному досягненню загальноекономічних і соціальних цілей.

Механізм реалізації інвестиційної безпеки як система має такі підсистеми реалізації інвестиційної складової фінансової безпеки в рамках єдиного механізму:

- ринковий механізм реалізації як підсистема ринкового саморегулювання і коригування інвестиційної безпеки в фінансовій сфері;
- державний механізм регулювання інвестиційних процесів й управління інвестиційною діяльністю як підсистема державного регулювання інвестиційної складової фінансової безпеки;
- механізм інвестиційного партнерства як підсистема співробітництва держави, підприємців і населення за провідної ролі держави у процесі реалізації інвестиційної складової фінансової безпеки суб'єктів господарювання.

Всі перераховані механізми є цілісною системою, в якій залежно від особливостей перебігу процесів економічного розвитку можуть переважати ті або інші компоненти. Особливо виразно це спостерігається в ході аналізу фінансової безпеки транзитивних економік, у яких спостерігається динамічна зміна ролі механізмів забезпечення фінансової безпеки.

Ринок як специфічна форма економічних взаємовідносин пов'язує різних суб'єктів господарювання і містить суттєві можливості задоволення потреби в безпеці економічного функціонування та розвитку.

Ринкові способи залучення інвестицій припускають і наявність спеціально підготовлених професійних посередників, здатних ефективно переміщати

інвестовані ресурси від інвесторів до емітентів і здійснювати за дорученням емітентів пошук цих ресурсів на вільному ринку. Фінансово сильні, незалежні й компетентні фондові посередники своєю діяльністю забезпечують функціонування інвестиційних потоків у регіоні, а також можуть бути самостійними інвесторами.

Інвестори, у тому числі іноземні, як правило, звертаються до відомих посередників, що мають високий рейтинг показників діяльності, і спеціалізуються насамперед на регіональних цінних паперах. За такого підходу регіон є інвестиційно більш привабливим, якщо в ньому працює велика кількість професійних посередників і менеджерів.

Наявність, а також чітке і злагоджене функціонування всіх структурних елементів, що входять до складу інфраструктури ринку цінних паперів, становить основну умову здійснення угод, зменшення ризиків, що сприяє залученню інвесторів. Важливою є здатність інфраструктури обслуговувати як внутрішньорегіональні, так і міжрегіональні потоки, а також зв'язки із загальноукраїнським ринком.

Великі інвестори хотіли б працювати на ринках із прийнятими і всім заздальгідь відомими правилами. Ці правила забезпечують як органи державного регулювання, так і органи регулювання, створені самими учасниками ринку. Система індикаторів інвестиційного ринку та показників, що їх характеризують, формується на основі цілей і завдань підвищення інвестиційної привабливості регіону, галузі, економіки.

Ринковий механізм інвестиційної безпеки є способом взаємодії покупців і постачальників інвестицій з метою підвищення рівня економічної безпеки і забезпечення прийнятних умов для інвестування та інвестиційної діяльності.

Ринковий механізм інвестиційної безпеки залежить від стану фінансової безпеки держави і зазнає безпосереднього впливу насамперед з боку стану діяльності банківської системи та фінансової системи держави. Звичайно не можна ігнорувати впливу таких ринкових механізмів як система грошового обігу та інфляційні процеси, валютний ринок, фондовий та страховий ринки, що є складовими фінансової безпеки держави.

Функціонування держави, особливо в часи реструктуризації фінансових відносин, потребує величезних обсягів фінансових ресурсів. Окрім того, кредитний і фондовий ринки не забезпечують ефективного переведення фінансових ресурсів з галузей з їх надлишком (переважно експорто-орієнтованих сировинних і таких, що випускають напівфабрикати) до галузей з високим ступенем оброблення, високотехнологічних виробництв.

Банківська система України у контексті інвестиційної безпеки має певні вади, серед яких: недостатній рівень капіталізації; неефективні механізми банків та інструменти управління ризиками, планування та стратегії розвитку; необґрунтовано високий рівень банківських витрат; недосконала структура ресурсної бази з переважанням дорогих залучених коштів; низька рентабельність активів; низький рівень банківського менеджменту та корпоративного

управління; недостатні ефективність банківського нагляду й прозорість діяльності банківських установ. Разом з тим спектр та обсяги кредитних послуг залишаються досить обмеженими, а потреби економіки в кредитній підтримці — незадоволеними.

Під час оцінювання відповідності банківської системи критеріям і стратегії інвестиційної безпеки, на думку фахівців, слід звертати увагу на такі три взаємопов'язані аспекти:

- загальна оцінка життєздатності системи;
- оцінка ролі центрального банку в банківській системі, його законодавчих функцій і надійності практичного механізму їх реалізації;
- оцінка здатності банківської системи до взаємодії як між її окремими суб'єктами, так і з державними і громадськими центрами з приводу вироблення довгострокових стратегічних і короткострокових цілей розвитку економіки.

У зв'язку з тим, що норма прибутку банківського капіталу значно менша, ніж в інших галузях економіки, наприклад, у торгівлі, металургії, переробній промисловості, будівництві тощо, банківський бізнес є непривабливим для інвестицій. Відштовхує інвесторів прозорість банківського капіталу і банківської діяльності та поширена практика капіталізації дивідендів. Низька рентабельність та нормативно-правові обмеження гальмують спрямування на капіталізацію і внутрішніх банківських ресурсів.

Стратегія подальшого реформування банківської системи щодо підвищення рівня інвестиційної безпеки має переслідувати такі цілі:

- поліпшення акумулювання грошових коштів юридичних і фізичних осіб та їх трансформації в кредити й інвестиції;
- підвищення рівня капіталізації комерційних банків (шляхом залучення ними додаткового акціонерного капіталу, капіталізації їх прибутку та реорганізації банків завдяки злиттю чи приєднанню, утворенню банківських холдингів, консорціумів, об'єднання банківських капіталів для здійснення спільних проєктів, спрощення порядку збільшення їх статутного капіталу, у тому числі за рахунок конвертації боргів у капітал) і якості капіталу;
- зміцнення довіри вкладників, інвесторів та інших кредиторів банків, підвищення фінансової стійкості комерційних банків, що виключатиме можливість виникнення банківських криз;
- вдосконалення системи обов'язкових нормативів завдяки її орієнтації на більш точне врахування реальних ризиків банківської діяльності;
- посилення взаємодії комерційних банків з реальним сектором економіки;
- розвиток конкурентних засад функціонування комерційних банків;
- запобігання використанню банківських установ у

недобросовісній комерційній практиці та "відмиванні" "брудних" грошей.

Ринковий механізм інвестиційної безпеки безпосередньо пов'язаний з безпекою фондового ринку. Зростання уваги до вивчення сучасного стану та проблем формування вітчизняного фондового ринку зумовлене тим, що саме він за певних умов є дієвим засобом перерозподілу інвестиційних потоків, залучення

в національну економіку додаткових внутрішніх фінансових ресурсів, іноземних інвестицій, а також інтеграції України у світогосподарський комплекс.

Фондовий ринок як реальний інструмент забезпечення інвестиційних потреб здатний реалізуватися за однієї умови: всі угоди і процеси, що реалізуються на ньому, мають бути безпечними. Значущість підтримання безпеки фондового ринку полягає також у тому, що будь-які масштабні спекулятивні дії окремих учасників ринку, непродумані рішення регулюючих державних органів, несприятливі зміни складу й інфраструктури ринку можуть призвести до значного збільшення вартості запозичень кредитних ресурсів для держави, а отже завдати збитків бюджету і національним інтересам. Саме тому потрібно приділяти особливу увагу всім дестабілізуючим факторам, що впливають на регіональні й національний ринки цінних паперів, незалежно від їх джерел.

Безпека фондового ринку залежить від рівня його капіталізації, що безпосередньо відображається на рівні інвестиційної безпеки. Капіталізація компанії розраховується множенням загальної кількості акцій конкретного емітента на ціну, розраховану як середня ціна кращих котирувань акції на купівлю і продаж. Чим вища капіталізація, тим вища заставна ціна компанії, тим більше дешевих кредитів вона зможе залучити для розвитку свого бізнесу, тим вища буде фінансова віддача від здійснення емісій власних цінних паперів. Натомість низька капіталізація не лише знижує конкурентоспроможність окремих українських компаній, а й негативно впливає на конкурентні позиції країни в цілому, знижує надходження інвестицій у виробничу сферу і гальмує розвиток фінансової сфери.

Якщо визначити "капіталізацію України" як сукупну ринкову вартість українських підприємств, картина вималюється неприваблива. Тим більше, що часто капіталізацією вітчизняних банківської системи і небанківських фінансових установ називається зовсім не їх ринкова ціна, а нагромаджений наявний сукупний капітал. Терміни "капіталізація банківської системи", "капіталізація страхового ринку" слід сприймати певною мірою зі значним наближенням з огляду на класичне визначення сутності капіталізації. Хоча слід зазначити, що окремі автори капіталізацією вважають сукупність запозичених коштів і власного капіталу, що забезпечує активи компанії.

Нинішню ситуацію в Україні зумовлюють такі чинники:

- недосконалість чинної нормативно-правової бази;
- недосконалість інститутів власності й регулювання;
- уперечливість податкової політики; хронічне невиконання протягом останніх років планів приватизації;
- незначна кількість підприємств — емітентів акцій;
- неготовність вітчизняного ринку залучати інвестиції шляхом публічного розміщення акцій; брак масового перерозподілу активів у вітчизняній промисловості;
- несприятливий підприємницький та інвестиційний клімат;
- низький рівень стратегічного планування;

- брак історії успішної систематичної діяльності компаній з виплатою дивідендів, успішного перепродажу компаній;
- здійснення переважної більшості угод з акціями у сфері злиття й поглинання з концентрацією основного інтересу навколо контрольних і блокуючих пакетів акцій;
- брак на фондовому ринку електронної торгівлі; майже повна відсутність капіталізації землі й нерухомості;
- недостатня захищеність прав інвесторів (покупців акцій) та ін.

Розвиток ринку цінних паперів в Україні оцінюється вкрай неоднозначно. З цього приводу є офіційні та неофіційні думки, оптимістичні і песимістичні, обґрунтовані та необґрунтовані оцінки.

Сьогодні, на жаль, доводиться констатувати, що фондового ринку в загальносвітовому в світі значенні в Україні поки що немає. Це зумовлено численними як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами.

Сучасний етап розвитку вітчизняного фондового ринку характеризується переважно первинним нагромадженням та концентрацією капіталу; вторинні, спекулятивні операції для нього не характерні, тому що власники великих пакетів ще не готові до таких дій, оскільки спекулятивні операції ще не стали прибутковими.

Перелік основних заходів щодо поліпшення діяльності українського фондового ринку містить безліч інструментів, шляхів, методів, що мають сприяти поліпшенню інвестиційної безпеки країни, а саме: збільшення обсягів інвестицій з допомогою інструментів фондового ринку, підвищення капіталізації фондового ринку, збільшення частки організованого ринку цінних паперів, зростання інтегрованості вітчизняного ринку цінних паперів у міжнародні фінансові ринки. Стратегічним завданням є формування цивілізованого інвестиційного ринку. Інвестиційний ринок має складатися з трьох рівних за значущістю секторів: сектор інвестиційних ресурсів, сектор зобов'язань і часток, сектор гарантій.

Кожний із цих секторів має визначати реальні ціни на об'єкти, що обертаються на ринку. У зв'язку з наявністю в інвесторів вільних ресурсів виникає їхня пропозиція в секторі інвестиційних ресурсів.

Підприємства пропонують в обмін на інвестиційні ресурси свої частки і зобов'язання. Це породжує утворення сектору часток і зобов'язань, при цьому, як правило, виникають різні види ризиків, тому для їхньої мінімізації виникає сектор гарантій.

Окрім ринкового, має місце і державний механізм забезпечення інвестиційної безпеки країни.

Розрізняють такі види активного втручання держави в інвестиційний процес:

- створення сприятливих умов для діяльності приватних підприємців, насамперед формування сприятливого інвестиційного середовища, а також проведення вигідної для інвесторів податкової та амортизаційної політики,

захист внутрішнього і зовнішнього інвестора, пільгове оподаткування підприємств, що діють у пріоритетних галузях економіки;

- пряма участь держави в ефективних і значущих для країни проектах, розроблення "бюджету розвитку" як частини бюджету країни, забезпечення "локомотивного" характеру державних інвестицій;
- участь держави у створенні інфраструктури об'єктів як основи ефективного приватного підприємництва.

У рамках здійснення державою функцій інвестиційного забезпечення економічної безпеки потрібно виокремити два методи впливу: інвестиційне управління та інвестиційне регулювання.

Встановлення пріоритетності того чи іншого методу лежить в основі визначення головних напрямів підвищення стимулюючої ролі держави в інвестиційній сфері, в економічному і соціальному розвитку суспільства загалом.

У сферу безпосереднього державного управління входять державні інвестиції — діяльність щодо формування й використання тільки тієї частини інвестиційних ресурсів, які мобілізуються державою в державному і місцевих бюджетах, спеціальних позабюджетних фондах і фондах державних підприємств.

Інвестиційне регулювання у свою чергу пов'язане з формуванням макроекономічних, законодавчих, інституціональних умов активізації інвестиційних процесів, спрямування їх на реалізацію не лише приватних, а й загальнонаціональних інтересів. У ході такої діяльності держава активно впливає на ринковий інвестиційний сектор економіки за допомогою бюджетної та податкової політики, системи державної підтримки, тобто здійснює вплив за допомогою всього комплексу заходів економічного регулювання згідно з найважливішими цільовими установками суспільного розвитку.

Теоретично правомірно виділити два крайні підходи у державному регулюванні. За першого підходу держава бере на себе максимальну частину функцій інвестора (концентрація капіталу, забезпечення проектно-кошторисною документацією та матеріально-технічними ресурсами тощо). За другого — діям інвестора надається якомога більше свободи. У цьому випадку держава впливає на інвестиційний процес лише через макроекономічні регулятори: податкову, амортизаційну та кредитну політику, систему санкцій та субсидій.

Інвестиційне забезпечення соціально-економічних процесів зумовлює організовану державою діяльність щодо використання всіх аспектів інвестиційної діяльності та відносин з метою коригування параметрів відтворення і показників економічної безпеки. Таке коригування породжене природною еволюцією суспільства та становить невід'ємну умову нормального функціонування економіки і соціальної сфери.

Державне регулювання інвестиційної складової економічної безпеки розуміється як спосіб організації форм і способів, що забезпечують поєднання державних і приватних інтересів, формування в економіці раціональних пропорцій між споживанням, нагромадженням та інвестуванням, сполучення прогнозування, стратегічного індикативного планування та інших заходів

державного впливу на інвестиційний ринок. Державне регулювання інвестиційної сфери економіки має забезпечувати упорядкованість і узгодженість дуже складних складових інвестиційного процесу, сприяти досягненню оптимізації в розвитку окремих галузей народного господарства і діяльності суб'єктів економічних відносин.

Розв'язання цих завдань може ґрунтуватися на індикативному регулюванні інвестиційної діяльності.

Суть принципів індикативного регулювання полягає в гармонізації інтересів держави й частки капіталу шляхом вироблення принципів та погоджених орієнтирів і завдань розвитку, а також механізмів їхнього досягнення.

В Україні склалися такі реальні передумови для здійснення принципів індикативного регулювання інвестицій. По-перше, великі акціонерні товариства, приватні фірми та інші структури формують

національний корпоративний капітал. Ці корпорації визначають кістяк економіки, тому тісне співробітництво держави з ними сьогодні неминуче і доцільне, бо завдяки лідируючим позиціям найбільші групи підприємств найповніше виражають інтереси суб'єктів економіки та абсорбують переважаючу частину капіталу.

По-друге, великий капітал сьогодні зацікавлений в активному співробітництві з державою. Вітчизняному капіталу потрібне пряме сприяння держави для просування своєї продукції на світові ринки збуту й успішної конкуренції на них, залучення іноземних інвестицій, створення сприятливих умов для реалізації масштабних проектів реконструкції промисловості. Отже, стійкий розвиток економіки, формування довгострокової стратегії інвестиційної діяльності неможливі без зменшення невизначеності майбутнього, зниження ризиків, розвитку загальної економічної кон'юнктури, тобто без активного державного впливу на економіку.

По-третє, залучення і використання тимчасово вільних коштів населення залишається одним із потенційних джерел інвестування.

У ситуації, яка склалася в національній економіці України, нереально розраховувати на посилення прямої участі держави в інвестиційній діяльності. Інвестиції з боку центральної і регіональної влади дуже обмежені внаслідок недостатньої наповненості бюджету і сьогодні можуть практично здійснюватися тільки у формі інвестиційних податкових кредитів, кредитних гарантій або інвестицій у формі участі власності в капіталі.

Державний механізм забезпечення інвестиційної безпеки здатний ефективно функціонувати лише за виконання таких вимог:

- комплексність, тобто необхідність обліку всіх напрямів і форм вияву механізму інвестиційної безпеки;
- системність, тобто врахування як внутрішніх взаємозв'язків і взаємозалежності, так і зовнішніх чинників, що, з одного боку, накладають певні обмеження на функціонування механізму інвестиційної безпеки, а з

іншого — відкривають додаткові можливості для його більш ефективної побудови;

- варіантність (альтернативність), тобто виявлення й обґрунтування декількох варіантів вирішення суперечностей, розрахунку траєкторій соціально-економічного розвитку в рамках функціонування єдиного механізму забезпечення інвестиційної складової економічної безпеки. Похідною є вимога адаптивності державного механізму забезпечення інвестиційної безпеки, його здатність адекватно змінюватися залежно від особливостей розвитку економічної системи, її окремих компонентів;
- безумовний пріоритет вирішення завдань і здійснення заходів, спрямованих на збереження здоров'я і життя людини, підтримку нормальних умов її існування;
- прийнятний ризик, тобто реалізація доступних заходів, спрямованих на захист людини у ринковому середовищі й недопущення подолання граничних ситуацій;
- сумірність технічної і соціальної складових механізму інвестиційної безпеки й безумовний пріоритет останньої.

Структурними компонентами державного механізму забезпечення інвестиційної безпеки є:

- моніторинг як інформаційно-аналітична система спостережень за динамікою показників економічної і фінансової безпеки країни;
- діяльність держави щодо запобігання загрозам інвестиційній безпеці і відшкодування зазнаних збитків, пов'язаних з перевищенням граничних значень за тими або іншими показниками безпеки;
- діяльність держави щодо виявлення і попередження внутрішніх і зовнішніх загроз інвестиційній безпеці економіки.

Отже, роль держави у побудові механізму забезпечення інвестиційної безпеки багато в чому зводиться до визначення цілей економічного розвитку, що схвалюються суспільством, і реалізації механізму узгодження економічних інтересів у інвестиційній сфері на основі обґрунтованого використання елементів їх координації і субординації.

ТЕМА 9. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

1. Вимір фінансової безпеки банківської системи.
2. Загрози фінансовій безпеці комерційних банків.
3. Індикатори оцінки фінансової безпеки банківської системи та банківської діяльності.
4. Сучасний стан банківської системи України у контексті її фінансової безпеки.
5. Механізм забезпечення банківської безпеки в Україні.

Ключові слова: фінансова безпека банківської системи, загрози, банківська діяльність, кібер-атаки, інформаційна безпека, ризики.

Keywords: financial security of the banking system, threats, banking, cyber attacks, information security, risks.

1. Вимір фінансової безпеки банківської системи.

Серед завдань підтримання фінансової безпеки вагоме місце посідає необхідність захисту банківського сектору від загроз зовнішнього та внутрішнього характеру. Забезпечення фінансової безпеки банківського сектору має велике значення для соціально-економічного розвитку держави, адже падіння довіри до банків завдає збитків фінансовій безпеці всієї країни. Крім того, в умовах глобалізації фінансова безпека банків стає не лише національною, а й міжнародною проблемою. Для надання допомоги у боротьбі із шахрайством керівники служб безпеки, що представляють найбільші світові банки і банківські групи, об'єднали зусилля під егідою Міжнародної асоціації з питань безпеки в банківській справі, завдання якої — сприяти обміну інформацією між її членами і надання взаємної допомоги в запобіганні діям, спрямованим проти банків.

Забезпечення безпеки як банківської системи в цілому, так і окремих банків є складною і багатогранною проблемою. *Фінансова безпека банківської системи розглядається в двох аспектах. По-перше, з позиції фінансових наслідків діяльності комерційних банків для економічної безпеки країни в цілому та окремих клієнтів і контрагентів. По-друге, з позиції недопущення та відвернення явних і потенційних загроз фінансовому стану банківської системи країни на рівні як центрального банку, так і комерційних банків.*

Фінансова безпека банківської системи — це стан банківської системи, за якого забезпечуються умови для її стабільного й ефективного функціонування, максимізації прибутку та оптимального використання її ресурсів для соціально-економічного розвитку країни. За таких умов фінансова стабільність максимально захищена від цілеспрямованих дій певної групи осіб і організацій або фінансової ситуації, що виникає ззовні і всередині банківської системи.

Із фінансовою безпекою банківської системи нерозривно пов'язана фінансова безпека окремого банку.

Окремі проблеми банківської системи тісно пов'язані між собою, а безпека окремого банку нерозривно пов'язана з безпекою банківської системи в цілому. Залежність безпеки окремого банку від безпеки банківської системи зумовлюється різноманітністю інтересів суб'єктів ринку банківських послуг, прагненням суб'єктів ринку до збільшення прибутку, гострою конкурентною боротьбою, обмеженістю фінансових резервів банку і джерел їх формування, зростанням злочинності в кредитно-фінансовій сфері, підвищеним ризиком проведення банківських операцій у сучасних умовах.

Безпека комерційного банку — це стан захищеності інтересів власників, керівництва і клієнтів банку, матеріальних цінностей та інформаційних ресурсів від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Рівень такої захищеності характеризується здатністю банку протистояти спробам як прямого несанкціонованого проникнення до приміщень банку зі

злочинною метою, так і завдання шкоди банку з боку конкурентів і кримінальних структур шляхом втручання в банківську діяльність, впливу на банк із метою здійснення фінансових афер і махінацій, "відмивання" брудних грошей тощо.

Безпека банків має багатofункціональний і комплексний характер та охоплює безпеку банку як організації, безпеку дій банківського персоналу, безпеку здійснення банківських операцій, інформаційну безпеку.

Безпека банку як організації пов'язана із внутрішнім і зовнішнім середовищем його діяльності. Загрози зовнішнього середовища — це дії з боку клієнтів, партнерів, конкурентів, державних установ і громадян, а також кримінального середовища.

У внутрішньому середовищі найбільш загрозливими можуть бути некомпетентні дії персоналу, адміністрації банку та керівників його підрозділів щодо управління активно-пасивними операціями, здійснення банківських операцій, роботи з клієнтами та витоку інформації.

Безпека персоналу банку пов'язана з його внутрішнім середовищем і залежить від небажання персоналу банку брати участь у кримінальних або тіньових операціях та задоволення вимоги банківського персоналу отримувати справедливу заробітну плату. Отже, від того, наскільки ефективно підрозділам і службам банку вдається запобігати загрозам й усувати збитки від негативного впливу на банк, істотно залежить рівень безпеки банку.

Безпека банківських операцій, хоч і пов'язана з безпекою банку як організації та безпекою банківського персоналу, має більш технічний аспект і залежить від технології здійснення банківських операцій та розрахунків.

Одним із найважливіших чинників економічної безпеки банку є його інформаційна безпека. *Інформаційна безпека банку* — це стан його інформаційної системи, за якого забезпечується надійний захист інтересів банку і його клієнтів.

Сутність фінансової складової безпеки банківської діяльності полягає в забезпеченні організаційно-управлінських, режимних, технічних і профілактичних заходів, що гарантують якісний захист прав і інтересів комерційного банку, зростання статутного капіталу, підвищення ліквідності активів, забезпечення зворотності кредитів, схоронність фінансових і матеріальних цінностей.

Фінансова безпека комерційного банку - це: сукупність умов, за яких потенційно небезпечні для фінансового стану комерційного банку дії чи обставини попереджені чи зведені до такого рівня, за якого вони не здатні завдати шкоди встановленому порядку функціонування банку, збереженню й відтворенню його майна та інфраструктури і перешкодити досягненням банком статутних цілей; стан захищеності фінансових інтересів комерційного банку, його фінансової стійкості, а також середовища, в якому він функціонує.

Фінансова безпека комерційного банку обумовлена рівнем підтримання ліквідності, впровадженням фінансових інновацій, охороною інформації, збереженням активів, забезпечення прибутковості. Наявність у певний період

пікових виплат із державних боргових зобов'язань може негативно позначитися на фінансовій безпеці банківської системи, якщо комерційними банками не будуть сформовані на цей випадок необхідні резерви.

Відповідно до наведених видів безпеки банку розрізняють такі *об'єкти* банківської безпеки: фінансові ресурси, матеріальні засоби, персонал банку, інформаційні ресурси з обмеженим доступом (див. рис. 9.1).

Рисунок 9.1 – Об'єкти банківської безпеки

Таким чином, фінансова безпека банку є важливою складовою фінансової безпеки банківської системи, що характеризується збалансованістю і стійкістю до зовнішніх і внутрішніх загроз, її здатністю досягти поставлених цілей і генерувати достатній обсяг фінансових ресурсів для забезпечення стійкого розвитку.

2. Загрози фінансовій безпеці комерційних банків.

На сьогодні відсутні єдині підходи до оцінки загроз безпеці комерційних банків. Проте, найбільш поширеною у вітчизняній та зарубіжній практиці є їх класифікація за джерелом виникнення на *зовнішні* (з боку клієнтів, партнерів, конкурентів, криміналу, держави в особі різних державних установ, громадян) та *внутрішні* (з боку власників, адміністрації, менеджерів підрозділів, спеціалістів, неформальних груп). Основні з них наведено в таблиці 9.1

Загрози від перелічених вище джерел можуть бути спрямовані на такі об'єкти, як грошові кошти банку, конфіденційна інформація, технічні і програмні засоби обчислювальної техніки, засоби зв'язку і телекомунікацій, персонал і приміщення банку, сховища грошових коштів і будівлі, в яких вони розміщені.

Таблиця 9.1 Основні загрози фінансовій безпеці комерційних банків

<i>Зовнішні загрози</i>	<i>Внутрішні загрози</i>
<p>1. Несприятливі макроекономічні умови: загальноекономічна ситуація в країні і регіонах.</p> <p>2. Нестійкість нормативно-правової бази та урядові кризи.</p> <p>3. Високий рівень інфляції та інфляційні очікування.</p> <p>4. Нестійкість податкової, кредитної та страхової політики.</p> <p>5. Недостатність інвестиційних коштів у регіонах, коливання курсу долара.</p> <p>6. Несприятлива криміногенна ситуація, зростання кримінальних і фінансових злочинів у кредитно-фінансовій сфері.</p> <p>7. Мінливість обов'язкових нормативів центробанку.</p> <p>8. Недобросовісна конкуренція на ринку банківських послуг, негативний вплив конкурентів на банківську діяльність.</p> <p>9. Несприятливі умови кредитування реального сектора економіки та низький рівень інвестиційної активності.</p>	<p>1. Некваліфіковане управління, помилки в стратегічному плануванні і прогнозуванні банківської діяльності, аналізі власного капіталу і прибутку, визначенні джерел капітального зростання при прийнятті тактичних рішень.</p> <p>2. Недостатність ліквідних активів як результат недотримання економічних нормативів центробанку.</p> <p>3. Відсутність достатньої кваліфікації співробітників банку, недостатній кадровий потенціал для вирішення першочергових завдань забезпечення безпеки банківської діяльності.</p> <p>4. Неповорнення кредитних ресурсів у банк і недоотримання прибутку внаслідок високо ризикованої кредитної політики.</p> <p>5. Слабке маркетингове опрацювання ринку банківських послуг і як наслідок, недостатня диверсифікація операцій, що пропонуються банком, відсутність дієвої банківської реклами.</p> <p>6. Наявність каналів витоку банківської інформації і помилки в організації схоронності фінансових і матеріальних цінностей банку.</p>

3. Індикатори оцінки фінансової безпеки банківської системи та банківської діяльності.

У сучасних умовах найбільшу загрозу банківському сектору становлять такі негативні явища: низька якість капіталів банків; ризикова кредитна політика; недосконала система страхування депозитів; недостатня ліквідність банківських активів; низький рівень кредитоспроможності підприємств реального сектора економіки; невідповідність діяльності банківських установ міжнародним стандартам.

Фахівцями виділяються і загрози фінансовим ресурсам комерційних банків, які проявляються у вигляді: неповернення кредитів; шахрайства з рахунками і вкладками; підроблених платіжних документів і пластикових карток; крадіжки фінансових коштів з кас і інкасаторських машин; різкої зміни економічної ситуації в країні (економічні кризи); банкрутства ділових партнерів банку.

Фінансовій безпеці комерційних банків України загрожують: недостатність власних коштів; цілеспрямований підрив їх ділової репутації; неповернення виданих кредитів, правова неврегульованість цього напряму банківської діяльності, а також недосконала оцінка кредитних ризиків; відсутність банків даних про недобросовісних позичальників; маніпулювання з кредитними картками, банкоматами; недосконалість у підборі кадрів для роботи в них; надання фіктивної інформації клієнтами; використання фальшивих

векселів, цінних паперів і гарантійних листів; вторгнення до банківських комп'ютерних мереж; витік ділової інформації; недосконалість структур забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки банківських установ; підвищений ризик для життя і здоров'я зайнятих у банківській сфері внаслідок зростання кримінальної активності; недостатність висококваліфікованих фахівців у банківсько-кредитній сфері в правоохоронних органах.

Фінансовій безпеці українських банків загрожують також відсутність ретельного аналізу ситуації, невміння обирати партнерів і перевіряти їх надійність, прогнозувати динаміку розвитку подій на фінансовому ринку. Дається взнаки і слабкий захист державою фінансово-кредитної сфери, і відсутність міжбанківського інформаційно-аналітичного центру. Ось чому тут розповсюджені крадіжки грошових коштів за допомогою різних видів фінансового шахрайства, використання підробленої документації, організація каналів для "відмивання" кримінальних грошей.

На заваді повноцінній фінансовій безпеці комерційних банків стає і не однозначне трактування останніми і НБУ тих чи інших положень фінансових документів, випадки чого, на жаль, не поодинокі.

До внутрішніх загроз фінансовій безпеці комерційних банків відносяться: розтрата коштів банківськими службовцями; незаконне привласнення доходу; маніпуляції з витратами; зловживання

реальними активами банку чи клієнта; дії, що виходять за межі повноважень управлінського персоналу; підробка документів або внесення до них фіктивних записів; незаконні бухгалтерські записи тощо.

Російські фахівці наводять низку ситуацій, що сигналізують про ймовірні проблеми комерційного банку: затримки з платежами в особливо великих розмірах; введення бюрократичних процедур, які дозволяють гальмувати великі клієнтські платежі; систематичні помилки персоналу, пов'язані з несвоєчасним зарахуванням коштів на розрахункові рахунки і затримками в переведенні значних сум; прохання пролонгації депозитних та угод про переоформлення боргових зобов'язань на більш тривалий строк чи заміну їх на банківські акції нових емісій; різке збільшення відсоткових ставок по депозитах і боргових цінних паперах в умовах стабільної ситуації на фінансових ринках; зміна аудиторської фірми, що засвідчує фінансову звітність банку (на Заході це вважають дуже тривожним сигналом); зміна керівництва банку (необхідно усвідомити, наскільки це посилить чи послабить банк); інформація про зміну основного складу акціонерів (головне - визначити, чи не став банк "кишеньковим"); зростання простроченої заборгованості (проте це можна сховати в пролонгацію кредитів), зростання активів низької якості (часто використовується переоцінка нематеріальних фондів); штрафи за недотримання обов'язкових нормативів центрального банку (при систематичному їх порушенні центральний банк може відкликати банківську ліцензію).

Як свідчить інспектування, здійснюване НБУ, підтриманню на належному рівні якості активів комерційних банків, а відтак і їх фінансовій безпеці в цілому загрожують: нераціональна структура підрозділів, що займаються проведенням

активних операцій; неврахування внутрішніми положеннями та процедурами визначення якості активів усіх особливостей, притаманних процесу кредитування чи господарській діяльності банку, не передбачення проведення оцінки позичальників за галузевими та географічними ознаками діяльності; не здійснення аналізу кредитного портфеля чи його неефективне здійснення; завищений рівень концентрації кредитів, спрямованих в одну галузь, яка до того ж може перебувати в стані занепаду; недотримання принципу МСБО щодо відображення операцій за їх економічною суттю, а не за формою; проведення операції за укладеними угодами, якими передбачено надання (на нечітко визначених умовах) авансу на значний або невизначений термін; наявні проблеми, пов'язані з регіональним розміщенням підрозділів банку та недостатнім контролем за кредитами, що ними надаються; ускладнення із просуванням на ринок специфічних банківських продуктів.

Чинниками ж, які можуть спричинити *проблеми, пов'язані з недоотриманням надходжень*, є: відволікання значної ресурсної бази в неприбуткові активи, що негативно впливає на рівень надходжень; відчутний вплив ринкових ризиків, наприклад, валютного чи відсоткового (якщо банк сподівається переважну частину доходів одержати завдяки проведенню в разі зміни кон'юнктури ринку або економічної ситуації певних операцій, скажімо, валютообмінних, він ризикує взагалі не дочекатися цієї частини доходів, адже коливання курсу може виявитися незначним); неефективна політика банку в галузі ціноутворення (встановлення неадекватних відсоткових ставок за депозитами та кредитами; надання позичок, обслуговування інсайдерів та окремих клієнтів на пільгових умовах); залежність обсягу надходжень від разових, нетрадиційних операцій; залучення дорогих ресурсів на ринку міжбанківських кредитів з метою підтримання обов'язкових економічних нормативів.

Проблеми, пов'язані з *ліквідністю*, можуть виникати з таких причин: неспроможність банку планувати ліквідність і завчасно прогнозувати можливу незбалансованість між строками й сумами погашення розміщених активів і строками й сумами виконання зобов'язань (ця причина може мати місце через відсутність або неякісний аналіз розривів між активами і пасивами, неналежне вивчення грошових потоків клієнтів, особливостей їх ділової активності тощо); значна залежність від поточних пасивів при вкладеннях у довгострокові активи; суттєва залежність від субординованого боргу за наявності значного ризику його невідновлення після настання строку повернення; низька репутація на міжбанківському ринку; відсутність плану дій підрозділів банку на випадок кризи ліквідності.

На думку фахівців, у разі виникнення *проблем, пов'язаних із втратою капіталу*, насамперед, слід уникати: неадекватного збільшення капіталу зростання активів (під час прискореного нарощування активів банки часом не приділяють належної уваги відповідному збільшенню власного капіталу, що негативно позначається й на нормативних показниках); конфлікту інтересів між акціонерами банку; зменшення обсягу капіталу внаслідок виплати надто великих

дивідендів чи повернення банком коштів, залучених на умовах субординованого боргу; значного обсягу вкладень в основні засоби; втрат, пов'язаних із потребою створення необхідних резервів під активні операції внаслідок погіршення їх якості.

Серед причин, через які можуть виникати *проблеми, пов'язані з ринковими ризиками*, спеціалісти НБУ виділяють: недостатні або невідповідні потребам банку інформаційні системи управління; неочікувану загрозу валютного, відсоткового та інших ризиків; неглибоке розуміння працівниками банку природи комплексних ризиків.

Окрім цього, практики виділяють кілька ознак, які є *сигналом про можливе виникнення в банку серйозних проблем* і на які керівництво банківської установи має негайно відреагувати, а саме: недостатній рівень надходжень (призначених як для функціонування банку, так і для створення необхідних резервів); розмір капіталу, неадекватний обсягу операцій, що проводить банк, та ризику, який він бере на себе, здійснюючи їх; виникнення тенденції до збільшення обсягу проблемних активів, передусім - кредитів; поява тенденції до зменшення обсягу коштів, які традиційно становлять ресурсну базу банку; зниження рейтингу (це в основному стосується банків, які користуються послугами таких агенцій, як Standard&Poors, Moody's тощо).

Фінансова безпека комерційного банку може опинитися під загрозою й через неправомірні чи помилкові дії його філіалів, які використовують для укладання угод ім'я патрона. Небезпеку для банківської системи в цілому становлять і кризові ситуації на ринку міжбанківських кредитів.

Для своєчасного виявлення існуючих і потенційних недоліків у сфері забезпечення комплексної фінансової безпеки банківського сектора економіки України необхідно визначити її відповідні *індикатори* та провадити постійний моніторинг із метою вжиття необхідних заходів.

Основними показниками безпеки банківської системи, які водночас використовуються і як індикатори її значущості для економіки країни є:

- відношення активів банків до ВВП;
- частка активів недіючих банків у загальній сумі активів комерційних банків;
- розмір чистих внутрішніх активів НБУ (обсяг грошової маси і розмір емісій);
- обсяг чистих зовнішніх резервів НБУ (різниця між зовнішніми кредитами і розміщенням валютних активів НБУ за межами країни);
- частка іноземного капіталу у сукупному капіталі банківської системи;
- частка проблемних кредитів у обсязі чистих активів банків;
- співвідношення високоліквідних коштів і поточних пасивів банку;
- співвідношення власних і залучених коштів;
- частка високоліквідних коштів у обсязі чистих активів банку;
- рентабельність чистих активів банківської системи;
- стан сектору банківських депозитів;

- загальний обсяг фонду страхування ризиків;
- обсяги і динаміка отриманого банками прибутку;
- масштаби і якісні характеристики банківських злиттів і поглинань;
- діапазон процентних ставок;
- частка кредитної заборгованості населення у загальному обсязі кредитного портфеля;
- частка залучених коштів населення у загальному обсязі депозитів;
- відношення прибутку до середньорічного капіталу і активів.

Серед показників-індикаторів безпеки банку найчастіше використовують такі: темпи зростання прибутковості, показники виконання економічних нормативів (див. табл. 9.2), встановлених центральним банком, та коефіцієнти ліквідності, обсяг боргових зобов'язань банку, зокрема частка зовнішніх зобов'язань, структура дебіторської заборгованості банку, обсяги ресурсної бази, валютна і термінова структура кредитного портфеля банку, пропорційність темпів зростання власного капіталу й активів банку, рівень концентрації банківських кредитів, особливо в умовах низькодиверсифікованої економіки, частка прострочених відсотків і проблемних кредитів у кредитному портфелі, рівень матеріального і соціального забезпечення працівників банку, рейтинги банку.

Таблиця 9.2 Економічні нормативи встановлені Національним банком України

<i>Нормативи</i>	<i>Граничне значення</i>
Норматив адекватності регулятивного капіталу	не менше 10%
Норматив адекватності основного капіталу	не менше 4
Норматив миттєвої ліквідності	не менше 20%
Норматив поточної ліквідності	не менше 40%
Норматив короткострокової ліквідності	не менше 20%
Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента	не більше 25%
Норматив великих кредитних ризиків	не більше восьмикратного розміру регулятивного капіталу
Норматив максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру	не більше 5%
Норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам	не більше 30%
Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою	не більше 15%
Норматив загальної суми інвестування	не більше 60%
Норматив загальної відкритої валютної позиції	не більше 30%
Норматив загальної довгої відкритої валютної позиції	не більше 20%
Норматив загальної короткої відкритої валютної позиції	не більше 10%

Важливим узагальнюючим показником фінансової безпеки банківської системи і головним індикатором значущості останньої для економіки країни є *відношення її активів до ВВП*.

Частка активів недіючих банків у загальній сумі активів комерційних банків сигналізує про рівень можливої як загальної, так і регіональної банківської кризи.

Фінансову безпеку характеризують і такі показники, як *розмір чистих внутрішніх активів НБУ (розмір грошової маси і розмір емісії)* та *розмір чистих зовнішніх резервів НБУ (різниця між зовнішніми кредитами і розміщенням валютних активів НБУ за межами України)*.

Серед індикаторів фінансової безпеки банківської системи - *частка іноземного капіталу у її сукупному капіталі*.

Як зазначають фахівці, надійність, а відтак - і фінансова безпека конкретного комерційного банку, може визначатися з використанням в аналітичній роботі таких показників, як: *питома вага проблемних кредитів* (експерти встановили, що рівень проблемних кредитів впливає на показник надійності банку суттєвіше, ніж інші чинники) *в обсязі чистих активів банку*, що свідчить про якість його кредитного портфеля, а також ризикованість кредитної політики; *співвідношення високоліквідних коштів і поточних пасивів банку*, що показує ступінь його захищеності від ризику відкликання коштів в один момент усіма клієнтами; *співвідношення власних і залучених коштів*, що характеризує рівень надійності банку в довгостроковій перспективі, слугуючи оцінкою його спроможності покрити власними коштами обсяг зобов'язань перед клієнтами; *питома вага високоліквідних коштів у обсязі чистих активів банку*, значення якої допомагає оцінити середньостроковий рівень ліквідності; *рентабельність чистих активів*.

Стан сектора банківських депозитів, наприклад, можна вважати певним економічним і соціально-політичним показником стану стійкості фінансового ринку.

Індикатором фінансової безпеки банківської системи є як загальний *обсяг фонду страхування ризиків*, так і стан його формування.

Чільне місце серед індикаторів фінансової безпеки банківської системи має належати *обсягу отриманого комерційними банками прибутку*.

Важливим є визначення *масштабів і якісних характеристик банківських зливань*, оскільки останні завжди були індикатором стану національної економіки та її місця у світовій економіці.

Максимальна "безпечна" сума кредитування дебетурою (незабезпеченим борговим зобов'язанням) обчислюється, виходячи з вартості фіксованих активів компанії за примусового продажу плюс максимум половини вартості поточних активів компанії.

Серед індикаторів фінансової безпеки комерційних банків важливе місце має належати показнику *питомої ваги кредитної заборгованості населення у загальному обсязі кредитної заборгованості*.

Чільне місце в системі фінансової безпеки банківських клієнтів посідає *розмір позичкового відсотка*, оскільки він дозволяє з'ясувати, чи буде рентабельною реалізація проекту, на здійснення якого береться кредит, тобто чи окупляться затрати. У свою чергу, *коефіцієнт покриття відсотків*, який характеризується відношенням чистого прибутку до виплати відсотків до суми виплачених відсотків, свідчить про рівень безпеки кредитної діяльності комерційних банків.

Великого значення для забезпечення фінансової безпеки комерційних банків набуває дотримання ними встановлених нормативів.

Безумовно, індикаторами фінансового стану, а відтак - і безпеки вітчизняної банківської системи є *рівень прибутковості статутних фондів комерційних банків і їх чистих активів*. Дуже виразним індикатором фінансової безпеки системи комерційних банків є *питома вага залучених коштів громадян у загальному обсязі залучених коштів*.

На думку фахівців, в оцінці ефективності роботи й успішності банку показові, по-перше, *відношення прибутку до середньорічного капіталу (мінімальні очікування акціонерів по дохідності бізнесу з урахуванням середньострокових витрат розвитку)* і, по-друге, *відношення прибутку до середньорічних активів (ефективність використання банком клієнтських коштів)*. Саме ці критерії є індикаторами ефективності банку з урахуванням ризиків.

Для глибшого аналізу сильних і слабких сторін банків використовуються більш вузькі показники: *середні активи у розрахунку на одного співробітника* (свідчить про ефективність завантаження персоналу), *операційний прибуток на одного співробітника* (ефективність роботи персоналу), *внутрішня вартість банківських послуг, коефіцієнт ефективності використання залучених коштів* тощо.

Як і в будь-якому цивілізованому бізнесі, основними індикаторами нормального стану справ мають виступати не стільки виконання чи невиконання банком нормативних показників центробанку, скільки відповіді на наступні запитання: яку репутацію мають керівники комерційного банку; чи можна їм довіряти; чи тримають вони своє слово; чи сплачують вони податки; чи не замішані вони в кримінальних операціях; який їх послужний професійний список і яка частка їх особистих доходів у загальній сумі доходів, належних персоналу банку за виконувану роботу? Індикатором може слугувати і *обсяг активів на одного співробітника банку*. *Невиконання нормативів* є індикатором потенційної загрози втрати ліквідності та платоспроможності банків. Слід зазначити, що в цьому плані поки що складається нормальна ситуація.

Важливим узагальнюючим показником фінансової безпеки банківської системи і головним індикатором значущості останньої для економіки країни є *відношення її активів до ВВП*.

Частка активів недіючих банків у загальній сумі активів комерційних банків сигналізує про рівень можливої як загальної, так і регіональної банківської кризи.

Фінансову безпеку характеризують і такі показники, як *розмір чистих внутрішніх активів НБУ (розмір грошової маси і розмір емісій)* та *розмір чистих зовнішніх резервів НБУ (різниця між зовнішніми кредитами і розміщенням валютних активів НБУ за межами України)*.

Серед індикаторів фінансової безпеки банківської системи - *частка іноземного капіталу у її сукупному капіталі*.

Як зазначають фахівці, надійність, а відтак - і фінансова безпека конкретного комерційного банку, може визначатися з використанням в аналітичній роботі таких показників, як: *питома вага проблемних кредитів* (експерти встановили, що рівень проблемних кредитів впливає на показник надійності банку суттєвіше, ніж інші чинники) *в обсязі чистих активів банку*, що свідчить про якість його кредитного портфеля, а також ризикованість кредитної політики; *співвідношення високоліквідних коштів і поточних пасивів банку*, що показує ступінь його захищеності від ризику відкликання коштів в один момент усіма клієнтами; *співвідношення власних і залучених коштів*, що характеризує рівень надійності банку в довгостроковій перспективі, слугуючи оцінкою його спроможності покрити власними коштами обсяг зобов'язань перед клієнтами; *питома вага високоліквідних коштів у обсязі чистих активів банку*, значення якої допомагає оцінити середньостроковий рівень ліквідності; *рентабельність чистих активів*.

Стан сектора банківських депозитів, наприклад, можна вважати певним економічним і соціально-політичним показником стану стійкості фінансового ринку.

Індикатором фінансової безпеки банківської системи є як загальний *обсяг фонду страхування ризиків*, так і стан його формування.

Чільне місце серед індикаторів фінансової безпеки банківської системи має належати *обсягу отриманого комерційними банками прибутку*.

Важливим є визначення *масштабів і якісних характеристик банківських зливань*, оскільки останні завжди були індикатором стану національної економіки та її місця у світовій економіці.

Максимальна "безпечна" сума кредитування дебетурою (незабезпеченим борговим зобов'язанням) обчислюється, виходячи з вартості фіксованих активів компанії за примусового продажу плюс максимум половини вартості поточних активів компанії.

Серед індикаторів фінансової безпеки комерційних банків важливе місце має належати показнику *питомої ваги кредитної заборгованості населення у загальному обсязі кредитної заборгованості*.

Чільне місце в системі фінансової безпеки банківських клієнтів посідає *розмір позичкового відсотка*, оскільки він дозволяє з'ясувати, чи буде рентабельною реалізація проекту, на здійснення якого береться кредит, тобто чи окупляться затрати. У свою чергу, *коефіцієнт покриття відсотків*, який характеризується відношенням чистого прибутку до виплати відсотків до суми виплачених відсотків, свідчить про рівень безпеки кредитної діяльності комерційних банків.

Великого значення для забезпечення фінансової безпеки комерційних банків набуває дотримання ними встановлених нормативів.

Безумовно, індикаторами фінансового стану, а відтак - і безпеки вітчизняної банківської системи є *рівень прибутковості статутних фондів комерційних банків і їх чистих активів*. Дуже виразним індикатором фінансової

безпеки системи комерційних банків є *питома вага залучених коштів громадян у загальному обсязі залучених коштів*.

На думку фахівців, в оцінці ефективності роботи й успішності банку показові, по-перше, *відношення прибутку до середньорічного капіталу (мінімальні очікування акціонерів по дохідності бізнесу з урахуванням середньострокових витрат розвитку)* і, по-друге, *відношення прибутку до середньорічних активів (ефективність використання банком клієнтських коштів)*. Саме ці критерії є індикаторами ефективності банку з урахуванням ризиків.

Для глибшого аналізу сильних і слабких сторін банків використовуються більш вузькі показники: *середні активи у розрахунку на одного співробітника* (свідчить про ефективність завантаження персоналу), *операційний прибуток на одного співробітника* (ефективність роботи персоналу), *внутрішня вартість банківських послуг, коефіцієнт ефективності використання залучених коштів* тощо.

Як і в будь-якому цивілізованому бізнесі, основними індикаторами нормального стану справ мають виступати не стільки виконання чи невиконання банком нормативних показників центробанку, скільки відповіді на наступні запитання: яку репутацію мають керівники комерційного банку; чи можна їм довіряти; чи тримають вони своє слово; чи сплачують вони податки; чи не замішані вони в кримінальних операціях; який їх послужний професійний список і яка частка їх особистих доходів у загальній сумі доходів, належних персоналу банку за виконану роботу? Індикатором може слугувати і *обсяг активів на одного співробітника банку*. *Невиконання нормативів* є індикатором потенційної загрози втрати ліквідності та платоспроможності банків. Слід зазначити, що в цьому плані поки що складається нормальна ситуація.

4. Сучасний стан банківської системи України у контексті її фінансової безпеки.

Банківська система України протягом останніх років залишається однією з найбільш інвестиційно-привабливих сфер економічної діяльності. У сучасних умовах, що характеризуються кризовими явищами у банківській сфері, посиленням конкуренції між банківськими установами, надійність та подальший розвиток банківської системи України прямо залежить від ефективності діяльності вже існуючих банків та від їх здатності забезпечити ринок банківськими продуктами. В цих умовах для забезпечення стійкості комерційних банків необхідно ефективно управляти доходами банків у взаємозв'язку з витратами та прибутком, які є основними показниками результативності їх діяльності.

Вітчизняна банківська система із початком війни стикнулася із безпрецедентними за всі часи незалежності викликами і загрозами фінансовій безпеці. Задля цілей забезпечення надійності і сталості функціонування банківської системи 24 лютого 2022 року Правлінням Національного банку України було ухвалено Постанову «Про роботу банківської системи в період

запровадження воєнного стану» № 18; цим документом регулятор визначив головні правила роботи банків в складних умовах війни. Відповідно до Постанови банки організують роботу відділень в безперебійному режимі із дотриманням умов відсутності загрози життю і здоров'ю громадян, але ж із врахуванням певних обмежень, які стосуються видачі готівкових коштів.

З початком повномасштабного військового вторгнення кількість діючих банків в Україні зазнала змін. На сьогодні в Україні налічується 65 діючих банківських установ. Національний банк України за результатами проведеного щорічного перегляду переліку системно важливих банків включив до зазначеного списку АТ «КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК», втім, виключив АТ «Альфа-банк», через його націоналізацію. Отже, до оновленого переліку виключно важливих банків належать 15 установ, зокрема, це: АТ «А-Банк», АТ «КРЕДІ АГРІОЛЬ БАНК», АТ «КРЕДОБАНК», АТ «ОТП БАНК», АТ «Ощадбанк», АБ «Південний», АТ КБ ПриватБанк», АТ «ПУМБ», АТ «Райффайзен Банк», АТ «СЕНС БАНК», АТ «ТАСКОМБАНК», АБ «УКРГАЗБАНК», АТ «Укрексімбанк», АТ «УКРСИББАНК», АТ «УНІВЕРСАЛ БАНК» [5]. З метою проведення аналізу безпеки банківської системи необхідно дослідити загальноприйнятні індикатори рівня фінансової безпеки.

Таблиця 9.3 Індикатори рівня фінансової безпеки банківської системи України за 2018 – 2022 рр

№	Показник	Оптимальне значення	2018	2019	2020	2021	2022
1	Частка простроченої заборгованості за кредитами в загальному обсязі кредитів, наданих банками резидентам України, %	3	53,10	46,36	41,00	30,02	33,63
2	Співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті, %	100	117,04	83,50	167,18	151,28	115,28
3	Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	20-25	41,25	37,02	37,41	36,37	35,12
4	Співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів та депозитів, разів	3	3,90	1,80	2,15	2,78	16,74
5	Рентабельність активів, %	1-1,15	1,69	4,25	2,44	4,09	1,02
6	Співвідношення ліквідних активів	90	93,52	94,35	89,13	89,36	88,80

	до короткострокових зобов'язань, %						
7	Частка активів п'яти найбільших банків у сукупних активах банківської системи, %	50	64,08	61,45	61,01	55,41	59,85

Із таблиці видно, що велика питома вага непрацюючих кредитів виступає головною загрозою для банківської системи і вимагає оперативного вирішення. Такий стан заборгованості перед банками спонукає їх звертатися до додаткових джерел створення доходу, які не завжди знаходяться у правовому полі, а також знижувати реальні доходи з метою зменшення рівня оподаткування.

Показник співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті є показником змішаного типу «А», оскільки до визначеного значення індикатор є стимулятором, а у випадку подальшого зростання трансформується у дестимулятор. Зокрема, оптимальне значення цього показника має знаходитися в діапазоні 100 %, у випадку відхилення значень в ту чи іншу сторону тенденція трактується певним чином як негативна.

З результатів розрахунку видно, що рівень безпеки за цим індикатором диференціювався впродовж років і у 2022 році виступив в якості дестимулятора. Оптимальне значення індикатора співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів і депозитів складає 3 рази. В 2022 році значення цього індикатору становило 16,74 рази, що є свідченням низького рівня безпеки.

Оцінювання фінансової безпеки банківської системи України за 2018–2022 роки створило можливість виокремити головні загрози в зазначеному контексті. До них необхідно віднести наступні:

- спад економічної активності в державі;
- волатильність національного валютного курсу;
- зниження рівня ліквідності активів банківських установ;
- інфляційні процеси і відтік капіталу з держави;
- кібератаки на банківський сектор.

Отже, війна на території України здійснює вкрай негативний вплив на функціонування банківської системи. Втім, завдяки ефективній регулятивній діяльності Національного банку України банківська система швидко адаптувалась до негативних трансформацій і всупереч війні, терору і кібератакам продовжує власне функціонування. До головних завдань, що постають перед регулятором, треба віднести побудову оптимальних умов для виконання банками своїх повноважень і обслуговування економіки в умовах війни, нівелюючи вплив військової агресії на банківську систему.

5. Механізм забезпечення банківської безпеки в Україні.

Велика кількість різноманітних загроз безпеці банку, які охоплюють всі сфери його діяльності, потребує комплексного підходу до їх аналізу та системного розроблення заходів щодо їх запобігання. У цих умовах нагальним завданням стає впровадження принципів Базель II, що базуються як на

зовнішньому нагляді та контролі банківської діяльності, так і на спонуканні банків до розроблення внутрішніх систем показників та індикаторів, дотримання яких дасть можливість якісніше забезпечувати банківську безпеку.

Фінансова стратегія забезпечення банківської безпеки — це комплекс заходів з досягнення максимально можливої платоспроможності та стійкості комерційного банку, ліквідності його балансу, ефективної структури капіталу й найбільш прибуткових напрямів його вкладень, що досягається шляхом чіткого стратегічного і тактичного планування, вжиття заходів з метою запобігання загрозам фінансового характеру. Метою стратегії є збільшення прибутковості, оборотності капіталу, розширення позицій на ринку банківських послуг.

Стратегія фінансової безпеки банків формується відповідно до економічних нормативів центрального банку та має узгоджуватися із загальноекономічною стратегією і розроблятися на основі чинної нормативно-законодавчої бази. Основні *заходи* стратегії з метою обмеження негативного впливу загроз на стан банку такі:

- проведення виваженої цінової політики, участь банку в регіональних економічних проектах;
- підвищення ефективності та зниження собівартості банківських послуг;
- аналіз партнерів, зокрема уникнення джерел фінансування, поведінка яких є непередбачуваною, розміщення коррахунків у авторитетних, надійних фінансових установах;
- введення в керівні колегіальні органи великих підприємств-позичальників представників банку;
- приділення великої уваги підвищенню довіри до банку, його рекламі, посиленню прозорості фінансового стану банку;
- уникнення залежності від "політичних" капіталів, жорстке дотримання вимог законодавства у сфері банківської діяльності;
- проведення виваженої кадрової політики, зокрема у сфері оплати праці та соціального захисту працівників.

У складних фінансових умовах підвищується необхідність додаткових заходів, спрямованих на подолання специфічних ризиків, характерних для конкретної економічної ситуації. Наприклад, в Україні останнім часом відбулося загострення системних проблем вітчизняного банківського сектору, серед яких такі: дефіцит довго- і короткострокових фінансових ресурсів, що обмежує виконання банками своїх зобов'язань та не дає їм змоги забезпечити пропозицію довгострокових кредитів на рівні, адекватному потребам економіки; розрив у фінансуванні банківських активів зобов'язаннями у вигляді депозитів у банках; дисбаланс ліквідності — падіння співвідношення між довгостроковими депозитами та довгостроковими кредитами; низький рівень ризик-менеджменту, передусім щодо кредитування корпоративного сектору; високі валютні ризики в умовах значної курсової волатильності — подорожчання долара загрожує банкам як зростанням неповернень за валютними кредитами, так і труднощами щодо погашення своїх боргових зобов'язань; нестача внутрішніх джерел капіталізації, що веде до посилення залежності банків від іноземних інвесторів.

У цих умовах ключовими напрямами застосування державних заходів щодо підвищення стійкості фінансової сфери є:

- посилення нагляду за якістю капіталу фінансових установ, ліквідністю та ризиками;
- підвищення прозорості діяльності фінансових установ;
- підвищення оперативності реагування на ризики органів регулювання і нагляду;
- використання нових механізмів грошово-кредитного регулювання та діяльності центральних банків.

Актуальним завданням стає формування розгалуженої мережі інструментів та регуляторів, які спроможні модернізувати фінансову систему України в напрямі підвищення її антикризової стійкості. Відповідно до цього, завдання підтримання стійкості банківської системи визначає необхідність:

- зміни концепції регулювання руху капіталів у напрямі зняття обмежень на приплив капіталу й посилення контролю за його впливом за тіньовими схемами;
- розширення ресурсних можливостей банківської системи та інструментів підтримки економічного зростання;
- активізації політики рефінансування, розгляду можливості зменшення норм обов'язкового резервування, збільшення лімітів і послаблення вимог до застави при одержанні банками кредитів від НБУ;
- надання субординованих кредитів для підтримки вітчизняних банків;
- посилення контролю за спекулятивними угодами на міжбанківському валютному і ресурсному ринках;
- посилення спроможності фінансового сектору до ринкової "стерилізації" частини надлишкової грошової маси, що перебуває у населення, шляхом розширення спектра цінних паперів для роздрібного продажу та розвитку фінансової інфраструктури, зокрема страхової мережі;
- розроблення механізмів заміщення зовнішніх ресурсів у вигляді облігаційних позик, синдигованих кредитів і потоків спекулятивного капіталу внутрішніми ресурсами шляхом підвищення ролі у структурі грошової пропозиції каналу рефінансування, розміщення бюджетних коштів у банківській системі та залучення коштів населення.

ТЕМА 10. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ФОНДОВОГО РИНКУ

1. Вимір фінансової безпеки фондового ринку.
2. Загрози фінансовій безпеці фондового ринку.
3. Індикатори оцінки фінансової безпеки фондового ринку.
4. Сучасний стан фондового ринку України у контексті її фінансової безпеки.
5. Механізм забезпечення фінансової безпеки фондового ринку.

Ключові слова: фондовий ринок, соціально-економічна стабілізація, небанківський фінансовий сектор, економічна безпека, фінансово-кредитна сфера, комерційна функція, соціальна справедливість.

Keywords: stock market, socio-economic stabilization, non-bank financial sector, economic security, financial and credit sphere, commercial function, social justice.

1. Вимір фінансової безпеки фондового ринку.

У сучасному світі ризики, пов'язані зі стабільністю фінансових ринків, є одними з найбільш важливих показників для економічної безпеки держави. Порушення стабільності під впливом стримуючих чинників загрожує крахом усієї фінансової системи.

Глибока трансформація світової економіки веде до зміни форм і принципів функціонування фінансової системи, що викликано, головним чином, глобалізацією фінансових ринків та інтенсивним розвитком технічного прогресу. Масштаби змін, а також їх потужність і, як правило, негативні наслідки викликані крихкістю та нестійкістю фінансових систем багатьох країн. Крім того розвиток нових фінансових інструментів, швидкоплинність і розміри короткострокових потоків капіталу, з урахуванням досить нервової реакції учасників ринку на процеси, що відбуваються, зробили середовище функціонування систем фінансової безпеки вкрай нестабільним і невизначеним. Внаслідок цього фінансова система стала більш вразливою та чутливою до крахів і криз, що ніяк не сприяє підвищенню загального рівня життя населення.

Останнім часом постійно обговорюються численні декларації необхідності зміцнення внутрішнього фінансового ринку, але відтік вітчизняного фінансового капіталу за кордон не втрачає своєї потужності. Фактична структура національного фондового ринку вкрай нестійка, розрив у рівнях капіталізації та ліквідності столичних і периферійних фондових ринків величезний. У цьому зв'язку актуальною стає модернізація антикризової безпеки національного фондового ринку.

Фондовий ринок відіграє значиму роль у розвитку ринкової економіки держави. Він акумулює та перерозподіляє в найбільш вигідні сфери економіки грошові кошти і капітали, опосередковує взаємовідносини між господарюючими суб'єктами економіки. Невиконання фондовим ринком своїх функцій паралізує економічні зв'язки і становить загрозу економічній безпеці країни, тобто існує залежність економічного стану держави від рівня економічної безпеки фондового ринку. Необхідно відзначити, що в розвинутих країнах з ринковою економікою капіталізація фондового ринку, компаній з національним капіталом багато в чому визначає конкурентоспроможність національної економіки. Конкурентоспроможність національної економіки, у свою чергу, є основним чинником, що визначає рівень економічної безпеки, і так само її соціальної та військової безпеки.

Оцінюючи безпеку фондового ринку в цілому, треба вести мову про безпеку ринку як державних цінних паперів, так і ринку корпоративних цінних паперів, безпеку біржового та позабіржового ринків, учасників депозитарної системи, посередників тощо.

Згідно з Законом України “Про цінні папери та фондовий ринок” (від 23.02.2006 № 3480-IV) **фондовий ринок (ринок цінних паперів)** – це сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів).

Фондовий ринок характеризують притаманні йому функції, що умовно можна розділити на дві групи:

– загальноринкові: **комерційна функція** (функція одержання прибутку від операцій на даному ринку); **цінова функція** (ринок забезпечує процес складання ринкових цін, їхній постійний рух і т. д.); **інформаційна функція** (ринок створює і доводить до своїх учасників ринкову інформацію про об'єкти торгівлі та її учасників); **регулююча (контролююча) функція** (ринок створює правила торгівлі й участі в ній, порядок вирішення спорів між учасниками, встановлює пріоритети, органи контролю або навіть управління);

– специфічні: **страхування цінних і фінансових ризиків (хеджування); перерозподільча** (перерозподіл коштів між галузями та сферами ринкової діяльності; переказування заощаджень, насамперед населення, з непродуктивної в продуктивну форму; фінансування дефіциту державного бюджету на неінфляційній основі, тобто без випуску в обіг додаткових коштів).

Фондовий ринок також характеризується принципами функціонування ринку, а саме:

1. **Соціальна справедливість** – забезпечення створення рівних можливостей і спрощення умов доступу інвесторів та позичальників на ринок фінансових ресурсів, недопущення монопольних проявів дискримінації прав і свобод суб'єктів фондового ринку.

2. **Надійність захисту інвесторів** – створення необхідних умов (соціально-політичних, економічних, правових) для реалізації інтересів суб'єктів ринку та забезпечення захисту їх майнових прав.

3. **Регульованість** – створення гнучкої та ефективної системи регулювання ринку.

4. **Контрольованість** – створення надійного механізму обліку та контролю, запобігання та профілактики зловживань і злочинності на фондовому ринку.

5. **Ефективність** – максимальна реалізація потенційних можливостей фондового ринку щодо мобілізації та розміщення фінансових ресурсів у перспективні сфери національної економіки, що сприятиме забезпеченню її прогресу та задоволенню життєвих потреб населення.

6. **Правова упорядкованість** – створення розвиненої правової інфраструктури забезпечення діяльності фондового ринку, яка чітко регламентує правила поведінки та взаємовідносин його суб'єктів.

7. **Прозорість, відкритість** – забезпечення надання інвесторам повної і доступної інформації, що стосується умов випуску та обігу цінних паперів на фондовому ринку, гласності фінансово- господарської діяльності емітентів, усунення проявів дискримінації суб'єктів ринку.

8. Конкуренція – забезпечення необхідної свободи підприємницької діяльності інвесторів, емітентів і ринкових посередників, створення умов для змагання за найбільш вигідне залучення вільних фінансових ресурсів і встановлення немонопольних цін на послуги фінансових посередників за умов контролю дотримання правил добросовісної конкуренції учасниками фондового ринку.

Отже, згідно з вказаним визначенням фондового ринку, можна стверджувати, що безпека фондового ринку залежить від розвитку і захищеності суб'єктів фондового ринку та їх ефективної роботи з об'єктами, що існують на ринку.

Залежно від мети, якої учасники досягають на фондовому ринку, їх можна класифікувати як: емітентів, інвесторів, посередників, суб'єктів, що обслуговують ринок, та органи, що регулюють діяльність учасників ринку

Відповідно до законодавства **емітентом цінних паперів** визнається – юридична особа, Автономна Республіка Крим або міські ради, а також держава в особі уповноважених нею органів державної влади, яка від свого імені розміщує емісійні цінні папери та бере на себе зобов'язання щодо них перед їх власниками. Також на ринку існують **особи, які видали неемісійний цінний папір** – фізична або юридична особа, яка від свого імені видає (заповнює) сертифікат неемісійного цінного папера та бере на себе зобов'язання за таким цінним папером перед його власником.

До **інвесторів** відносять фізичних і юридичних осіб, резидентів і нерезидентів, які набули права власності на цінні папери з метою отримання доходу від вкладених коштів та/або набуття відповідних прав, що надаються власнику цінних паперів відповідно до законодавства.

Посередники – юридичні особи (торговці цінними паперами), які на професійних засадах сприяють встановленню ділових партнерських контактів, зв'язків, укладанню і виконанню контрактів купівлі-продажу цінних паперів.

Суб'єкти, що обслуговують ринок – це учасники ринку, що надають послуги щодо організаційно-технічного обслуговування операцій з фінансовими інструментами.

Органи, що регулюють діяльність учасників, поділяються на державні та недержавні (саморегулювальні організації) і мають своїм завданням правове впорядкування ринку. У таблиці 10.1 відображені основні цілі суб'єктів фінансового ринку.

Таблиця 10.1 Основні цілі суб'єктів фінансового ринку

Суб'єкт ринку	Основні цілі суб'єктів ринку
Емітенти	Отримання додаткового джерела фінансування
Інвестори: – індивідуальні інвестори (домогосподарства) – інституційні інвестори – держава	– збереження та нагромадження заощаджень; – збільшення капіталу за рахунок збільшення вартості портфеля цінних паперів і контроль над підприємством з

	метою отримання прибутку від його діяльності; – досягнення стратегічних економічних і політичних цілей (дотація галузей)
Посередники	Одержання прибутку завдяки діяльності щодо знаходження джерел небанківського фінансування для емітента, з одного боку, та небанківських фінансових інструментів для інвестора – з іншого
Суб'єкти, що обслуговують ринок	Одержання прибутку від надання платних послуг емітентам, інвесторам і посередникам
Органи, що регулюють діяльність учасників	Цілі некомерційного характеру, пов'язані зі встановленням "правил гри" на ринку та наглядом за їх виконанням

Щодо об'єктів фондового ринку, то ними є цінні папери – документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника, та передбачають виконання зобов'язань згідно з проспектом їх емісії за емісійними цінними паперами), а також можливість передання прав, що випливають із цих документів, іншим особам.

Значний вплив на фінансову безпеку фондового ринку має **державне регулювання ринку цінних паперів**, тобто здійснення державою комплексних заходів щодо впорядкування, контролю та нагляду за ринком цінних паперів і їх похідних та запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері.

В Україні існує спеціальний виконавчий орган, який контролює дотримання законодавства щодо фондового ринку його учасниками. В Україні – це **Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку**, яка була створена 12 червня 1995 року.

Національний ринок цінних паперів стимулює мобілізацію капіталів, забезпечує перерозподіл вільних коштів між різними сферами, галузями економіки на користь перспективних виробництв, тобто має певний вплив на соціально-економічний розвиток (табл. 10.2).

Таблиця 10.2 Форми впливу фондового ринку на соціально- економічний розвиток

Позиціонування ринку цінних паперів	Пряме	Опосередковане
Складова фінансового ринку	Забезпечує мобільне переливання капіталу. Альтернативний ринку позикового капіталу фінансовий механізм акумулює тимчасово вільні кошти юридичних і фізичних осіб, залучає інвестиції іноземних інвесторів, необхідні для розвитку різних секторів економіки. Недостатній розвиток	Низькі темпи розвитку ринку цінних паперів не дозволяють активно розвивати соціальну сферу, тому що недолік інвестицій у емітентів не дозволяє їм отримувати достатній прибуток, за рахунок якого можливе фінансування будівництва та підтримка об'єктів житла, освіти,

	фінансових інструментів ринку цінних паперів скорочує загальну пропозицію (асортиментну лінійку) фінансового ринку, а значить – можливості залучення потенційних інвестицій в економіку	культури і т. п. У результаті не забезпечується комплексний характер територіального розвитку
Частина світового фондового ринку	Падіння цін на цінні папери національних емітентів, які обертаються на світових фондових ринках, не сприяє економічній стабільності держав	Провали світових фінансових ринків мало впливають на достатньо автономний національний фондовий ринок, на якому масово не обертаються іноземні цінні папери
Окрема частина економіки	Позитивна динаміка фондового ринку забезпечує необхідний приплив інвестицій у реальний сектор економіки, розвиток якого забезпечує необхідні умови соціального розвитку. Падіння фондових індексів безпосередньо зачіпає цінні папери великих підприємств. Низькі дивіденди, низька курсова вартість окремих цінних паперів роблять національну економіку інвестиційно не привабливою	Падіння курсів цінних паперів не означає пряме руйнування бізнесу, титулами власності якого вони є. Падіння фондових індексів побічно стосується суміжників і постачальників підприємств, цінні папери яких становлять падаючі фондові індекси

У свою чергу ринок державних цінних паперів дає фінансові інвестиції на реалізацію державних програм і вирішення важливих державних завдань, що забезпечує стабільність соціально-економічного розвитку. Інвестиції, залучені на ринку корпоративних цінних паперів, ідуть на розвиток певних підприємств конкретних галузей, що сприяє розширенню виробництва, зростанню прибутковості. Кошти, вкладені в похідні цінні папери, сприяють розвитку фінансово-господарської діяльності та товарного, біржового обігу, що позитивно позначається на розширенні суспільного відтворення.

Як самостійний економічний феномен фондовий ринок об'єднує всі верстви суспільства як учасників фондових операцій, за рахунок залучених інвестицій стимулює соціально-економічний розвиток, сприяє зростанню інвестиційної самостійності економічних суб'єктів, забезпечує вільну конкуренцію, впливає на соціальну структуру та стан суспільства (табл. 3.4).

Таблиця 10.3 Вплив фондового ринку на соціально- економічну стабілізацію

Характеристика ринку	Опис характеру прояву	Можливість впливу на стабілізацію соціально- економічного розвитку
Універсальність	Цінні папери є фіктивною формою капіталу (фондова цінність), специфічним інвестиційним товаром, в окремих випадках – своєрідним заміником грошей.	Різні комбінації використання цінних паперів забезпечує реалізацію певних цілей і завдань соціально- економічного розвитку

	Облігації, векселі та сертифікати опосередковують боргові зобов'язання, акції відображають пайову участь в акціонерному капіталі, деривативи фіксують контрактні умовні зобов'язання	
Загальність	Існує у всіх видах, сферах і формах, рівнях економічної діяльності, у всіх галузях і на всіх територіях	Забезпечує збалансоване переливання капіталу між галузями, територіями, видами та сферами діяльності
Масовість	Багато учасників і видів цінних паперів, велика кількість різноманітних фондових операцій, що одночасно протікають	Залучення тимчасово вільних фінансових ресурсів вітчизняних та іноземних потенційних інвесторів
Динамічність	Швидко зростаючі обсяги фондових операцій, розвиток різноманітних фінансових інструментів і диверсифікована інфраструктура, що постійно розширюється	Вирішення окремих проблем інвестиційного забезпечення соціально-економічного розвитку
Активність	Швидка реакція на політичні, економічні та соціальні події	Чутливість ринку дозволяє відслідковувати точки фінансових провалів та успіхів
Мобільність	Різні технології фондових операцій, що постійно оновлюються. Розвиток Інтернет-трейдингу та біржових торгів у режимі реального часу	Реагування на погані та хороші новини відбувається миттєво, що може (де)стабілізувати, соціально-економічний розвиток
Демократичність	Реагування на погані та хороші новини відбувається миттєво, що може (де)стабілізувати соціально-економічний розвиток	Залучення інвестицій для вирішення різних соціально-економічних завдань
Волатильність	Висока нестійкість у результаті одночасного впливу різноспрямованих факторів обумовлює певну ризикованість вкладень у цінні папери	Різні коливання ринку цінних паперів викликають неминучі загальні економічні флуктуації, що можуть призвести до катастрофічних наслідків, і навпаки – вміле політичне диригування, менеджмент можуть і повинні приводити до позитивних змін
Різноманітність і єдність	Різноманітність емітентів, інвесторів посередників, видів діяльності та фондових операцій. Єдність первинного та вторинного, біржового та позабіржового, галузевих і регіональних ринків, ринок різних видів цінних паперів	Множинність форм і видів операцій професійних і некваліфікованих інвесторів, різних емітентів з різними цінними паперами дозволяє вирішувати будь-які завдання соціально-економічного розвитку

Світова економічна криза, що почалась у 2008 році, в цілому підтвердила, що фондовий ринок дійсно відіграє роль своєрідного буфера між провалами на фінансовому ринку та соціально-економічним розвитком.

Літературні джерела в розрізі фінансової безпеки виділяють **безпеку небанківського фінансового сектору**, що являє собою рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах і послугах.

У свою чергу трактувати **безпеку фондового ринку** можна як оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їхню структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників і покупців цінних паперів, організаторів торгівлі, торговців цінними паперами, інститутів спільного інвестування, консультантів, учасників депозитарної системи та держави в цілому.

В умовах безпеки фондового ринку забезпечується здатність формування достатнього економічного потенціалу і грошових коштів для збереження цілісності та єдності фінансової системи навіть при найбільш несприятливих варіантах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів та успішного протистояння внутрішнім і зовнішнім загрозам у сфері фінансової безпеки.

Відповідно до Методичних рекомендацій оцінки рівня економічної безпеки, серед показників, що характеризують безпеку фондового ринку, виділяють:

- рівень капіталізації лістингових компаній до ВВП;
- рівень волатильності індексу Першої фондової торговельної системи (ПФТС).

Окрім показників оцінки рівня економічної безпеки, безпеку фондового ринку можуть характеризувати й інші показники. Так, наприклад, загальне значення інституційних інвесторів на ринку цінних паперів можна охарактеризувати за допомогою індикатора загальної небанківської інституціоналізації ринку цінних паперів. Цей індикатор свідчить про рівень присутності на ринку цінних паперів інституційних інвесторів і розраховується як відношення інвестицій інституційних інвесторів в акції та облігації до суми капіталізації ринку акцій та обсягу непогашених облігацій.

2. Загрози фінансовій безпеці фондового ринку.

В умовах сучасних глобалізаційних та інтеграційних процесів важливого значення набуває необхідність підтримання фінансової безпеки національного ринку цінних паперів, який потребує більш ефективного регулювання зі сторони держави. Державний контроль та ефективне управління є необхідною умовою функціонування фондового ринку та забезпечення фінансової безпеки держави.

Фінансова безпека ринку цінних паперів – це оптимальний обсяг капіталізації ринку, що здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників, консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів та держави в цілому. Безпека фондового ринку це такий стан всіх сегментів та учасників ринку цінних паперів, при якому мінімізуються впливи зовнішніх та внутрішніх загроз, тим самим забезпечуючи захист інтересів учасників ринку на основі створення ефективної системи його регулювання.

До основних зовнішніх загроз фінансової безпеки фондового ринку можна віднести: втрату суверенітету національного ринку цінних паперів, прогресуючу залежність від іноземного інвестора, зростання міжнародної злочинної діяльності, обіг іноземних цінних паперів на ринку цінних паперів України. До внутрішніх загроз відносяться: низький рівень участі вітчизняних інвесторів, слабе законодавство у сфері захисту прав інвесторів, широке розповсюдження тіньових процесів на ринку цінних паперів (доходи отримані злочинним шляхом та їх виведення в офшорні зони).

Проаналізувавши сучасну ситуацію на фондовому ринку України, ми дійшли висновку, що на жаль, більшість акцій українських підприємств і організацій надзвичайно слабо захищені, поки що не має достатньо потужних та надійних інструментів ринку цінних паперів, а ті, що є, мають короткий термін обігу, часом дуже високу дохідність і головне – низький рівень безпеки їх обігу. Відсутність ефективної системи розкриття інформації про українських емітентів цінних паперів, яка мала би бути рекомендована приватним емітентам, що залучають інвестиційний капітал на міжнародних ринках є одною з проблем, яка суттєво обмежує можливості українських підприємств щодо залучення закордонного інвестиційного капіталу.

Основні напрямки у вирішенні проблеми безпеки фондового ринку України повинні включати: розробку законодавчонормативної бази регулювання та забезпечення фінансової безпеки ринку цінних паперів; безпеку учасників ринку цінних паперів (юридичних та фізичних осіб), захист комерційної таємниці; інформаційну безпеку фондового ринку, та захист емітентів та інвесторів, в тому числі і іноземних; захист інвесторів, включаючи безпеку ринку державних та корпоративних цінних паперів; безпеку сфери вексельного обігу; протидію правоохоронних та регулюючих органів злочинам та маніпуляціям з цінними паперами, а також відмиванню коштів з використанням цінних паперів.

Важливою проблемою у забезпеченні безпеки фондового ринку, і це засвідчила ситуація з Криворіжсталлю, є те, що основні та оборотні кошти вітчизняних підприємств не мають справжньої ринкової вартості, а відтак їх ціна суттєво занижена. Недооцінка акцій, що надто часто має місце в сучасних умовах, відбувається також і через їх відсутність на фондовому ринку, через замкнутість і страх керівників і працівників багатьох підприємств перед інвестиційною інтервенцією.

Водночас реальна загроза фінансовій безпеці держави полягає в тому, що в умовах сучасної бюджетної кризи, викликаній збільшенням соціальних видатків, уряд найближчим часом намагатиметься продати конкурентоспроможні підприємства, що залишились у державній власності (Укртелеком, Одеський припортовий завод тощо), аби разово поповнити державний бюджет.

Суттєво підвищити рівень фінансової безпеки фондового ринку може наявність достовірної й обґрунтованої фінансової інформації. Саме тому, законодавець передбачив, що емітенти, які здійснили відкрите (публічне)

розміщення цінних паперів, зобов'язані своєчасно та в повному обсязі розкривати інформацію про:

- фінансово-господарський стан і результати діяльності емітента у строки, встановлені законодавством;

- будь-які дії, що можуть вплинути на фінансово-господарський стан емітента та призвести до значної зміни ціни на його цінні папери;

- власників великих пакетів (10% і більше) акцій.

Україна має усі об'єктивні передумови для динамічного поступу до цивілізованого ринку, однак труднощі, що безперервно з'являються через недосконалість і невпорядкованість реформ, несумісність економічних методів управління і закономірностей формування ринкових структур, значні недоліки в правовому забезпеченні розвитку ринку цінних паперів та інших фінансових інструментів справляють негативний вплив на економічний стан країни, позначаються на формуванні фінансової політики і економічної захищеності держави.

Сучасному стану фондового ринку характерні такі негативні риси:

- розпорошеність і подрібнення;

- вкрай незначні обсяги продажу цінних паперів на фондових і валютних біржах;

- переважна більшість угод із купівлі-продажу цінних паперів в Україні здійснюється на позабіржовому неоформленому ринку, що зрештою призводить до розвитку криміногенної ситуації на фондовому ринку і практично стає продовженням «тіньової» економіки;

- український ринок поки що залишається поза межами нових ринків Центральної та Східної Європи, країн СНД;

- професійні та інші учасники ринку цінних паперів розташовані по регіонах України вкрай нерівномірно;

- більшості учасників фондового ринку бракує професійних знань і належної підготовки.

Такий стан із формуванням фондового ринку зумовлений ось якими причинами:

- дуже неповна законодавча і нормативна основа;

- окремі елементи вітчизняного фондового ринку не відповідають стандартам ISO;

- виникнення та поглиблення розриву між прийняттям нормативних актів, норми яких регулюють діяльність учасників фондового ринку і обіг цінних паперів, та контролем за їх дотриманням;

- зростання порушень законодавства у сфері фондового ринку.

У цьому контексті важливим є забезпечення дотримання прав міноритаріїв, у тому числі застосування податкових важелів стимулювання виплати дивідендів на їх користь, захист прав інвесторів та споживачів фінансових послуг, використання розкриття інформації учасниками фондового ринку на основі загальноприйнятих принципів, міжнародних стандартів бухгалтерського обліку і аудиту, недопущення зловживань з боку

фінансових посередників і професійних учасників ринку, підвищення ролі держави на фондовому ринку. Своєчасна практична реалізація запропонованих заходів дозволить максимально використати можливості глобалізації щодо підвищення рівня безпеки фондового ринку та рівня національної фінансової безпеки в цілому.

3. Індикатори оцінки фінансової безпеки фондового ринку.

Індикатори безпеки фондового ринку:

- відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП;
- дохідність облігацій внутрішньої державної позики;
- частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу.

Індикатори фінансової безпеки фондового ринку – це показники, що характеризують стан системи економічної безпеки торговців цінними паперами та її складових, визначають її рівень, можливості та попереджують ймовірні небезпеки та загрози, що виникають на фондовому ринку.

В якості індикатора загальної динаміки фондового ринку використовують значення фондового індексу. Знання основних типів фондових індексів та методів їх обрахунку дає можливість керуватися у своїй діяльності торговцям цінними паперами на фондовому ринку, використовуючи аналітичні матеріали, що будуються на основі індексів.

Деякі автори під індексом фондового ринку розуміють тільки показник виміру динаміки курсів акцій, що входять до розрахункової бази. Інакше кажучи, поняття індексу фондового ринку, що зустрічається у вітчизняній економічній літературі, може вживатися у широкому та вузькому значеннях. Так більш широким поняттям є поняття індексу, що характеризує стан ринку в цілому, демонструє ринковий тренд, коливання середньозважених цін акцій, тобто охоплює оцінку фондового ринку усебічно. Індикатор, на відміну від індексу є поняттям більш вузьким та визначає лише динаміку цін акцій на фондовому ринку, таким чином індикуючи його стан. Отже, ототожнивши дані терміни необхідним є дослідження самої суті категорії «індекс» як такої.

Індикатор – це середньоарифметичний показник курсів репрезентативної групи акцій на конкретний момент. Індекс вимірює поточну динаміку курсів репрезентативної групи акцій порівняно з базовою величиною, що розраховувалась на певний момент у минулому.

Г. Пухтаєвич зазначає, що традиційно під фондовим індексом розуміють співвідношення усередненого за групою підприємств – емітентів цінних паперів значення вартості акцій, проданих за поточний період, до усередненого значення вартості акцій, проданих за попередній період. Отже, індекси фондового ринку характеризують коливання ціни акцій за певний період і дають можливість оцінити загальну ситуацію на фондовому ринку. Важливим є кількісний та якісний відбір емітентів у базі індексу. Серед підприємств, акції яких ураховуються під час визначення фондових індексів, повинні бути такі, що значною мірою впливають на розвиток галузі, економіки в цілому.

Як вважає В. Ходаківська, біржові індекси є одними з найголовніших показників, що використовується для оцінки акцій та облігацій окремих компаній, при цьому при операціях купівлі-продажу акцій на фондових біржах вони є визначальними показниками активності фондового ринку. Біржові індекси – це середні або середньозважені показники курсів цінних паперів, як правило акцій, що дають найкомпактнішу картину про стан та динаміку фондового ринку.

Індекс являє собою певний вимірювальний інструмент, що дає можливість інвестору виносити судження про стан ринку в цілому. При цьому постає питання для кого розраховуються індекси. Найбільшими користувачами індексів як індикаторів розвитку фондового ринку є торговці цінними паперами, саме вони у своїй діяльності спрямовують усю увагу на їх технічний та фундаментальний аналіз з метою отримання інформації про стан ринку та можливість прибуткового здійснення комісійних та комерційних операцій.

Слід зазначити, що індекси використовуються в якості вихідних даних для розрахунку параметрів в певних економічних моделях. Так індекси можуть використовуватись як:

- показник стратегії інвестування (індекси розглядаються як інструмент для реалізації стратегії інвестування, але на практиці використовуються мало, так як дана стратегія інвестування потребує купівлі цінних паперів емітентів в рівних частинах, але за наявності в інвестиційному портфелі декількох десятків видів акцій підтримка даного портфеля у відповідності з обраним капіталізаційним індексом потребує значних трансакційних витрат;

- базисний актив фінансових інструментів (похідні фінансові інструменти дають можливість учасникам фондового ринку реалізовувати різні інвестиційні стратегії, здійснювати страхування угод на фондовому ринку (хеджування), активно брати участь у спекулятивній грі та ін.).

Корисність індексів для торговців цінними паперами визначається за трьома напрямками. По-перше, вони є еталоном поведінки фондового ринку, з яким порівнюється майстерність керуючого. Наприклад, якщо прибутковість, яка показується пайовим фондом, значно нижче еталонного індексу, то є сенс задуматися про зміну фонду. По-друге, вони дозволяють стежити за зміною ситуації на ринку і настроями інших інвесторів і вибирати найбільш відповідний момент для купівлі та продажу акцій або паїв. По-третє, акції, що входять у структуру індексу, використовуються керуючими при складанні портфелів індексних фондів. Таким чином ринок сам здійснює вибір найбільш цікавих для інвестування акцій.

Проблема полягає в тому, що використовуючи індекс торговці цінними паперами наражаються на велику кількість загроз, що містяться в ньому. Індекси для торговців є тією основою функціонування без якої їх діяльність не буде мати скерованості, логічності та прогнозності. Найбільшу кількість загроз, на які наражаються торговці містять індекси, вони є нібито комплексом індикаторів та сигналізаторів, теоретичною та методологічною базою, синергетичним показником фондового ринку, що відповідно разом з даними характеристиками

поєднує усі негативні фактори, притаманні сфері цінних паперів та функціонування фондових бірж.

Тому для їх подолання необхідно всебічно дослідити природу індексів, методики їх розрахунку, способи використання та все те, що дасть можливість виявити фактори, що можуть собою становити загрозу для торговців. Але при цьому досить важливим є дослідження не лише вітчизняних фондових індексів, а й зарубіжних, з метою порівняння, аналізу та виявлення розбіжностей, переваг та недоліків, пошуку альтернативних методик розрахунку та ін.

По-перше, необхідним є розгляд та аналіз основних характеристик вітчизняних індексів фондового ринку. Так, проведемо порівняльну характеристику трьох основних вітчизняних фондових індексів.

Зазвичай, індекси розраховують брокерські контори, консалтингові фірми та інформаційні агентства. Існують також фондові індекси, що розраховують інвестиційні компанії виключно для своєї діяльності. Наприклад, індекс ПФТС [3] розраховується Першою фондовою торгівельною системою, як учасником торгівлі, при цьому перевагою є відмінне знання умов ринку. Не помилково, ПФТС вважається за індекс що найкраще відображає стан українського фондового ринку, так як методика розрахунку найбільш оптимально враховує ринкові умови та їх зміни. При цьому вагомим є недолік, яким є можливість маніпулювання значеннями індексу з метою спричинення впливу на ринок. На відміну від учасників ринку, що розраховують індекс, інформаційні та консалтингові агентства не мають на меті коригування значень індексу та прямого впливу на ринок. Саме такі організації набувають останнього часу широкого розповсюдження, це рейтингове агентство Standard & Poor's в США та інформаційна газета Financial Times у Великобританії.

Для розрахунку індексу валюта зазвичай береться національна, але існують певні виключення. Індекс російського фондового ринку РТС є одним з небагатьох виключень. Так, розрахунок проводиться у доларах США.

Розглядаючи способи розрахунку індексу необхідно пам'ятати, що найбільш простіший метод для отримання середньої ціни акції – це знаходження арифметичного середнього за певною вибіркою. Історично перший індекс Доу Джонса саме так і обчислюється, тобто обрахунок ведеться за середнім, за цінами акцій 30 найбільших корпорацій. Слід відзначити, що дане середнє має грошову розмірність.

Більшість методик обрахунку індексу розрізняються за способами усереднення. Окрім середнього арифметичного використовується середнє геометричне. За такою методикою будується індекс США Value Line та індекс Великобританії FTSE-30. При цьому слід зазначити, що найбільшого розповсюдження набув розрахунок арифметичного середнього, з відмінними від одиниці вагами кожної компоненти індексу. Якщо в розрахунку в якості ваги оберемо кількість емітованих акцій, то фактично відбувається усереднення ринкових капіталізацій, а значить зміна індексу відповідає зміні середньої ринкової вартості основних акцій. Отже, даний метод розрахунку має величезний макроекономічний сенс та може бути співставлений з іншими

макроекономічними показниками і таким чином відкриває широкі можливості до його використання в прогнозуванні та моделюванні. Індекс S&P 500, FTSE 100 та індекс РТС [5] є побудованими саме за такою системою.

Зазвичай до індексного кошику потрапляють не усі цінні папери, що обертаються на ринку, а обираються за певною вибіркою. Кількість емітентів цінних паперів, що потрапляють до індексного кошика у більшості випадків потрапляють до назви індексу, такими є S&P 500, FTSE 100, DAX 30, Nikkei 225, WIG 20 та ін. Але це розповсюджується не на усі індекси. Вимога репрезентативності порушуються досить часто через те, що до розрахунку обирають найбільш крупні компанії, при цьому не враховуються коливання, що відбуваються в середніх та малих компаніях. Також досить часто відбуваються порушення галузевих співвідношень тому, що для коректного їх врахування необхідним був би досить частий перегляд вибірки. Деякі індекси, такі як РТС та NYSE розраховуються за усіма цінними паперами, що пройшли лістинг та вільно обертаються на біржі [6].

Розглядаючи таку характеристику індексу як ліквідність, необхідно зазначити, що для розрахунку звичайно використовується ціна останньої угоди, при цьому якщо за певними акціями деякий час не відбувається операцій, та таких акцій багато, тоді індекс становиться досить інертним та не задовольняє потреби інвестора. Відновлення ліквідності та ріст цін по таких акціях супроводжується зниженням її ваги в індексі. Вимога ліквідності звичайно протиречить вимозі репрезентативності, тому більшість індексів, до розрахунку яких входять усі цінні папери, що котируються на біржі не отримали широкого розповсюдження. Така картина чітко прослідковується за індексом РТС. Як вже було зазначено індекс РТС розраховується за усіма цінними паперами, що пройшли процедуру лістингу, а відповідно має дуже низьку ліквідність – щоденні угоди проходять щонайбільше за десятьма емітентами.

Поняття кореляції для індексів фондового ринку останнього часу набуває все більшого значення. Індекси, що є побудованими для одного ринку завжди сильно корельовані між собою, не залежно від набору індексного кошику та способів розрахунку. Отже, можна прослідкувати тенденцію значної кореляції індексу ПФТС та РТС. Свого піку значення індекси набули з майже незначним розривом. Глобалізація інвестиційних процесів призвела до кореляції індексів різних країн, так за поведінкою російських індексів можна робити прогноз на зміну індексів фондового ринку України. Однак швидкість зміни індексів все ж може відчутно відрізнятись, особливо на коротких періодах часу можуть виникати дивергенції та ін.

Існує достатньо велика різноманітність індексів - наприклад, біржі розраховують свої індекси на основі акцій, що котируються на них; аналітичні та інвестиційні компанії створюють і просувають свої індекси. Індекси відрізняються як по набору цінних паперів, що в них входять (тільки акції, тільки облігації, акції та облігації), так і за методом обчислення.

Для того, щоб фондовий індекс адекватно відображав об'єктивні процеси, що відбуваються на ринку цінних паперів, необхідно застосовувати правильні і

надійні методики розрахунку фондових індексів. При цьому можна зменшити вплив таких суб'єктивних чинників, як:

- маніпулювання цінами на окремі фінансові інструменти;
- здійснення корпоративної політики емітентів, що включає в себе нові емісії, дроблення або консолідацію акцій, випуск варрантів і т.п.

Для якісної оцінки стану ринку цінних паперів і грубої кількісної оцінки його динаміки зручно використовувати одновимірний параметр, який називається індексом фондового ринку. Індексом фондового ринку є деяке число, яке характеризує його якісний стан. Причому саме по собі значення цього числа не несе в собі суттєвої інформації. Важливо не саме значення цього числа, а результат його зіставлення з тими значеннями, яке воно брало раніше.

У залежності від вибору цінних паперів, інформація про які використовується для обчислення індексу, він може характеризувати фондовий ринок у цілому, ринок груп цінних паперів (ринок державних цінних паперів, ринок облігацій, ринок акцій і т.п.), ринок цінних паперів будь-якої галузі (нафтогазового комплексу, телекомунікації, транспорту, банків тощо). Зіставлення динаміки поведінки цих індексів може показати, як змінюється стан будь-якої галузі по відношенню до економіки в цілому.

Фондові індекси підраховуються і публікуються різними джерелами, якими, як правило, виступають інформаційні агентства та фондові біржі.

Індекси розроблені для різних фінансових інструментів, таких, як акції, боргові цінні папери, іноземна валюта і т.п. Однак індекси на акції (звані фондовими індексами) є найбільш відомими.

Репрезентативність вибірки є одним з найважливіших складових інформації для обчислення індексів. Перелік компаній, інформація про цінні папери яких використовується для обчислення індексу, повинен бути досить повним, для того щоб він адекватно відображав стан сегменту економіки. Якщо, припустимо, це галузевий індекс, він повинен включати в себе інформацію про цінні папери компаній, які визначають стан галузі і т.п.

Однак низька інформаційна прозорість українського фондового ринку ускладнює отримання достовірних даних про корпоративні події навіть у разі репрезентативної вибірки емітентів. Корпоративними є події, пов'язані, наприклад, з розміщенням випусків цінних паперів, що плануються, емісій і т.п. Низька культура професійної діяльності емітентів на фондовому ринку породжує чутки, поява неправдивої інформації і просто дезінформацію.

Бажано, щоб інформація про цінні папери підприємства мала свою вагу, пропорційну впливу цінних паперів цих компаній на фондовий ринок у цілому. Залежно від методики розрахунку ваги, яка використовується при обчисленні, індекс буде мати різну інформаційну цінність для аналітиків. Коли при обчисленні індексу інформації про акції присвоюються однакові ваги, цей індекс відображає погляд недосвідченого інвестора, що випадково формує свій інвестиційний портфель.

Необхідно мати на увазі, що індекс формується лише на основі відкрито повідомлюваних змін цін, що формують його фінансові інструменти. Більшість

індексів оцінюється протягом торгового дня і оновлені дані про їх значення повідомляються через короткі проміжки часу. У таких випадках поточна інформація про рівень індексу буде базуватися на цінах останнього повідомлення для всіх складових інструментів індексу, хоча для окремих з них ці ціни не будуть поточними. Відповідно до всеохоплюючих характеристик індекси фондового ринку можна поділити за багатьма класифікаційними ознаками.

4.Сучасний стан фондового ринку України у контексті її фінансової безпеки.

Сьогодні, коли спостерігаються ознаки стабілізації економіки країни, і відповідно, можна казати про те, що перед ринком капіталів відкриваються нові перспективи, слід проаналізувати розвиток фондового ринку України -- що зроблено і що потрібно зробити для того, щоб ефективно реалізовувати економічний потенціал нашої держави у цій сфері.

На економіку України і відповідно на активність біржових торгів вплинули два потужних чинники – війна на східних кордонах і підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Формально маємо скорочення усіх показників фондового ринку на 10–20 % в середньому щороку за 2014–2020 рр., однак насправді це свідчить про оздоровлення фінансового сектора України. Кількість організаторів біржових торгів скоротилася з 10 до 4 (зараз функціонують ПрАТ “Фондова біржа “Перспектива”, АТ “Фондова біржа ПФТС”, ПрАТ “Українська міжбанківська валютна біржа”, ПАТ “Українська біржа”). НКЦПФР ініціював припинення торгівлі 273 емітентів та анулювання 136 ліцензій на роботу на фондовому ринку протягом 2015–2019 рр. Відтак за 2014–2020 рр. кількість випусків акцій скоротилася з 156 до 71, а їх обсяг – з 145,2 до 33 млрд грн. Деяка інша ситуація на ринку облігацій: кількість випусків скоротилася втричі (з 263 до 96), однак обсяг випуску майже не змінився (зменшення з 38,3 до 32,9 млрд грн). Це сталося через масований випуск ОВДП у 2017– 2019 рр., обсяг торгів якими у 2020 р. становив 98 % від усіх операцій фондового ринку. У структурі біржових контрактів дуже мала частка операцій на первинному ринку і вона постійно скорочується (з 3,4% до 0,06%). Нових розміщень ЦП дуже мало, а це ознака того, що фондовий ринок перебуває на стадії оздоровлення та “очікування”: колишні схеми розмивання часток власності стали каратися, нових гравців на ринку не з’являється, ділова активність через коронавірус невисока. Загалом із огляду на всі обставини стан розвитку фондового ринку України можна характеризувати як задовільний.

Вимоги іноземних партнерів та міжнародних організацій активізували зусилля вітчизняних законодавців щодо удосконалення регулювання фондового ринку. Сильним стимулом стало підписання Угоди про асоціацію з ЄС, після чого відбулися такі важливі події: 1) розроблена Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 р.; 2) НБУ підписав угоду про співпрацю з міжнародним депозитарієм цінних паперів Clearstream, що дозволило іноземним інвесторам отримати доступ до вітчизняного ринку ОВДП; 3) НКЦПФР почав

виводити з ринку недобросовісних гравців; 4) 28.05.2019 р. підписано Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво між НКЦПФР, НБУ, Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Міністерством фінансів України та Фондом гарантування вкладів фізичних осіб; 5) внесено зміни щодо правового регулювання депозитарної та клірингової діяльності.

Попри значні успіхи в законодавців залишилося й чимало проблемних моментів:

Досі не підписано Багатосторонній меморандум про взаєморозуміння щодо консультивання та співробітництва та обміну інформацією (IOSCO MMoU), хоча членом IOSCO Україна стала ще в 1996 р. Цей меморандум дозволить налагодити обмін міжнародним досвідом в сенсі запобігання недобросовісної поведінки учасників ринку. Дотримання стандартів європейських країн є одним із ключових завдань євроінтеграції. IOSCO вимагає від України законодавчо забезпечити інституційну та фінансову незалежність НКЦПФР і розширити її повноваження у сфері регулювання ринку ЦП (розслідувати правопорушення на ринку ЦП, мати доступ до інформації з обмеженим доступом, забезпечувати конфіденційність та достовірність отриманої інформації та обмінюватись нею з іноземними регуляторами).

2. Якщо виходити з наявних фактів про покарання за правопорушення на фондовому ринку, то ситуація не виглядає критичною, однак більшість зловживань або не виявляються, або не приводять до адекватного покарання. Найчастіше – це: порушення при реєстрації випуску ЦП; здійснення деяких видів професійної діяльності на фондовому ринку без чинної ліцензії; відсутня неповна або не цілком достовірна інформація про діяльність і фінансовий стан емітентів; несвоєчасне виконання або невиконання рішень, постанов, розпоряджень НКЦПФР щодо усунення порушень; розголошення конфіденційної, інсайдерської інформації; недотримання умов проспекту емісії цінних паперів; розміщення та розповсюдження реклами ЦП без її попереднього подання до НКЦПФР.

3. Правове поле цілком дозволяє власникам крупних бізнесів контролювати міноритарних акціонерів. Показник free float (кількість акцій, доступних для придбання на ринку) для більшості великих емітентів не перевищує 10 %, а в реальності взагалі буває нульовим. Поширена практика squeeze out – фактично примусового викупу акцій міноритарних акціонерів. Навіть якщо формально бізнесом володіють кілька акціонерів, то при перевірці бенефіціарних власників часто виявляється, що це одна й та ж сама особа. Відтак маємо ситуацію, коли на руках у населення перебуває як мінімум 60 млрд дол. готівкою, власники середнього і дрібного бізнесу вкладають вільні кошти у валюту, нерухомість і дорогоцінні метали, а інститути спільного інвестування не мають у що вкладатися. Структура фондового ринку України більш-менш усталена, однак потрібно виділити елементи, які потребують першочергового удосконалення. Кожен із таких елементів повинен стати об'єктом державного регулювання і тут цілком можна шукати прямі чи опосередковані відповідники

у законодавчій практиці країн ЄС чи США (рис. 1). Кожен із елементів фондового ринку (фондові біржі, депозитарно-клірингові установи, торгово-інформаційні системи, зберігачі та реєстратори ЦП, фондові посередники та організації) задіяний у реалізації певних процесів, починаючи від підготовки емісії ЦП і до їх виведення з ринку. Зв'язки між елементами і процесами не є одномірними, так само, як і контроль за ними з боку регуляторів (НКЦПФР, НБУ, Міністерство фінансів України). Склад і функції регуляторів поступово змінюються, зокрема 30.06.2020 р. припинено Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, а її правонаступниками стали НКЦПФР та НБУ. Змінюються також склад і функції інфраструктурних установ, наприклад, припинена діяльність зберігачів і реєстраторів, натомість запроваджено діяльність депозитарних установ [14]. До інфраструктури фондового ринку належать також Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО), ПАТ “Розрахунковий центр з обслуговування договорів на фондовому ринку”, Агентство з розвитку інфраструктури фондового ринку України (АРІФРУ).

Рисунок 10.1 – Об’єкти регулювання фондового ринку України

Електронні торговельні системи (ЕТС), які використовують фондові біржі для проведення торгів, повинні відповідати вимогам Положення про функціонування фондових бірж [18]. ЕТС повинні забезпечувати: приймання, обробку та передачу заявок від учасників біржових торгів; доступ учасників біржових торгів протягом торговельної сесії; підготовку інформації, необхідної

для виконання біржових контрактів; захист інформації; формування та підтримку баз даних про хід та результати біржових торгів; постійний доступ Комісії до процесу біржових торгів у режимі online; підтримання впорядкованих умов алгоритмічної торгівлі та уникнення зловживань; можливість анулювання помилкових заявок; розрахунок показників цінової нестабільності.

Що стосується фондових посередників та сервісних організацій, то впорядкування їх діяльності продовжується, НКЦПФР спільно з НБУ переглядають вимоги до ліцензування, однак на ринку досі існують фінансові установи, які мають ознаки фіктивності або працюють з порушеннями. Фондовий ринок США є одним з найбільш розвинутих, тому варто проаналізувати їх законодавчі акти. Система законодавства США має два рівні – федеральний і окремих штатів, водночас існує тісне узгодження принципів регулятивних положень. До кожного закону додаються правила й норми, які детально роз'яснюють практичні аспекти їх застосування. Основним регулятором є Комісія з цінних паперів і бірж США (U.S. Securities and Exchange Commission; SEC), робота якої регламентується законами, частина яких прийнята ще в часи великої депресії

Система регулювання фондового ринку США характеризується самоорганізацією. Органи державного управління виконують обмежені функції, а рівноправною складовою регулювання є саморегульовані організації, такі як Нью-Йоркська біржа, NASDAQ та Чиказька рада опціонів. Вони встановлюють свої правила для учасників та способи покарання для порушників. Основний принцип полягає у розкритті та достовірності інформації, що надається акціонерам.

Деякі інші акценти у фондовому законодавстві ЄС, які нам потрібно буде враховувати, оскільки Угода про асоціацію з ЄС передбачає приведення законодавства України до положень MiFID II (Markets in Financial Instruments Directive, version II), MiFIR (Markets in Financial Instruments and amending Regulation), EMIR (European Market Infrastructure Regulation), Settlement Finality Directive and Financial Collateral Directive.

Загалом проаналізовані 27 директив ЄС щодо фондового ринку засвідчують, що регулювання здійснюється двояко: вплив на активні інститути і на самі ринки. Цілі регулювання в обох випадках однакові – захист вкладників (інвесторів) і підтримання стабільності. Для посередників основним є контроль над платоспроможністю згідно узгоджених на глобальному рівні принципів. IOSCO сприяла досягненню угоди про загальні стандарти чесності ринку і нагляду, однак національні регулятори мають значну свободу щодо інтерпретації цих принципів і стандартів. Відтак для різних регуляторів на території ЄС можливі розбіжності щодо пріоритетів: для одних основними є справедливість і прозорість, а для інших – ефективність і ліквідність. До того ж не так легко визначити, як конкретний регулятор трактує свої пріоритети.

Ще однією проблемою фондового ринку ЄС є його об'єм, який важко визначити. Регулювання ринку ЦП визначається положеннями, узгодженими на європейському рівні, що містять правила розкриття фінансової та нефінансової

інформації, лістинг фондових бірж і умови торгівлі, ринки й посередників, а також інвестиційні продукти. Регламент ЄС щодо ЦП фокусується на інвестиційних фірмах та торгових майданчиках. MiFID охоплює інвестиційні компанії, регульовані ринки, а також регулює інвестиційне консультування як послугу, що вимагає дозволу. Американські правила фокусуються на брокерах і дилерах, біржах, які є відповідно “інвестиційними фірмами” та “регульованими ринками” в сенсі MiFID.

Під час регулювання фондового ринку у США фокусуються на підтриманні чесних, упорядкованих та ефективних ринків; захисті інвесторів; забезпеченні прозорості інформації; порівняно з MiFID категоризація інвесторів є менш обов’язковою. Основна відмінність від MiFID полягає в тому, що правила захисту інвесторів не двосторонні: система захищає всіх інвесторів певними ідмінностями для інституційних інвесторів. Регулятори фондового ринку ЄС фокусуються на посиленні конкуренції на єдиному ринку; захисті інвесторів та відповідних контрагентів; гармонізуванні положень держав-членів; обов’язковій категоризації клієнтів (фірми повинні інформувати своїх клієнтів про те, як вони їх категоризують, бо від цього залежить рівень їх захисту).

Використовуючи досвід державного регулювання фондових ринків США та ЄС доцільно на законодавчому рівні закріпити такі положення:

1. Зобов’язати емітентів, які працюють у формі ПрАТ, забезпечити показник free float своїх ЦП не менше 25 % для нових емісій і виставити на відкритий продаж не менше 15 % акцій колишніх випусків. Водночас Антимонопольний комітет разом із НКЦПФР повинні контролювати структуру часток власності ПрАТ і вимагати розкриття інформації про кінцевих бенефіціарів.

2. Завершити процес набуття інституційної незалежності НКЦПФР і врешті підписати Багатосторонній меморандум про взаєморозуміння щодо консультування та співробітництва та обміну інформацією з IOSCO.

3. Посилити відповідальність за правопорушення на фондовому ринку, особливо в частині покарань за відсутність чи недостовірність інформації про діяльність емітентів, розголошення інсайдерської інформації та невиконання рішень НКЦПФР і Антимонопольного комітету України.

4. Упорядкувати роботу інвестиційних компаній (фондів) різних видів, спростити доступ дрібних інвесторів до інструментів фондового ринку і забезпечити захист їх вкладень.

5. Заборонити зловживання маркетинговою практикою при підписанні договорів на фінансові послуги, забезпечити інформування споживачів про порівняльні переваги фінансових продуктів.

6. Стимулювати активні вкладення інвестиційних компаній у реальний сектор економіки.

7. Завершити впорядкування діяльності організаторів біржових торгів та ініціювати надання крупним фондовим біржам статусу саморегульованих організацій.

5. Механізм забезпечення фінансової безпеки фондового ринку.

Безпека фондового ринку безпосередньо пов'язана з бюджетною, кредитною та інвестиційною безпекою держави, зважаючи на недостатньо контрольований ринок цінних паперів держави і фінансову безпеку багатьох суб'єктів бізнесу та фізичних осіб.

Виходячи з багатьох визначень *фінансової безпеки фондового ринку*, її, вочевидь, варто розглядати як оптимальний обсяг капіталізації ринку, що здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників, консультантів, реєстраторів, депозитаріїв і держави загалом.

Аналізуючи загальний стан безпеки фондового ринку, доцільно вирізнити при цьому безпеку ринку державних цінних паперів і ринку корпоративних цінних паперів, а також решти його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів тощо, біржового та позабіржового ринків.

Україна, на жаль, поки що не має достатньо потужних інструментів ринку цінних паперів, а ті, що є, мають короткий термін обігу, часом дуже високу дохідність і головне – низький рівень безпеки їх обігу. З огляду на це, варто говорити про фінансову безпеку емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, посередників (брокерів), консультантів інвестиційних компаній і фондів, банків, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів.

Саме такий стан сучасного фондового ринку, швидше за все, спонукав законодавця жорстко підійти до вимог, що ставляться до учасників професійної діяльності на ринку. Так, торговець цінними паперами може провадити дилерську діяльність, якщо має сплачений грошима статутний капітал у розмірі не менш як 120 тис. грн, брокерську діяльність та діяльність з управління цінними паперами – не менш як 300 тис. грн, андеррайтинг – не менш як 600 тис. грн. Причому у статутному капіталі торговця цінними паперами частка іншого торговця не може перевищувати 10%.

Суттєво підвищити рівень фінансової безпеки фондового ринку може наявність достовірної й обґрунтованої фінансової інформації. Саме тому, законодавець передбачив, що емітенти, які здійснили відкрите (публічне) розміщення цінних паперів, зобов'язані своєчасно та в повному обсязі розкривати інформацію про:

— фінансово-господарський стан і результати діяльності емітента у строки, встановлені законодавством;

— будь-які дії, що можуть вплинути на фінансово-господарський стан емітента та призвести до значної зміни ціни на його цінні папери;

– власників великих пакетів (10% і більше) акцій.

Інформація про власників великих пакетів (10% і більше) акцій подається Державній комісії з цінних паперів та фондового ринку особою, яка веде облік права власності на акції емітента у депозитарній системі України, у строки, порядку та за формою, що встановлені Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР). При цьому, інформація про таких власників є

відкритою і оприлюднюється ДКЦПФР через розміщення у загальнодоступній інформаційній базі даних ДКЦПФР про ринок цінних паперів.

Для належного контролю держави за ситуацією на фондовому ринку, зокрема діяльність емітентів цінних паперів, передбачено різні форми інформування державних органів ДКЦПФР про результати їх фінансово-господарської діяльності.

Відповідно до вимог Закону України «Про цінні папери і фондовий ринок» емітент зобов'язаний надавати *регулярну інформацію*, а саме річну та квартальну звітну інформацію про емітента, яка має містити:

— найменування та місцезнаходження емітента, розмір його статутного капіталу;

— дані про орган управління емітента, його посадові особи та засновники;

— відомості про господарську та фінансову діяльність емітента;

— дані про цінні папери емітента (вид, форму випуску, тип, кількість), розміщення та лістинг цінних паперів;

— річну фінансову звітність;

— аудиторський висновок.

Така інформація про емітента є відкритою і підлягає оприлюдненню емітентом у строк не пізніше 30 квітня року, наступного за звітним, шляхом опублікування її в одному з офіційних друкованих видань ВР України, КМ України або ДКЦПФР і розміщення у загальнодоступній інформаційній базі даних ДКЦПФР.

Емітент додатково подає й іншу інформацію, зокрема особливу, а саме інформацію про будь-які дії, що можуть вплинути на фінансово-господарський стан емітента та призвести до значної зміни вартості його цінних паперів. До особливої інформації належать відомості про:

— прийняття рішення про розміщення цінних паперів на суму, що перевищує 25% статутного капіталу;

— прийняття рішення про викуп власних акцій;

— факти лістингу/делістингу цінних паперів на фондовій біржі;

— отримання позики або кредиту на суму, що перевищує 25% активів емітента;

— зміну складу посадових осіб емітента;

— зміну власників акцій, яким належить 10 і більше відсотків голосуючих акцій;

— рішення емітента про утворення, припинення його філій, представництв;

— рішення вищого органу емітента про зменшення статутного капіталу;

— порушення справи про банкрутство емітента, винесення ухвали про його санацію;

— рішення вищого органу емітента або суду про припинення або банкрутство емітента.

Особлива інформація про емітента є відкритою і оприлюднюється шляхом опублікування її в одному з офіційних друкованих видань ВР України, КМ

України або ДКЦПФР і розміщення у загальнодоступній інформаційній базі даних ДКЦПФР про ринок цінних паперів.

Законом України «Про цінні папери і фондовий ринок» передбачено також *інсайдерську інформацію*, якою є будь-яка неоприлюднена інформація про емітента, його цінні папери або правочини щодо них, оприлюднення якої може значно вплинути на вартість цінних паперів. Поза тим, інформація щодо оцінювання вартості цінних паперів та/або фінансово-господарського стану емітента, якщо вона отримана виключно на основі оприлюдненої інформації або інформації з інших публічних джерел, не заборонених законодавством, не є інсайдерською інформацією.

Осіб, які володіють інсайдерською інформацією, називають *інсайдерами*, беручи до уваги, що вони є:

1) власниками голосуючих акцій емітента або часток (паїв) у статутному капіталі емітента;

2) посадовими особами емітента;

3) особами, які мають доступ до інсайдерської інформації у зв'язку з виконанням трудових (службових) обов'язків або договірних зобов'язань незалежно від відносин з емітентом, зокрема:

— юридичними особами, які перебувають з емітентом у договірних відносинах або прямо чи опосередковано у відносинах контролю;

— фізичними особами, які перебувають з емітентом або юридичними чи фізичними особами, пов'язаними з емітентом договірними відносинами або відносинами контролю, у трудових чи договірних відносинах або прямо чи опосередковано у відносинах контролю;

— державними службовцями.

Емітент або професійні учасники ринку цінних паперів, які здійснюють операції з цінними паперами цього емітента, повинні вести облік осіб, які мають доступ до інсайдерської інформації.

Законодавець встановив інсайдеру певні обмеження щодо використання інсайдерської інформації. Йому, зокрема, забороняється:

— вчиняти з використанням інсайдерської інформації на власну користь або на користь інших осіб правочини, спрямовані на придбання або відчуження цінних паперів, яких стосується інсайдерська інформація, до моменту оприлюднення такої інформації;

— передавати інсайдерську інформацію або надавати доступ до неї іншим особам, крім розкриття інформації в межах виконання професійних, трудових або службових обов'язків та в інших випадках, передбачених законодавством;

— давати будь-якій особі рекомендації стосовно придбання або відчуження цінних паперів, щодо яких він володіє інсайдерською інформацією, до моменту оприлюднення такої інформації.

— Порядок розкриття інсайдерської інформації встановлюють нормативно-правові акти ДКЦПФР. Професійні учасники ринку цінних паперів повинні повідомити ДКЦПФР про операції з цінними паперами у разі, коли є

підозра про те, що під час здійснення таких операцій використовується або може бути використана інсайдерська інформація.

На фондовому ринку є також рекламна інформація, стосовно:

— емітента або цінних паперів, що він розміщує, або які перебувають в обігу;

— професійного учасника фондового ринку та його діяльності;

— договорів щодо цінних паперів.

Разом із тим, до реклами на фондовому ринку не належить інформація, яка відповідно до вимог вищезазначеного Закону та інших нормативно-правових актів підлягає обов'язковому оприлюдненню. Розповсюдження державними органами реклами на фондовому ринку не допускається, крім реклами, пов'язаної з розміщенням та обігом державних цінних паперів.

Отже, підвищення рівня поінформованості, інвестиційної грамотності та розуміння суті товару фондового ринку, з одного боку, потребує додаткових, інколи зовсім непередбачуваних, затрат, а з іншого – забезпечує підвищення фінансової безпеки як учасників фондового ринку, так і його загалом. Цілком очевидним є факт того, що у світовій інформаційній сфері забезпечення фондового ринку останнім часом розгортається жорстока конкурентна боротьба, іноді із застосуванням незаконних методів.

Аналіз діяльності вітчизняних правоохоронних і контролюючих органів свідчить що загальний розвиток фондового ринку України, пов'язаний зі збільшенням кількості емітентів цінних паперів та професійних учасників ринку, характеризується зростанням кількості порушень законодавства про цінні папери. Зокрема, порушуються права акціонерів щодо управління акціонерним товариством у прийнятті рішень, які є визначальними в діяльності товариства. Зазвичай порушуються права дрібних акціонерів, що володіють акціями до 10% акцій. Мають місце і випадки перевищення правліннями акціонерних товариств своїх повноважень, це, зокрема, стосується питань збільшення статутного фонду товариств.

Виходячи з узагальнення ДКЦПФР виявлених правопорушень з боку учасників фондового ринку, найтипівішими для *емітентів* варто вважати:

— нереєстрацію або несвоєчасну реєстрацію у ДКЦПФР інформації про емісію акцій;

— незаконне збільшення статутного фонду, порядку розподілу прибутку;

— непроведення загальних зборів;

— відсутність у засобах масової інформації відомостей про свою діяльність;

— внесення змін до статуту без затвердження такого рішення на загальних зборах товариства;

— порушення термінів та порядку відкритої передплати на акції;

— якщо викуплені в акціонерів акції протягом року не реалізуються чи не анулюються.

Такі правопорушення носять здебільшого латентний характер, а тому в їх викритті не останнє значення має контроль господарської діяльності емітента

самими ж інвесторами, а також тісна співпраця з правоохоронними і контролюючими органами.

Найтиповішими правопорушеннями з боку реєстраторів є:

- ведення реєстрів власників іменних цінних паперів без спеціального дозволу ДКЦПФР;
- відсутність потрібної кількості фахівців фондового ринку;
- неналежне ведення реєстру цінних паперів;
- несвоєчасне переоформлення прав власності на іменні цінні паперів;
- неналежний рівень системи захисту приміщень, де зберігається система реєстрів (у тому числі протипожежної).

З боку професійних учасників фондового ринку найтиповішими правопорушеннями вважаються:

- несвоєчасне подання звітності або з порушеннями вимог щодо неї;
- порушення обмеження щодо співвідношення портфеля цінних паперів та ліквідності;
- введення до складу спостережної ради членів виконавчих органів або необрання спостережної ради в інвестиційних компаніях;
- відсутність в інвестиційній декларації відомостей про пункт, місце, термін та порядок виплати дивідендів, що викликає справедливі скарги фізичних і юридичних осіб;
- відсутність інформації, яка підлягає оприлюдненню відповідно до чинного законодавства.

Таким чином, забезпечення належного рівня фінансової безпеки фондового ринку передбачає:

- збільшення та підвищення капіталізації всіх структур фондового ринку;
- поліпшення якості професійної діяльності учасників фондового ринку;
- підвищення рівня компетенції фахівців на ринку цінних паперів;
- сприяння розвитку та посилення системи регулювання і нагляду за діяльністю професійних учасників фондового ринку;
- створення системи збирання та розкриття інформації про професійних учасників ринку цінних паперів;
- піднесення конкурентоспроможності вітчизняних професійних учасників ринку цінних паперів порівняно із зарубіжними фінансовими інститутами.

ТЕМА 11. ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ БОРОТЬБИ З ФІНАНСОВИМИ ЗЛОЧИНАМИ

---

1. Роль і значення правоохоронних органів у здійсненні державного фінансового контролю
2. Економічна складова в діяльності Служби безпеки України.
3. Заходи спеціальних служб МВС у боротьбі зі злочинами у сфері економіки.
4. Прокурорський нагляд за ефективністю державного фінансового контролю в Україні.

Ключові слова: фінансовий злочин, державні органи, ухилення від оподаткування, відплив фінансових ресурсів за кордон.

Keywords: financial crime, government agencies, tax evasion, outflow of financial resources abroad.

1. Роль і значення правоохоронних органів у здійсненні державного фінансового контролю

Правоохоронні органи - це державні силові структури, які покликані захищати законні права та інтереси громадян України, в тому числі економічні.

До правоохоронних органів України належать: Служба безпеки України (СБУ), Державна служба у боротьбі зі злочинами у сфері економіки у складі МВС України, судові органи тощо.

Служба безпеки України (СБУ) - це елітна державна правоохоронна служба, яка з метою підтримання належного рівня Державної безпеки держави здійснює державний контроль у сфері зовнішньоекономічних операцій, а також протидіє міжнародній незаконній торгівлі наркотиками, людьми, зброєю, землею тощо.

Роль СБУ особлива - захищати країну від злочинності в глобалізованій економічній сфері і потребує від її працівників високого інтелектуального рівня, професійного рівня у сфері знання міжнародного права, специфіки зовнішньоекономічної діяльності, комп'ютерно-інформаційної безпеки, іноземних мов, прийомів бойових мистецтв, водіння всіма видами транспортних засобів і тощо.

Значення Служби безпеки України полягає в тому, що вона є виразником державних інтересів у міжнародних стосунках (в тому числі міжнародних економічних стосунках) та дозволяє Україні щорічно уникати збитків, що оцінюються в декілька мільярдів умовних одиниць.

Державна служба у боротьбі зі злочинами у сфері економіки - це державна правоохоронна служба, що здійснює оперативну профілактичну роботу і проводить цілеспрямовану боротьбу проти осіб, які свідомо порушують вітчизняне законодавство щодо господарсько-фінансової діяльності різних суб'єктів підприємницької діяльності.

Роль Державної служби безпеки у боротьбі зі злочинами в сфері економіки у забезпеченні профілактичних заходів, виявленні та локалізації економічних

злочинів, збирання аргументованих їх доказів, проведенні слідчих дій та передаванні матеріалів до суду й т. ін. Служба діє як складова частина (підрозділ) Міністерства внутрішніх справ України.

Під економічним злочином розуміють розкрадання (привласнення) матеріальних цінностей, грошових коштів, цінних паперів з метою особистого збагачення.

Всі економічні злочини можна класифікувати за групами, наведеними на рисунку 11.1.

Значення Державної служби у боротьбі зі злочинами у сфері економіки полягає в тому, що спеціалізуючись на боротьбі з економічними злочинами, дана служба сприяє суттєвому зменшенню цих злочинів, допомагає суспільству очиститись від сильних проявів тіньової економіки, корупції, хабарництва і, врешті-решт, навести елементарний порядок в державі та вітчизняній економіці.

Прокуратура України - це сукупність державних правоохоронних органів, які забезпечують безперервний і системний нагляд за точним виконанням фізичними та юридичними особами України чинного, на її території, законодавства, в тому числі фінансового, банківського, податкового, митного, антимонопольного, приватизаційного, господарського, трудового, міжнародного, земельного, аграрного і т. ін.

Роль прокуратури полягає в тому, що вона здійснює загальний нагляд за дотриманням в державі законодавчих актів, що поширюються на всю територію країни або окремі її регіони. Прокуратура виступає в ролі провідного правоохоронного органу, який вимагає від усіх дотримання законності та проводить відповідні заходи з метою її забезпечення.

Значення прокуратури України в її функціях щодо кримінального переслідування винуватців різних злочинів (в тому числі економічних злочинів) і підтримання обвинувачення в суді.

Судові органи - це органи, які в процесі публічного розгляду судових справ приймають рішення про міру відповідальності винуватців за здійснені ними вчинки.

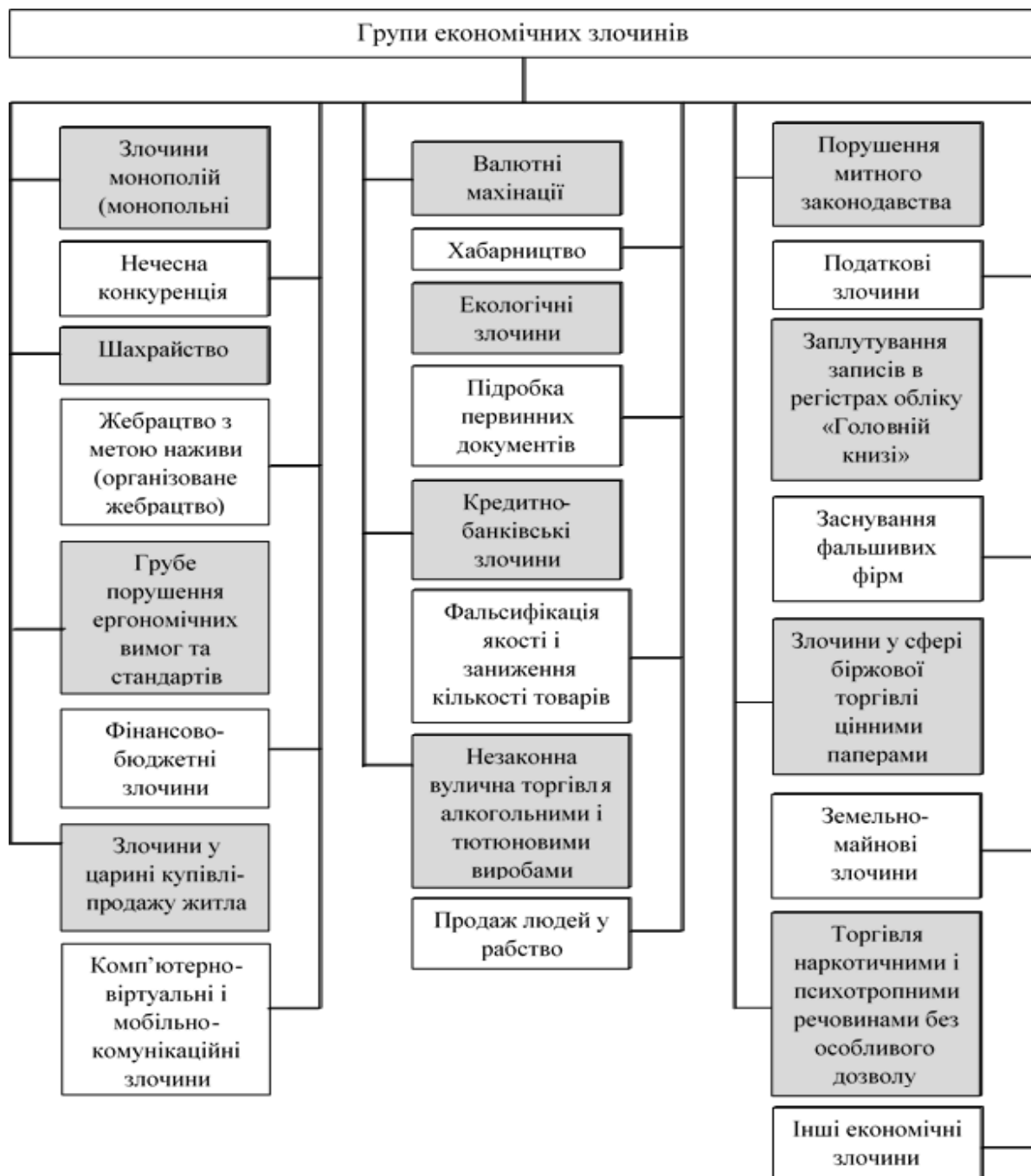

Рисунок 11.1 – Класифікація економічних злочинів за відповідними групами

Роль судових органів полягає в тому, що вони зобов'язані брати до розгляду судові справи, вивчати матеріали цих справ і відкрито розглядати їх, вислуховувати свідків, потерпілого та обвинувачуваного, виносити вирок (рішення).

Значення судових органів полягає у забезпеченні законних прав і свобод громадян на звернення до суду та відстоювання там своїх інтересів.

2. Економічна складова в діяльності Служби безпеки України.

Між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України здійснюється взаємодія шляхом передачі матеріалів контрольних заходів або інформування

про виявлені порушення до правоохоронного органу, яка регламентується відповідними законодавчими актами.

Відповідно до статті 25 Закону України «Про Службу безпеки України» Службі безпеки України, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків надається право:

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень Служби безпеки України, перевіряти у зв'язку з цим документи, які посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховання речових доказів злочинної діяльності;

- подавати органам державного управління обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки України, в тому числі про припинення роботи, пов'язаної з державними таємницями, яка виконується з порушенням встановлених правил;

- одержувати на письмовий запит керівника відповідного органу Служби безпеки України від міністерств, державних комітетів, інших відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян та їх об'єднань дані і відомості, необхідні для забезпечення державної безпеки України, а також користуватись з цією метою службовою документацією і звітністю;

- входити у порядку, погодженому з адміністрацією підприємств, установ та організацій і командуванням військових частин, на їх територію і в службові приміщення;

- мати слідчі ізолятори для тримання осіб, взятих під варту та затриманих органами Служби безпеки України;

- використовувати з наступним відшкодуванням витрат та збитків транспортні засоби, які належать підприємствам, установам і організаціям, військовим частинам і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення злочинів, переслідування та затримання осіб, які підозрюються в їх вчиненні, доставки до лікувальних установ осіб, що потребують термінової медичної допомоги;

- виключно при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України, переслідуванні осіб, що підозрюються у їх вчиненні, знаходити житлові, службові, виробничі та інші приміщення й території і земельні ділянки та оглядати їх з наступним повідомленням прокурора протягом 24 годин;

- проводити гласні і негласні оперативні заходи у порядку, визначеному Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність";

- здійснювати співробітництво з громадянами України та іншими особами, в тому числі на договірних засадах, дотримуючись при цьому умов добровільності і конфіденційності цих відносин;

– користуватися на договірних засадах службовими приміщеннями підприємств, установ, організацій, військових частин, а також жилими та іншими приміщеннями громадян;

– направляти військовослужбовців Служби безпеки України для роботи на штатних посадах в інших установах, підприємствах і організаціях на час виконання конкретних завдань в інтересах розвідки, контррозвідки, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю; в окремих випадках у порядку, визначеному колегією Служби безпеки України, допускається направлення на роботу таких військовослужбовців в установи, підприємства і організації за ініціативою їх керівників;

– в інтересах розвідки, контррозвідки і оперативно-розшукової діяльності створювати інформаційні системи та вести оперативний облік в обсязі і порядку, що визначаються завданнями, покладеними на Службу безпеки України Законом;

– морально і матеріально заохочувати співробітників Служби безпеки України та інших осіб за заслуги по забезпеченню державної безпеки; представляти їх у встановленому порядку до державних нагород;

– позачергово придбавати квитки на всі види транспорту незалежно від наявності місць і поселятися в готелях при пред'явленні посвідчення про відрядження;

– безплатного проїзду всіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного та водного транспорту приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів, а також попутним транспортом;

– видавати у разі наявності небезпеки для життя і здоров'я особам, взятим під захист, відповідно до чинного законодавства зброю, спеціальні засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку.

3. Заходи спеціальних служб МВС у боротьбі зі злочинами у сфері економіки.

Чинним законодавством передбачено, що ревізії та перевірки можуть проводитись у суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форми власності за постановою прокурора або слідчого, винесеною під час розслідування кримінальної справи.

Відповідно до статті 11 Закону України "Про поліцію" поліції для виконання покладених на неї обов'язків надається право:

– проводити з участю адміністрації підприємств, установ і організацій огляд виробничих, складських та інших службових приміщень і територій з метою перевірки охорони державного і колективного майна, додержання правил продажу товарів і надання послуг населенню;

– вимагати від матеріально відповідальних і службових осіб підприємств, установ і організацій відомості та пояснення по фактах порушення законодавства, проведення документальних і натуральних перевірок, інвентаризацій і ревізій виробничої та фінансово-господарської діяльності;

витребувати і при необхідності вилучати документи, зразки сировини й продукції, опечатувати каси, приміщення і місця зберігання документів, грошей та товарно-матеріальних цінностей;

Статтею 12 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» визначено права спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ, Служби безпеки України та їх співробітників.

При здійсненні заходів боротьби з організованою злочинністю спеціальним підрозділам по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надаються повноваження залучати до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контрольних і фінансових органів.

Статтею 18 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" передбачено, що Національний банк України, Антимонопольний комітет, Фонд державного майна, Державна податкова служба, Державна контрольно-ревізійна служба, митні органи України, а також інші державні органи, що мають право контролю за дотриманням організаціями і громадянами законодавства України, з метою боротьби з організованою злочинністю зобов'язані за дорученням спеціальних органів по боротьбі з організованою злочинністю проводити у межах своєї компетенції ревізії, перевірки та інші дії щодо контролю за дотриманням законодавства України організаціями і громадянами.

Підпунктом 5 пункту 5 Положення про Державну службу боротьби з економічною злочинністю, що затверджене постановою Кабінету Міністрів України, визначено, що за наявності даних про порушення законодавства, яке регулює фінансову, господарську та іншу підприємницьку діяльність, які тягнуть за собою кримінальну відповідальність, працівники Державної служби боротьби з економічною злочинністю мають право вимагати обов'язкового проведення перевірок, інвентаризацій та ревізій виробничої й фінансової діяльності підприємств, установ і організацій; одержувати від посадових і матеріально відповідальних осіб відомості й пояснення про факти порушення законодавства.

4. Прокурорський нагляд за ефективністю державного фінансового контролю в Україні.

Державна контрольно-ревізійна служба може проводити ревізії за постановою прокурора чи слідчого при розслідуванні кримінальної справи, а також за зверненнями Координаційного комітету з боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України.

При проведенні таких перевірок, згідно з чинним законодавством, може здійснюватися прокурорський нагляд. Статтею 20 Закону України «Про прокуратуру» визначено повноваження прокурора, відповідно до яких при здійсненні загального нагляду він має право:

- безперешкодно за посвідченням, що підтверджує займану посаду, входити у приміщення державних органів, органів місцевого та регіонального

самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, підпорядкованості чи приналежності, до військових частин, установ без особливих перепусток, де такі запроваджено;

- мати доступ до документів і матеріалів, необхідних для проведення перевірки, в тому числі за письмовою вимогою, і таких, що містять комерційну чи банківську таємницю або конфіденційну інформацію;

- письмово вимагати подання в прокуратуру для перевірки зазначених документів та матеріалів, видачі необхідних довідок, в тому числі щодо операцій і рахунків юридичних осіб та інших організацій, для вирішення питань, пов'язаних з перевіркою;

- вимагати для перевірки рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності і заходи щодо її забезпечення;

- вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз;

- викликати посадових осіб і громадян, вимагати від них усних або письмових пояснень щодо порушень закону.

При виявленні порушень закону прокурор або його заступник у межах своєї компетенції мають право:

- опротестувати акти Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, Уряду Автономної Республіки Крим, міністерств, державних комітетів і відомств, виконавчих і розпорядчих органів місцевих Рад народних депутатів, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також рішення і дії посадових осіб;

- вносити подання або протест на рішення місцевих Рад народних депутатів залежно від характеру порушень;

- порушувати у встановленому законом порядку кримінальну справу, дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій;

- давати приписи про усунення очевидних порушень закону;

- вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадовим особам про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли;

- звертатись до суду або арбітражного суду з заявою про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств та інших юридичних осіб.

ТЕМА 12. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

---

1. Досвід провідних країн європейського простору у напрямі формування та

забезпечення фінансової та економічної безпеки України.

2. Особливості гарантування фінансової безпеки держав світу в умовах глобалізації.

3. Роль міжнародних організацій у процесі формування фінансової та економічної безпеки держав світу.

Ключові слова: європейський простір, глобалізація, транснаціональний бізнес, міжнародні фінансові організації.

Keywords: European space, globalization, transnational business, international financial institutions.

1. Досвід провідних країн європейського простору у напрямі формування та забезпечення фінансової та економічної безпеки України.

Кожна країна, якою б економічно розвинутою вона не була, жодним чином не застрахована від агресивних проявів іншої держави чи складової її економіки. Тому до першочергових завдань держави належить такий вид діяльності, як забезпечення власної економічної безпеки.

Для політики розвинутих країн характерна розробка стратегічних планових документів щодо зміцнення безпеки підприємств та країни загалом. При цьому суб'єкти підприємницької діяльності мають важливу місію у економічній та соціальній діяльності країни, а рівень їх захищеності, безпосередньо, залежить від впливів чинників зовнішнього середовища. Розуміючи важливість результатів діяльності підприємства та їх рівень фінансової безпеки, більшість економічно розвинутих країн світу за останні роки зняли більшість адміністративно-законодавчих обмежень та створили сприятливі фінансово-економічні умови діяльності, а також запровадили низку податкових стимулів.

Багато країн головну увагу концентрують на розробці теоретико-прикладних засад підвищення фінансової безпеки підприємства та формуванню засад сприятливого середовища діяльності. Найбільших результатів у цій сфері вдалось досягти підприємствам із США, Японії, Німеччини.

Дослідивши передовий світовий досвід розвинутих країн світу щодо організації фінансової безпеки підприємств, можна стверджувати, що найефективнішими інструментами забезпечення фінансової безпеки підприємств є удосконалення законодавчої бази, здійснення постійних заходів із профілактики загроз, проведення політики ефективного використання персоналу, використання інновацій у всіх напрямках економічної діяльності підприємства.

Системи забезпечення інформаційної безпеки розвинених країн можуть слугувати моделями для створення такої в Україні. До того ж, створення системи безпеки та вдосконалення законодавства в сфері інформаційної безпеки стає все більш актуальним. Особливо актуальна ця проблема для населення, що все більш активно бере участь у процесах комп'ютеризації, в системах та мережах Інтернету і як користувача, і як активного учасника в обміні інформацією.

Встановлення правових основ захисту комерційної таємниці та іншої конфіденційної інформації, що має комерційну цінність, є важливим елементом юридичного забезпечення підприємницької діяльності. У більшості економічно розвинених країн законодавство, що регулює правовий режим комерційної таємниці та встановлює відповідальність за її неправомірне використання, є досить розвиненим нормативним масивом, формування якого здійснюється як на основі національних правових традицій, так і відповідно до сучасних стандартів міжнародної торгівлі.

Вивчення досвіду фінансового господарювання розвинутих країн світу доводить загальновизнаний факт, що саме технологічна революція є одним із тих факторів, які забезпечили цим країнам стабільний розвиток. В умовах глобальної конкуренції інноваційний фактор визначає парадигму економічного розвитку і сутність поняття економічної безпеки. Фінансова безпека – це сукупність умов, при яких зберігається здатність генерувати інноваційні зрушення в економіці з метою забезпечення і захисту стабільного фінансового розвитку, протистояння зовнішнім фінансовим загрозам.

Якісне зростання економіки забезпечується: великими структурними зрушеннями та становленням інтенсивної моделі економічного росту при послідовному збільшенні частки наукомістких галузей промисловості, оновленням виробничої бази внаслідок застосування ресурсів і енергозберігаючої технології, розвитком електроніки та її впровадженням у всі виробничі і невиробничі процеси (електронізація та комп'ютеризація економіки), революційними змінами в комунікаційних системах і переходом до моделі інформаційного суспільства.

У розвинених країнах сучасні технології виробництва будь-якої продукції, зокрема і будівельної, змінили свою сутність: стало вигідніше збільшувати обсяги виробництва, обсяги надання послуг виробничого і невиробничого спрямування, революційно зростає продуктивність праці, підвищилися кваліфікаційні вимоги до робочої сили. Щодо перспективи фінансового розвитку, опосередкованою вигодою від інноваційної діяльності стає створення робочих місць на нових виробництвах (підприємствах) унаслідок комерціалізації технологій (створення комерційного продукту) і отримання значної кількості патентів представниками традиційних виробничих галузей промисловості на протигагу галузям високих технологій (аерокосмічної промисловості, комп'ютерної та офісної техніки, зв'язку, фармацевтичної промисловості) [6].

Одним із пріоритетних напрямків у діяльності іноземних спецслужб стало проведення фінансової розвідки, що означає комплексне сприяння спеціальними силами і засобами зовнішньоекономічного курсу держави і комерційної

діяльності приватноправових кіл. Одночасно з проведенням фінансової розвідки спецслужби здійснюють заходи з протидії аналогічних дій з боку інших іноземних держав, зокрема спрямовуються у сферу приватного бізнесу.

Такий збіг інтересів держави і приватного сектора створює сприятливі умови для активного використання спецслужбами служб безпеки підприємств, приватних розшукових та охоронних агентів для вирішення певних завдань. Для цього, наприклад, у навчальних закладах, у яких ведеться підготовка фахівців для служб безпеки банків, фірм, підприємств, у разі виходу їх на зовнішньоекономічні організації, слухачів в обов'язковому порядку знайомлять із особливостями діяльності відповідних розвідувальних служб, навчають прийомам виявлення їх агентів.

Держави прагнуть захистити цінну науково-технічну та іншу інформацію від іноземних конкурентів і регламентувати форми та методи захисту цінної інформації приватного сектора. При цьому доцільно зазначити, що у сфері інформаційної безпеки інтереси бізнесу і держави, як і в інших сферах, збігаються. І державні, і приватні органи, служби та організації доповнюють один одного в цілях захисту національних інтересів з метою посилення геополітичного становища і авторитету держави, а також підвищення якості життя населення.

Проведення кадрової політики в галузі захисту комерційної таємниці має важливе, вирішальне значення при удосконаленні фінансової безпеки підприємства. Вміння правильно керувати співробітниками, підбирати кваліфіковано кадри, забезпечити захист інформації цінується дуже високо. Важливе значення має психологічний аспект. Вже при прийомі співробітника служби економічної безпеки необхідно досконало вивчити його характер, оточення, минуле, сім'ю. Окрім простого анкетування, проводиться низка тестів на професійну придатність, визначаються позитивні і негативні риси характеру, іноді проводиться навіть графологічна експертиза. Таким чином, можливість попадання в службу економічної безпеки осіб, невідповідних певній професії, практично виключається зовсім.

Великий вплив на працівника має матеріальне забезпечення. За гарної зарплати працівників на підприємстві існує менша ймовірність розкрадання інформації, що представляє цінність для конкурентів. Важливим аспектом є моральний вплив на співробітників.

Також держава повинна активізувати створення незалежних засобів масової інформації, які бережуть власну репутацію та надають достовірну інформацію, що дасть змогу компаніям уникнути багатьох неприємностей і забезпечити належний рівень власної фінансової безпеки.

З метою підвищення ефективності фінансової безпеки підприємств державі доцільно сприяти і підтримувати взаємодію між державними правоохоронними органами та приватними охоронними структурами і розглядати їх як партнерів у боротьбі з економічною злочинністю. Створення на їх базі штабних підрозділів із заміщенням певних посад чинним резервом

відповідних правоохоронних органів із зв'язку дало б змогу забезпечити відповідний рівень захисту інформації при проведенні спільних заходів.

Враховуючи, що служби фінансової безпеки підприємств поповнюються, здебільшого, звільненими у відставку або у запас співробітниками спецслужб і правоохоронних органів, відомств, де вони працювали, держава зобов'язана піклуватися про їх подальше працевлаштування. Полегшити процес адаптації до нових умов, дати відчуття, що відомство, якому вони чесно прослужили багато років, – це гарантія того, що кращі її кадри завжди будуть носіями загальнонаціональних інтересів. Саме таку політику проводять державні органи індустріально розвинутих країн, де ветерани спецслужб продовжують перебувати під їх опікою, де створюються найбільш сприятливі умови для їх об'єднання і вони залишаються на службі інтересів держави.

З метою створення сприятливих умов для розвитку структур безпеки підприємництва та створення ефективних механізмів взаємодії з ними з боку органів державної влади і управління доцільно на законодавчому рівні стимулювати процес формування недержавної системи безпеки. Коректне і найбільш повне втілення в життя практики вироблення законодавчої основи регулювання відносин у сфері безпеки підприємницької діяльності вимагає обов'язкової участі у цьому процесі підприємницьких служб як основного замовника цього виду діяльності на ринку товарів і послуг.

Аналіз підходів до економічної безпеки держави в країнах Європейського Союзу переконливо свідчить про те, що рівень безпеки залежить від безлічі факторів. Для того, щоб не опинитися в становищі держави без власного незалежного економічного майбутнього, Україні необхідно провести цілеспрямовану роботу щодо виходу з економічної кризи, запобігання реальних загроз, боротьби з корупцією, кримінальними елементами в економіці. У цьому контексті дуже важливе не тільки розуміння сутності економічної безпеки на всіх рівнях (міжнародному, національному, регіональному, особистісному), а й конкретні дії управлінських структур щодо наближення рівня економічної безпеки України до європейського рівня.

Безумовно, адаптація будь-якого зарубіжного досвіду до умов України досить трудомістка і є не копіюванням всієї системи регулювання, а лише поетапним впровадженням окремих елементів, інструментів, методів, програм. Досвід зарубіжних країн доцільно запозичувати, ґрунтуючись на схожості завдань, цілей, пріоритетів національних стратегій. Необхідно враховувати рівень економічного розвитку, розвитку інститутів управління, забезпечення та контролю над безпекою, використовуючи системний підхід та порівняльний аналіз.

Моделі, які можна запропонувати за результатами вивчення досвіду країн Європейського Союзу, не тільки теоретично, але в деяких випадках і практично можуть бути дієвими в Україні. Впровадження досвіду країн Європейського Союзу в умовах трансформації світової системи економіки на сьогодні є найактуальнішим питанням співробітництва в межах системи Україна – ЄС. Ґрунтуючись на досвіді європейських країн, зокрема і держав – нових членів

Європейського Союзу, в Україні повинна формуватися нова ідеологія безпеки, основою якої є досягнення стійкого розвитку економіки шляхом виконання певних завдань і отримання конкретних результатів на основі ефективного використання ресурсів та дотримання вимог законодавства та нормативно-правових документів.

Очевидно, що впровадження “кращих” моделей має бути ретельно прораховано і своєчасно. Як показує аналіз досвіду нових країн-членів ЄС, дуже важливо уникнути механічного копіювання практики інших країн, що може призвести до зниження можливостей національних структур безпеки. У підсумку успішне забезпечення країнами Європейського Союзу національної фінансової безпеки залежить від стійкості і сили їх національних економік. Тільки сильна економіка дає змогу успішно захищати національні інтереси в умовах посиленої глобальної конкуренції та наростання світогосподарських диспропорцій. Отже, держава має не тільки розробляти національну концепцію безпеки, базуючись на світовому досвіді, але, насамперед, проводити реформування економічної внутрішньої та зовнішньої політики з метою захисту всіх суб'єктів господарської діяльності.

Проведений аналіз світового досвіду забезпечення економічної безпеки держави показує, що всі високорозвинені країни світу мають власні системи забезпечення національної економічної безпеки й механізми її зміцнення, що використовуються у державній політиці. Безумовно, адаптація зарубіжного досвіду до умов України – досить трудомісткий процес, що передбачає не механічне копіювання всієї системи регулювання, а лише поетапне впровадження окремих елементів, інструментів, методів чи програм. Запозичення зарубіжного досвіду має проводитися в разі наявності подібних цілей і пріоритетів у національних стратегіях, враховуючи рівень економічного та інституціонального розвитку країн із використанням системного підходу і порівняльного аналізу.

Отже, світовий досвід показує, що створення сприятливих умов для фінансової безпеки підприємств сприяє підвищенню ефективності наукової й інноваційної діяльності, що є пріоритетним завданням державної інноваційної політики розвинених країн, адже вплив науково-технічної та інноваційної сфер на розвиток і зростання економічної системи набуває на сучасному етапі вирішального значення. Основним змістом державного регулювання фінансової безпеки підприємств стає саме координація злагодженої роботи усіх ланок господарського механізму, налаштованого на виробництво конкурентоспроможної високотехнологічної інноваційної продукції та підвищення добробуту населення.

2. Особливості гарантування фінансової безпеки держав світу в умовах глобалізації.

Глобальна трансформація усіх сфер діяльності людського суспільства є найважливішою рисою сучасного етапу розвитку цивілізації. Світова спільнота дедалі виразніше постає як функціонально взаємопов'язана цілісна система. Це

справляє суттєвий вплив на систему міжнародних економічних відносин, трансформує напрями і визначає тенденції розвитку національних економік. Дедалі більше інтернаціоналізуються й національні фінансові ринки світу, і капітал переміщується в ті країни й регіони, де його обіг дає найбільший приріст. Наприкінці ХХ століття склалася тенденція, які сьогодні визначають розвиток міжнародного фінансового ринку. Серед них — фінансова глобалізація як процес інтеграції міжнародних і національних фінансових ринків у єдиний світовий фінансовий ринок.

Ще у звіті Міжнародного Валютного Фонду (International Monetary Fund) за 1998р. було зазначено, що "структурні зміни, які виникли в національних та інтернаціональних фінансових системах протягом останніх двох десятиріч, можуть розглядатися як частина складного процесу, краще за все який можна описати як глобалізація фінансів та фінансового ризику".

Фінансова глобалізація супроводжується руйнуванням адміністративних та географічних бар'єрів на шляху руху фінансових потоків й зростанням обсягів транскордонних операцій з фінансовими активами. Цьому сприяли, зокрема, лібералізація національних фінансових ринків у 80-ті роки ХХ століття, новітні технології й інновації у фінансовій сфері, підвищення ролі фінансових інституцій в економіці, зміни в структурі попиту та пропозиції цінних паперів.

Отже, процес фінансової глобалізації відкрив нові шляхи руху. В сучасних наукових працях термін фінансова глобалізація зазнає різних інтерпретацій:

- фінансова глобалізація є об'єктивним процесом, який відображає сукупність умов розвитку сучасного світового суспільства і, насамперед, науково-технічного і економічного прогресу. Це найбільш складний та розвинений з точки зору інтернаціоналізації процес, що є наслідком поглиблення фінансових зв'язків країн, лібералізації цін та інвестиційних потоків, створення глобальних фінансових груп;

- фінансова глобалізація - це посилення взаємозалежності та взаємовпливу країн у сфері фінансових відносин, зростанням ролі міжнародних кредитних відносин, міжнародного руху капіталів, розширенням джерел надходження доходів і розміщення активів у інших країнах. В її основі вільний рух капіталів, валюти, їх переміщення через національні кордони, результатом чого є формування глобальних фінансових ринків і світового фінансового співтовариства;

- фінансова глобалізація - це розширення кордонів, меж ринків інвестиційних інструментів, усунення бар'єрів доступу та розширення можливостей вільного залучення до глобального інвестиційного процесу на принципах конкурентної боротьби;

- фінансова глобалізація - це інтеграція національних фінансових систем із міжнародними фінансовими ринками та інституціями.

Отже, синтезуючи наведені визначення робимо висновок, що надати однозначне визначення процесу фінансової глобалізації важко, адже це дуже складний процес. Але в загальному розумінні **фінансова глобалізація**

означає інтеграцію національних фінансових ринків з наступним їх перетворенням у єдиний світовий фінансовий простір.

Зазначимо, що економічна й фінансова глобалізація – ключовий процес розвитку світової економіки кінця ХХ – початку ХХІ ст., наслідком якого стала нова якість економічних зв'язків, яка дозволяє називати глобальну економіку принципово новим явищем, яке не мало аналогів в економічній історії. Таким самим новим явищем є глобальний фінансовий ринок.

Основна проблема, породжена процесами фінансової глобалізації, пов'язана з тим, що архітектура глобального фінансового ринку надзвичайно ускладнилася, що посилює загальну нестабільність цієї складної системи, підвищує ризики та ймовірність розвитку загроз для економічної безпеки країн. Особливо важливого значення підвищення нестабільності фінансового ринку і збільшення ризиків та загроз має для економіки країн що розвиваються, та країн з перехідною економікою, оскільки фінансові системи цих країн мають підвищену залежність від глобального фінансового ринку.

Загалом, дослідження процесів економічної глобалізації призвели до формування двох основних підходів – прихильників і критиків глобалізації. Відповідно, ставлення до процесів фінансової глобалізації різне – від позитивного, згідно з яким фінансова глобалізація створює численні вигоди, до негативного, згідно з яким вигоди фінансової глобалізації привласнює невелика кількість економічно розвинених країн, а для країн, що розвиваються, глобалізація має наслідком підвищення залежності від світових фінансових ринків.

Проте, не можна погодитися як з точкою зору однозначних прихильників глобалізації, так і з точкою зору критиків цих процесів. Насправді, якщо об'єктивно проаналізувати процеси фінансової глобалізації, можна бачити, що ці процеси залежать переважно від складних економічних закономірностей, а не від політичної волі окремих країн; відповідно, як у всіх складних процесах і системах, наслідки цих процесів є неоднозначними. Нарешті, глобальні фінансові ринки не є стабільними за самою своєю природою. На них періодично виникають кризи, які найбільше впливають на стан економіки країн, що розвиваються.

До того ж, тенденція механічно пояснювати процесами глобалізації всі явища на сучасних фінансових ринках часто заважає зрозуміти справжню природу цих явищ. Тому, хоча значення глобалізаційних процесів не можна недооцінювати, не потрібно надавати глобалізації надмірне значення.

Основною ознакою глобалізації є вільний рух фінансового капіталу, хоча міжнародний фінансовий ринок ще не став повністю глобальним, оскільки велика кількість країн, що розвиваються, ще недостатньо інтегрована в нього, а для вільного руху капіталу через національні кордони все ще зберігаються певні перешкоди.

В основі глобалізації – зміни на фінансових ринках. Внаслідок процесів економічної і фінансової глобалізації сформувався очевидний соціально-економічний розрив між невеликою групою постіндустріальних країн

(“глобальними лідерами”) та іншими країнами світу (“глобальними аутсайдерами”). Це є різновидом системної асиметрії економічного розвитку, яка посилюється внаслідок глобальної взаємозалежності фінансових ринків.

Системна асиметрія на глобальному фінансовому ринку та ринку інвестицій має два спекти: територіальний (на економічно розвинені країни припадає 75% обсягу операцій), та функціональний. Незалежно від того, як оцінювати наслідки фінансової глобалізації, статистичні дані свідчать про фактичну концентрацію капіталів в економічно розвинених країнах. Зокрема, на 20% населення світу, яке жив в економічно розвинених країнах, припадає 86% світового ВВП, а на найбідніші 20% – тільки 1% ВВП.

Хоча фінансові ринки країн, що розвиваються мають вищі темпи зростання, ніж ринки розвинених країн, з причини концентрації капіталів на фінансових ринках розвинених країн ринки країн, що розвиваються, мають низьку капіталізацію і не можуть забезпечувати реального впливу на глобальний фінансовий ринок.

Багатьом країнам, що розвиваються та країнам з перехідною економікою міжнародні фінансові інститут можуть відмовляти у надання кредитів, а безпрецедентні переваги в одержанні кредитів мають США – найбільший міжнародний боржник (сумарні боргові зобов’язання США становлять 2,2 трлн. дол.).

Очевидна асиметрія розподілу вигод глобалізації підвищує актуальність проблеми вироблення системи колективних заходів для справедливого розподілу наслідків глобалізації. Ця система могла б передбачати часткове списання заборгованості країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою, надання пільгових умов кредитування для країн, що розвиваються, створення механізмів забезпечення стабільних цін на товари паливно-енергетичної групи тощо. Однак, потрібно зауважити, що, на нашу думку, за умов ринкової економіки, орієнтованої на конкуренцію, створення такої системи мало ймовірно, принаймні в близькому майбутньому.

Хоча на початку ХХ ст. більшість фінансових потоків була спрямована від багатих країн до країн, що розвивалися, сьогодні процеси переливання капіталу зумовлені переважно метою диверсифікації портфеля. Тому вплив фінансової глобалізації на ефективність фінансових ринків країн, що розвиваються, невисокий. До того ж, більшість з цих країн наблизилася до рівня довгострокової рівноваги, коли здатність залучати інвестиції обмежується рівнем технологічного розвитку. Інакше кажучи, для використання переваг фінансової лібералізації і залучення іноземних інвестицій потрібно мати що фінансувати – перспективні галузі виробництва, які не тільки є перспективними в технологічному аспекті, а й здатні використати іноземні інвестиції.

Цей вплив не завжди може відповідати пріоритетним напрямкам розвитку національної економіки. Наприклад, в разі зниження відсоткових ставок в розвинених країнах, інвестиції починають швидко переміщуватися в країни, що розвиваються, де відсоткова ставка може бути вищою. Коли відсоткові ставки в розвинених країнах почнуть зростати, інвестиції будуть швидко переміщуватися

в зворотному напрямку, що дестабілізує фінансову систему країн з перехідною економікою.

Основним виявом фінансово-інвестиційної асиметрії є випереджальний розвиток фінансових ринків. Хоча тенденція економічної глобалізації спершу виникла на товарних ринках внаслідок діяльності ТНК, надалі економічна глобалізація розвивалася переважно у формі фінансової глобалізації. Цьому сприяє вільний рух капіталів, на відміну від обмежень на ринках товарів, робочої сили та нефінансових послуг.

При цьому обсяги глобальних фінансових потоків зростали набагато швидше за розвиток реального виробництва і торгівлі, внаслідок чого на кінець 1990-х років “на один долар в реальному секторі економіки припадали 50 доларів в фінансовому секторі”. Насамперед це виявляється на глобальному ринку цінних паперів, який став не тільки основним елементом світового фінансового ринку, а й набув певної самостійності.

Загалом, розвиток глобального фінансового ринку спрямований до все більшого послаблення зв'язків з реальним сектором економіки та послаблення контролю за їх діяльністю з боку урядів окремих країн та міжнародних організацій. Тому фінансова глобалізація розвивається неконтрольованим чином, що становить реальну загрозу для економічної стабільності всіх країн світу (хоча це не означає, що фінансову глобалізацію потрібно розглядати як процес дестабілізації, навмисно керований певними країнами чи групами).

Наслідком дослідження процесів фінансової глобалізації цього стало посилення останніми роками уваги до проблем управління (англ. *governance*) глобалізаційними процесами, оскільки стало очевидним, що спрощені уявлення про економічну глобалізацію призводили до спроб перенесення західних інститутів і економічних механізмів у периферійні країни. Це давало несподівані наслідки, оскільки ці інститути та механізми не стільки трансформували суспільство периферійної країни, скільки самі починали трансформуватися під впливом соціального середовища периферійної країни (яке часто виявлялося корумпованим).

Загальне підвищення складності фінансових ринків і непрогнозованість розвитку глобальної фінансової системи підвищує нестабільність цієї системи та збільшує кількість ризиків, притаманних цій складній системі. В контексті теорії складних систем і теорії хаосу, неконтрольованість процесів фінансової глобалізації (так само як виникнення кризових явищ) означає лише те, що ці процеси зумовлені чинниками такого порядку, природа яких поки що не вивчена.

Безперечно, що фінансова глобалізація підвищує загальну взаємозалежність фінансових систем, а їх ускладнення породжує нестабільність фінансових ринків. Тому навіть економічно розвинені країни не можуть бути вільними від підвищення ризиків, які є наслідком фінансової глобалізації.

Отже, інтеграція національних фінансових ринків внаслідок фінансової глобалізації крім переваг у залученні інвестицій для країн, що розвиваються (і країн з перехідною економікою) є причиною зростання загальної нестабільності світового фінансового ринку.

Глобалізаційні процеси посилили диспропорції національних фінансових ринків, а це також стає чинником виникнення міжнародних фінансових криз. Загалом, наслідком фінансової глобалізації є не тільки вірогідність виникнення фінансових криз, а й збільшення впливу цих криз на інші країни. Особливості міжнародного руху капіталів за умов глобалізації полягають в тому, що на глобальному фінансовому ринку посилюється диверсифікація фінансових інструментів і каналів розподілу інвестицій, при цьому виникають нові схеми інвестування.

Капітал став інтернаціоналізованим, однак грошово-фінансові системи в окремих державах залишаються національними. З одного боку, свобода переміщення фінансових потоків безпрецедентно зросла, створивши явні вигоди для інвесторів. З іншого боку, ця свобода переміщення капіталів стала основним чинником нестабільності світового фінансового ринку і сприяє виникненню на ньому кризових явищ (спекулятивність капіталу, ненадійні кредити, політика штучного підтримання високих відсоткових ставок тощо).

Саме глобалізація капіталу стає передумовою нестабільності світового фінансового ринку (і світової економіки загалом), провокуючи кризи в країнах, що розвиваються. Підтверджують нестабільність глобальної економіки кризи в Азії, Росії, Бразилії, Аргентині. Зазвичай “ланцюгову реакцію” дестабілізації спричиняє комплекс чинників, серед яких – неефективна державна політика, недостатній контроль за фінансовою та банківською системами, політичні кризи, експорт капіталу, погіршення загальною кон’юнктури на світових ринках тощо. Особливо важливим чинником дестабілізації є неконтрольовані транскордонні потоки короткострокових фінансових ресурсів.

Глобальний рух фінансового капіталу зазвичай відбувається від центру до периферії під час економічного підйому, але в разі появи найменших ознак спаду капітал швидко починає перетікати в зворотному напрямі, в стабільніші зони світової економіки. Хоча кризові явища можуть мати значний вплив на фінансові ринки всіх держав, в тому числі економічно розвинених, найбільше вони впливають на ринки країн, що розвиваються та країн з перехідною економікою, оскільки уряди і центральні банки цих країн не спроможні в разі виникнення кризових ситуацій впливати на зміни валютних курсів або відсоткових ставок.

Економічна глобалізація призводить до зменшення можливості національних держав впливати на стан власних фінансових ринків. Таким чином розмиваються основні економічні функції національної держави, що призводить до загострення протистояння національних економічних інститутів і глобального економічного середовища з його основними суб’єктами – ТНК та міжнародними економічними організаціями.

Контроль над національною економікою багатьох держав поступово переходить до ТНК і міжнародних організацій, які мають свої цілі (наприклад, переміщення виробництва в країни, де дешевша робоча сила), які можуть суперечити національним інтересам суверенних держав, що становить явну загрозу для їх економічної безпеки.

Тому одним з наслідків фінансової глобалізації стало зменшення можливостей національної держави контролювати економічні й фінансові операції. Це веде до зниження значення господарських функцій держави та обмеженню загальної здатності держави регулювати економічні процеси. Було б невірним стверджувати, що такі поняття як “національна економіка” або “економічні інтереси національної держави” втрачають сенс, оскільки більшість суб’єктів глобальної економіки (навіть ТНК) мають національну приналежність, і саме національні економічні системи є тією основною, на якій виникає і розвивається глобальна система економічних (зокрема, кредитних і фінансових) відносин.

З одного боку, глобалізація сприяє посиленню тенденцій до централізації та уніфікації світової економіки, внаслідок чого в різних країнах виявляються спільні тенденції розвитку, а економічні структури зазнають певної уніфікації. З іншого боку, глобалізація спричиняє опір цим процесам з боку національних держав. Основним аргументом цього опору є нерівномірність розподілу тих переваг, які надає глобалізація, на користь невеликої кількості економічно розвинених країн (насамперед, США). Загалом, глобальний масштаб ринків капіталу і валютних ринків значно ускладнює проблему суверенітету національних держав та проведення ними незалежної економічної політики.

Вільна конкуренція на ринках довгострокових капіталів часто не відповідає політичним цілям держав, в які спрямовуються інвестиції, а якщо державні влади не контролюють умови, на яких надаються інвестиції, ринки довгострокових капіталів прагнуть отримати максимальний прибуток від інвестицій з мінімальними витратами.

З одного боку, процес фінансової глобалізації створює численні економічні переваги (стимулювання вільного руху капіталів, загальне зростання рівня свободи для підприємництва, прискорення економічного зростання, збільшення обсягу інвестицій тощо), з іншого – створює нові загрози для економічної безпеки (з причини посилення нерівності між країнами, загального зростання складності і нестабільності фінансових ринків, а також можливості швидкого поширення кризових явищ між країнами), підвищуючи нестабільність національних економічних і фінансових систем та їх залежність від загальносвітового фінансового ринку.

Як зауважує Дж. Сорос, глобалізація не тільки створює додаткове багатство, а й додаткову свободу, в чому й полягає основний її позитивний аспект. Саме глобалізаційні процеси можуть призвести до створення глобального відкритого суспільства, яке забезпечить набагато більший рівень свободи, ніж це може зробити будь-яка національна держава. Однак глобалізація не тільки створює додаткове багатство, а й додаткову свободу, в чому й полягає основний її позитивний аспект. Саме глобалізаційні процеси можуть призвести до створення глобального відкритого суспільства, яке забезпечить набагато більший рівень свободи, ніж це може зробити будь-яка національна держава.

Процеси глобалізації значно прискорилися в 1990-і рр., однак прискорення будь-яких процесів в економіці часто пов’язано зі зростанням дисбалансів.

Одним з основних дисбалансів глобалізації стало зростання нерівності в глобалізованому світі, однак причиною цієї нерівності є не зменшення прибутків мас, а зростанням прибутків еліти глобальної економіки.

Загалом, *загрози для економічної безпеки окремо взятих країн*, пов'язані з фінансовою глобалізацією, можна поділяти на дві групи: 1) загрози, пов'язані з неконтрольованістю процесів фінансової глобалізації; 2) загрози, пов'язані з неефективністю економічної політики національних держав.

Насамперед проблема загроз стосується фінансових ринків країн, що розвиваються та країн з перехідною економікою, оскільки саме ці ринки зазнають значних змін в процесі глобалізації з причин: 1) гармонізації національного законодавства та законодавств розвинених країн; 2) зростання обсягу іноземних капіталів, інвестованих у національну економіку; 3) збільшення кількості учасників національних фінансових ринків.

Загалом, аналіз переваг і ризиків фінансової глобалізації для ринку окремо взятої країни має можливість дійти таких *висновків*:

1. Фінансова глобалізація створює для економіки країни важливі *переваги*, які полягають в :

- розширенні зв'язків з основними учасниками глобального фінансового ринку – ТНК і міжнародними фінансовими організаціями;
- збільшення інвестицій (які регулюються насамперед глобальними ТНК);
- збільшення фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових організацій (зокрема, МВФ);
- збільшення доступу до нових технологій, окрема технологій операцій на фінансовому ринку.

2. Фінансова глобалізація створює для економіки країни серйозні ризики і *загрози*, зокрема:

- вигоди фінансової глобалізації розподіляються нерівномірно, і економічно розвинені країни мають більше можливостей скористатися ними, ніж країни з транзитивною економікою;
- випереджальний розвиток глобального фінансового ринку підвищує залежність країн з транзитивною економікою від змін на глобальному ринку, а можливості української держави впливати на цю залежність зменшуються;
- залежність національного фінансового ринку від глобального посилює процеси вивезення капіталу, збільшує зовнішній борг і, внаслідок цього, може призводити до втрати економічного суверенітету держави;
- зростання складності системи глобального фінансового ринку підвищує загальну нестабільність цієї системи, а мобільність фінансового капіталу стає передумовою фінансових криз, які через взаємозв'язки національного і глобального фінансових ринків можуть поширюватися в країні.

Наслідками фінансової глобалізації є наступне:

- Спостерігається інтеграція національних фінансових ринків, інвесторів і позичальників в один глобальний фінансовий ринок, збільшується обсяг фінансової системи і інтенсивність операцій на ринках.

- Внаслідок економічних і технологічних змін капітал може безперешкодно переводитися з одного ринку на інший в найкоротші терміни. Відбувається збільшення потоку капіталів як між розвиненими країнами, так і між розвиненими і країнами, що розвиваються.

- Збільшується взаємозалежність ринків: сьогодні внутрішні показники фінансового ринку окремої країни такі як процентні ставки, ситуація на фондовому ринку, все сильніше залежать від стану світової економічної системи в цілому, а не визначаються лише внутрішніми факторами, тому і криза на окремо взятому ринку може мати непередбачувані наслідки для всієї фінансової системи. Причому, для країн з економікою, яка розвивається, ринки яких набагато менш стійкі, дана проблема стоїть ще гостріше. Цей висновок підтверджується фактом криз в Азії та Росії у 1998р., Аргентині у 2001р., які, згідно річного звіту Банка міжнародних відносин (Bank of International Settlement) за 1998р., виявили недієздатність існуючих систем управління ризиком адекватно реагувати на стресові ситуації. Нагадаємо, що ці кризи "зачіпили" й Україну, фінансово-економічна стабільність якої значно на той час залежала від Росії.

- Темп зростання активів великих фінансових інститутів перевершує темп зростання середніх і дрібних інститутів. Крім цього, процеси злиття і поглинання приводять до виникнення нових глобальних банківських і фінансових конгломератів. У результаті йде процес концентрації капіталу у великих фінансових інститутах, і, як наслідок, стан фінансових ринків все сильніше залежить від дій окремих учасників.

- Стираються відмінності в діяльності різних міжнародних фінансових інститутів, що приводить до посилення конкуренції між ними, в результаті все більш ускладнюються стратегії поведінки учасників фінансової системи.

- З'являються нові складні фінансові інструменти.

Таким чином, одне з основних завдань держави за умов фінансової глобалізації – ефективно використання переваг від інтеграції до глобального фінансового ринку та одночасне обмеження наслідків такої інтеграції. Для цього потрібний не тільки ґрунтовний аналіз процесів на глобальному фінансовому ринку, а й ефективно прогнозування тенденцій подальшого функціонування цього ринку та його впливу на національні фінансові ринки.

Регулювання процесів глобалізації має спиратися на регулятивну функцію національних держав та міжнародні економічні інститути, які мають координувати регулятивну діяльність національних держав.

Тому процеси інтеграції країни у світовий та європейський фінансові ринки потребують вироблення власної стратегії розвитку національного фінансового ринку, в основі якої має бути використання сучасних фінансово-кредитних технологій, адаптованих до специфічних умов національної економіки, а також гармонізація національної законодавчої бази щодо фінансових ринків з європейським та міжнародним законодавством.

3. Роль міжнародних організацій у процесі формування фінансової та економічної безпеки держав світу.

Розробка та впровадження дієвої економічної політики держави надає країнам, особливо тим, що розвиваються, можливість підвищити загальний рівень життя населення, зменшити розрив в доходах різних слоїв населення. Стратегічне планування економічних заходів, які мають бути впроваджені створює умови для більш ефективного інтегрування держави в світове господарство.

Глобалізація з одного боку уявляє собою платформу для розвитку економіки країни, а з іншого ставить держави перед необхідністю реформування та реструктуризації національних економік. Існує багато аспектів глобалізації, які суттєво впливають на недоторканість суверенітету держав учасниць. У той же час, такі заходи поглиблюють ефективність міжнародного економічного співробітництва. Наприклад дії щодо поширення торгівлі або залучення іноземних інвестицій є необхідними для розвитку країни та підвищення рівня її конкурентоспроможності, при цьому їх реалізація провокує зміни і обмеження суверенітету.

Міжнародні організації виступають повноцінними суб'єктами міжнародного співробітництва. Їх діяльність спрямована не тільки на створення, але і на розробку уніфікованих заходів реалізації міжнародної економічної політики. Але ці інституції хоча і виконують деякі функції, що нагадують державні, наприклад Європейський союз, все ж таки залишаються міжнародними організаціями, хоча і мають наднаціональний характер. Питання впливу міжнародних інституцій на економічну політику держав світу актуальне і потребує додаткової уваги. Це обумовлено тим, що в сучасному світі діяльність навіть суто економічних міжнародних організацій має свій, специфічний політичний аспект. В умовах відкритості інформаційного простору та доступності інформації, процес комунікації міжнародної організації більше не спрямован лише на уряди країн, а проходить безпосередньо з населенням, що впливає на сприйняття країною своїх політиків та їх рішень. Така ситуація ускладнює діяльність політичних лідерів, оскільки при розробки стратегії зовнішньої та внутрішньої політики не можна не брати до уваги вірогідність помилки рекомендацій міжнародних організацій для конкретної країни.

Міжнародні організації уявляють собою повноцінних суб'єктів міжнародних відносин. Вони мають в своєму розпорядженні набір інструментів і методів впливу на держав-учасниць і світову спільноту, задля досягнення поставлених цілей.

Незважаючи на те ще, кожна міжнародна організація є унікальною і функціонує в своїй сфері, яка не завжди напряму пов'язана з економікою, кожна з них впливає на економічну політику держав безпосередньо або опосередковано. Цей ефект посилюється неминучими наслідками поглиблення глобалізаційних тенденцій. На сьогодні кожна країна світу є учасницею міжнародних угод, меморандумів, конвенцій основною метою яких є створення

та регулювання окремих галузей міжнародного співробітництва і, які в свою чергу виконують функцію координаторів міжнародного співробітництва.

Зростаючі обороти економічного обміну, при активній участі більшості держав світу в міжнародних відносинах, провокує посилення впливу міжнародних організацій на внутрішню політику країн. Існуючий розвиток міжнародного співробітництва включає в себе наслідки міжнародної економічної та політичної інтеграції. Сучасний вектор розвитку міжнародного співробітництва націлений на отримання максимального ефекту від міжнародної економічної інтеграції. Тому основна увага приділяється процесам гармонізації різних видів національної економічної політики кожного суб'єкта міжнародних відносин.

Ключова увага, в цьому процесі, зосереджена на напрацюванні єдиних заходів реалізації політики в різних сферах економіки. Слід зауважити, що вектор поглиблення інтеграційних процесів в світі з одного боку створює умови для прискореного інтегрування країн що розвиваються в окремі галузі світового господарства, а з іншого ставить такі країни в жорстку фінансову залежність, оскільки задля отримання переваг від участі в міжнародному співробітництві більшості країн необхідно залучати додаткове фінансування.

Ключовим актором міжнародного співробітництва сучасності виступає Організація Об'єднаних Націй. Масштабність цієї структури формує базис її впливовості. Система ООН унікальна, до неї відносяться більше 30 пов'язаних організацій, при цьому спеціалізовані структури уявляють собою незалежні міжнародні організації. Головна мета ООН закріплена в ст.1 Статуту організації, вона наголошує, що ООН є центром узгодження дій націй в досягненні загальних цілей, які стосуються не тільки підтримання міжнародного миру та безпеки а і розвитку економічного, соціального, культурного та іншого співробітництва між націями, розвитку поваги до прав людини і основним свободам громадян. Ключовим актором, який впливає на формування національної економічної політики держав світу є група спеціалізованих фінансових структур ООН, на яких зосереджено використання такого інструмента як кредитування, котрий дає поштовх розвитку економіки та водночас постає гачком для урядів, який підтримує їх прихильність до встановлених інституцією правил міжнародного співробітництва.

Міжнародний Валютний Фонд, як спеціалізована установа ООН є одним з основних інструментів впливу на формування економічної політики держав учасниць. Завдання організації полягає в забезпеченні стабільності міжнародної валютно-фінансової системи, системи обмінних курсів і міжнародних розрахунків, яка дозволяє країнам (і їх громадянам) вести операції один з одним. При цьому, МВФ проводить безперервний нагляд за економікою. Для підтримки стабільності і запобігання кризам в міжнародній валютно-фінансовій системі МВФ спостерігає за економічною політикою країн і економічними і фінансовими змінами в країнах, регіонах і світі за допомогою офіційної системи, відомої як нагляд. МВФ дає рекомендації 188 державам-членам, заохочує заходи політики, що сприяють економічній стабільності, що зменшують вразливість по

відношенню до економічних і фінансових криз і підвищують рівень життя. Він проводить регулярну оцінку глобальних перспектив у виданні «Перспективи розвитку світової економіки», фінансових ринків – в «Доповіді з питань глобальної фінансової стабільності» і змін у сфері державних фінансів - в своєму «Бюджетному віснику», а також публікує ряд видань по перспективам розвитку регіональної економіки.

Структури групи Всесвітнього Банку також виступають активними впливовими гравцями формування та реалізації економічної політики на глобальному та регіональному рівнях. Ця інституція уявляє собою платформу для унікального співробітництва п'яти установ, які займаються розробкою сталих рішень завдань скорочення бідності і забезпечення загального добробуту.

Світовий Банк співпрацює не тільки з урядами країн, а і з приватним сектором. За для цього, в структурі створені окремі організації зі спеціалізованими цілями. Так Міжнародний Банк Реконструкції та Розвитку і Міжнародна агенція з розвитку співпрацюють з урядами країн, що розвиваються (МБРР) та з урядами найбідніших країн світу (МАР). Інструментами впливу на процес формування на реалізації економічної політики таких країн є: фінансування; надання рекомендацій з питань політики країни; надання технічної підтримки урядам; допомога країнам з середнім та низьким рівнем доходів.

Інтересним інструментом впливу на формування економічної політики держав, постає співробітництво з приватним сектором. Така діяльність не впливає безпосередньо на економічну політику, але впливає на розуміння резидентами країни своїх можливостей при існуючому політичному курсі. Це дає змогу стратегічного впливу на політичні еліти при обрані ними вектору подальшого розвитку своєї країни.

В групі Світового Банку співробітництвом з приватним сектором займаються: Міжнародна фінансова корпорація, Багатостороння агенція по інвестиційним гарантіям, Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів. Ці міжнародні організації, для досягнення своїх цілей, використовують такі інструменти як: фінансування підприємств; надання фінансової підтримки фінансовим установам; надання підприємствам реального і фінансового секторів технічної допомоги; страхування політичних ризиків; надання послуг з врегулювання спорів.

Ключовим аспектом економічного розвитку країн є доступ до міжнародної торгівлі. Основні етапи цієї діяльності регулюються Світовою організацією торгівлі, як організацією глобального типу. СОТ є єдиною глобальною міжнародною організацією яка працює з правилами ведення міжнародної торгівлі. Нормативною основою її діяльності виступають міжнародні угоди підписані і ратифіковані урядами країн. Організація не тільки встановлює правила міжнародного торгового співробітництва, але і працює як форум з питань проведення переговорів щодо торгових умов між країнами учасницями, при цьому СОТ намагається підтримувати інтереси країн, що розвиваються.

Лібералізація торгівлі, яка поглиблюється зусиллями глобальних міжнародних організацій, на державному рівні призвела до корегування економічної політики відповідно до умов міжнародного співробітництва, також спровокувала формування нової сфери – регулювання відносин в питаннях міжнародної інтелектуальної власності. Розвиток цієї галузі пов'язан з загальними глобалізаційними тенденціями, швидкими темпами науково-технічного обміну, розширенням торгівельних зв'язків, зростанням впливовості міжнародних інвесторів. Всесвітня Організація Інтелектуальної Власності (ВОІО) виконує функції регулятора відносин в сфері інтелектуальної власності. І, хоча напряду діяльність цієї організації не впливає на економічну політику країн світу, участь в цій структурі дає країні можливості якісно реалізовувати економічну політику. ВОІО представляє собою структуру ООН, яка знаходиться на самофінансуванні, діяльність якої полягає і роботі спеціалізованого форуму з питань інтелектуальної власності, послуг, політики, інформації та кооперації.

Могутність держави та якість її економічної політики обумовлені рівнем майстерності уряду в процесі прийняття компромісних рішень, при збереженні балансу між взятими на себе зобов'язаннями та необхідністю проведення гнучкої політики, особливо з урахуванням національних особливостей країни. Урядові зобов'язання, які впливають на формування та реалізацію економічної політики держави витікають з міжнародних угод, конвенцій та участі країни в той чи іншій міжнародній організації. Кожен з цих факторів по своєму впливає на суверенітет та автономію держави на міжнародній арені. Прикладом таких інструментів міжнародного впливу на економічну політику країн можуть слугувати:

- 1) координація реалізації національного та міжнародного законодавства в країнах учасниках Північноамериканської угоди вільної торгівлі (НАФТА);
- 2) регулювання можливостей використання урядами країн інструментів нетарифного впливу на торгівлю, для учасників Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ);
- 3) обов'язок зняття валютних обмежень та дотримання узгодженої політики, при співпраці з МВФ;
- 4) виконання домовленостей встановлених Світовою організацією торгівлі, щодо регулювання тарифів.

Таким чином, національну економічну політику можна уявити як точку перетину умов, потреб, очікуваних вигід народів країн, урядів та міжнародних організацій. Такий взаємозв'язок сформовано умовами ведення міжнародного співробітництва, залежністю країн з середнім і низьким рівнем доходів від міжнародного фінансування, бажанням країн, що розвиваються долучитись до процесів міжнародної торгівлі.

Міжнародні організації, в незалежності від їх характеру та спеціалізації, уявляють собою повноцінних суб'єктів міжнародних відносин, зокрема глобальних інтеграційних економічних процесів. Сформоване інституційне середовище уявляє собою одночасно і поле для проведення заходів налагодження партнерства між всіма суб'єктами міжнародних відносин, і в той же час ключовим орбітром цих відносин. При цьому, міжнародні організації, як

суб'єкти міжнародних відносин і держави, які є учасниками міжнародних організацій, одночасно виступають як продуцентом, так і бенефіціаром економіко-правового середовища, яке вони утворюють.

Досягнення міжнародними організаціями поставлених перед ними цілей спровокувало існуючу ситуацію співробітництва в світі, яка характеризується акумулюванням в «руках» міжнародних організацій інструментів впливу на економічну політику на національному та глобальному рівнях. Об'єднуючі країни з різним економічним, технічним і науковим потенціалом, та надаючи фінансову допомогу, тим країнам яким вона потрібна, міжнародні організації отримують важливий ресурс поглиблення світових інтеграційних процесів.

Процес участі країни в міжнародній організації базується на підписанні та ратифікуванні спеціальної угоди. Як і будь яка інша, угода про міжнародне співробітництва окреслює коло прав та обов'язків кожної сторони, яка її підписує. А з урахуванням принципу пріоритетності міжнародного права над національним, зобов'язання, що витікають з цих нормативно-правових актів, здебільшого, спрямовані на контроль за впровадженняю економічною політикою в державі у відповідності до цілей певних міжнародних організацій.

Основними чинниками на шляху створення і реалізації економічної політики постають зобов'язання урядів перед міжнародним інституційним середовищем. Окремим важелем виступають фінансові інструменти, які з одного боку спрямовані на допомогу країнам, які розвиваються, або опинились в скрутному становищі, а з іншого створюють нові зобов'язання з повернення отриманих для розвитку фінансових ресурсів. Процес узгодження сум фінансової допомоги включає в себе етапи обговорення відповідних дій урядів, які структура що фінансує вважає за необхідне втілити на території країни, якій надає допомогу, для її прискореного розвитку і досягнення нею фінансової стабільності. Ці умови і є ключовими при обрані вектору подальшого розвитку економічної політики в країні, та обрані інструментів необхідних для її реалізації.

Фінансові міжнародні організації глобального типу впливають на процес формування і реалізації економічної політики країн світу використовуючи інструменти прямого – урядового, та непрямого – приватного впливу.

На урядовому рівні, використовується надання фінансової та технічної підтримки країні, розробка рекомендації з питань ведення політики та інші. На приватному рівні, проходить співробітництво фінансових міжнародних організацій з реальним сектором економіки країни, що призводить до несподіваних для деяких урядів, але очікуваних для міжнародної спільноти наслідків. Іншими словами діяльність міжнародних інституцій які співпрацюють з представниками приватного сектору, не впливає безпосередньо на економічну політику країни, але впливає на розуміння резидентами країни своїх можливостей при існуючому політичному курсі. Це дає змогу стратегічного впливу на політичні еліти при обрані ними вектору подальшого розвитку своєї країни.

Таким чином стає зрозуміло, що міжнародні організації виступають стратегічними суб'єктами міжнародних відносин. Їх діяльність розповсюджується не тільки на формування стратегії економічного розвитку окремих країн, а і на досягнення загальних цілей міжнародної економічної інтеграції. В умовах сучасних глобалізаційних тенденцій, наслідками яких пропагандуються підвищення економічних та фінансових результатів, збагатшення населення, підвищення загального рівня конкурентоспроможності країн вплив міжнародних організацій як координаторів інтеграційних процесів на економічну політику країн світу видається дуже суттєвим. З цього витікає, що можливість підвищення конкурентоспроможності країни залежить від якості ведення та реалізації економічної політики, що в свою чергу витікає із взятих урядом на себе зобов'язань виконувати встановлені міжнародними організаціями вимоги.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЗАКОНОДАВЧОНОРМАТИВНИХ АКТІВ

---

1. Податковий кодекс України : закон України від 02.12.2010 р. №2755–VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 01.03.2024).
2. Митний кодекс України : закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 01.03.2024).
3. Бюджетний кодекс України : закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 01.03.2024).
4. Sirenko N., Atamanyuk I., Volosyuk Y., Poltorak A., Melnyk O., Fenenko P. Paradigm Changes that Strengthen the Financial Security of the State through FINTECH Development. *The 11th IEEE International Conference on Dependable Systems, Services and Technologies, DESSERT'2020*. 14-18 May, 2020, Kyiv, Ukraine.
5. Sirenko N., Prokopenko N., Poltorak A., Melnyk O., Trusevich I. Behavioral approach to monitoring the financial security of state. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2019. Vol. 41. no. 1. pp. 107-117. DOI: <https://doi.org/10.15544/mts.2019.10>.
6. Korol I., Poltorak A. Financial risk management as a strategic direction for improving the level of economic security of Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. No. 1. pp. 235-241. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-1-235-241>.
7. Sirenko N., Baryshevskaya I., Poltorak A., Shyshpanova N. State and tendencies of intergovernmental regulation in Ukraine in conditions of fiscal decentralization. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2018. Vol. 2. no. 25 (2018). pp.157-164. DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v2i25.136489>.
8. Sirenko N., Prokopenko N., Poltorak A., Melnyk O., Trusevich I. Behavioral approach to monitoring the financial security of state. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2019. Vol. 41. № 1. pp. 107-117.
9. Полторак А. С. Архітектоніка наслідків глобалізаційних процесів у фінансовій сфері. *Modern economics*. 2018. № 10. С. 89–96. [https://doi.org/10.31521/modecon.V10\(2018\)-15](https://doi.org/10.31521/modecon.V10(2018)-15).
10. Полторак А. С. Системна таксономія фінансової безпеки. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2018. № 3. С. 26–32. DOI: 10.31521/2313-092X/2018-3(99)-4.
11. Полторак А. С., Зайко А. О. Методологічні засади систематизації фінансової безпеки держави. *Агросвіт*. 2018. № 21. С. 65–71. DOI: 10.32702/2306-6792.2018.21.65.
12. Полторак А. С., Паламарчук В.Ю., Манукян Т.А. Розвиток механізму кредитування для здобуття вищої освіти як напрям зміцнення рівня фінансової безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 23. С. 44-49. DOI: 10.32702/2306-6814.2018.23.44
13. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ від 29.10.2013 р. № 1277. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2013. URL: <http://document.uapro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacii-shodo-rozrahunku-doc168080.html>
14. Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 15.08.2012 р. № 569-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2012-p#Text>

15.Полторак А. С. Фінансова безпека держави в умовах глобалізації: теорія, методологія та практика : монографія. Миколаїв : МНАУ, 2019. 463 с. URL: <https://cutt.ly/BgrWXXx>

Навчальне видання

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

конспект лекцій

Укладачі: **Полторак Анастасія Сергіївна**
Лівандовська Олена Артемівна

Формат 60x84 1/16 Ум. друк. арк. 10,0.

Тираж 30 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету.
54008 м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 490 від 20.02.2013 р